

Öğretmen Kitapları Dizisi

TÜRK KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI

Prof.Dr. Abdülkadir Karahan

Öğretmen Kitapları
TÜRK KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI
Prof. Dr. Abdülkadir Karahan

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINLARI
Öğretmen Kitapları Dizisi: 160

Kitabın adı
TÜRK KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI

Yayın Kodu
98.34.Y.0002. 444
ISBN 975.11.0000.3

Baskı yılı
1998

Baskı adedi
5.000

Dizgi, baskı, cilt
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

*Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 22.6.1998 tarih ve 3798 sayılı yazıları ile
üçüncü defa 5.000 adet basılmıştır.*

Öğretmen Kitapları Dizisi

TÜRK KÜLTÜRÜ VE EDEBİYATI

Prof.Dr. Abdülkadir Karahan

İSTANBUL 1998

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ/XI

İSLÂM KÜLTÜRÜYLE GELİŞEN TÜRK EDEBİYATI

Türk Yazı Dili Lehçelerine Toplu Bakış/3

İslâmî Türk Edebiyatının İlk Yazarları ve Eserleri/9

I. Divanü Lûgati 't-Türk/11

Divanü Lûgati 't-Türk'den/17

II. Kutadgu Bilig/21

Kutadgu Bilig'den/29

III. Atabetü 'l-Hakayık/37

Atabetü 'l-Hakayık'dan/41

Seçme Bibliyografya/47

TASAVVUF VE YAYILIŞI

Tasavvuf ve İslâm Tasavvufunun Türkler Arasında Yayılışı/51

Türklerde Tasavvuf ve Tarikat Kuran İlk Türk Sofisi/59

Ahmed Yesevî/63

Ahmed Yesevî'den/66

Seçme Bibliyografya/73

XIII. YÜZYILDA TÜRK KÜLTÜR VE EDEBİYATI

Tarih, Sanat, Dil ve Edebiyat

Tarih/77

Sanat/105

Dil ve Edebiyat/111

VIII

Dil/111

Edebiyat/115

Sanat Görüşü/117

Metnin Açıklanışı/121

Halk Edebiyatı ile İlişkiler/125

Edebi Durum ve Görünüm; Battal Gazi Destanı,

Danışmend-nâme ve Diğer Bazı Eserler/127

Ahmed Fakih/137

Çarh-nâme'den/140

Kitâbü Evsâfi Mesâcidi 's-Şerife'den/143

Sultan Veled/145

Rebâb-nâme'den/148

İbtidâ-nâme'den/151

Dehhanî/153

I Gazel/154

II Gazel/157

Şeyyâd Hamza/159

I Gazel/161

II Medh-i Resûl (S.A.S.)/164

Yunus Emre/167

I Muhammed/170

II Hak bir gönül verdi bana/174

Seçme Bibliyografya/177

XIV. YÜZYILDA TÜRK KÜLTÜR VE EDEBİYATI

Tarih, Dil, Sanat, İlim ve Edebiyatı

Tarih/183

Dil ve Sanat/193

İlim/201

Edebiyat/209

Tasavvuf Edebiyatı/221

*Aşık Paşa/225**I Gazel/228**II Garib-nâme'den/232**III Garib-nâme'den/234**Nesimi/237**I Gazel/239**II Gazel/243**III Tuşuglardan Seçmeler/245*

Divan Edebiyatı: Klâsik Edebiyat/247

*Ahmedi/251**I Gazel/253**II Gazel/257**III İskender-nâme'de Osmanlı Tarihi'nden/259**Kadı Burhaneddin/261**I Gazel/263**II Tuşuglardan Seçmeler/267**III Rübâîlerden/267*

BİBLİYOGRAFYA/269

İNDEKS/271

ÖNSÖZ

Bir milleti : tarih, sanat, dil ve düşünce alanlarında sahip olduğu millî mirasının gölgesinde gelecek nesillere tanıttıp sevdiren; bir halkı : kapsamındaki manevî kudret, dinamizm ve güvenle ayakta tutan; insanları : hem inanç, duyarlık ve heyecanla, hem de töreler, gelenekler ve ahlâk kuralları çerçevesinde birbirine bağlayan; kısaca : aynı vatan çocuklarının ruhî, soyal ve bedîî alanlardaki gelişme ve olgunlaşmasını, ortak hayat uslubunu sağlayan etkenlerin başında edebiyat ve kültür yer almaktadır.

Kültürün ve edebiyatın eleştirisiz, itirazsız, tartışmasız kesindenebilecek tarifleri henüz tesbit edilebilmiş ve üzerlerinde de birleşilmiş değildir. Bununla beraber kabûle bir hayli elverişli, oldukça açık tanımlamalar da yapılabilir.

Genel anlamda "*Edebiyatı, bir milletin yazıya —yani harfa— tevdi edilen tüm kültür mahsullerinden oluşan varlığıdır*" diye mütalaa edip onu geniş ve dar çerçevelerde olmak üzere ikiye ayırmak ve şöylece değerlendirmek uygun olacaktır.

Geniş anlamda edebiyat : kültürel nitelikteki bütün yazılı eserleri kapsamına alır. Bir tarih, hukuk, yahut iktisat araştırması; bir matematik, tıp veya orman incelemesi de —yazılı birer kültür verimi olmak hasebiyle— bu terim şemsiyesi altına, bu durumda, girmektedir.

Dar anlamda edebiyat ise : şekil ve muhteva bakımlarından sanatkârâne bir amaç gözetilerek vücuda getirilen, okuyucuya zevk ve heyecan veren, duyguları yoğunlaştıran güzel eserler diye tarif edilebilir. Bu eserler amelî bir hakikatı aramak ve tesbit etmek maksadını gözetmek yerine elverişli zamanı hoş geçirmeğe ve değerlendirmeye, hassasiyeti uyanık tutmağa hizmet ederler. Bunlar manevî haz ve moral güç kaynaklarıdır. Muhayyelenin altın kanatlı kuşları bunların ufuklarında özgürce uçar, düşünce bunların engin göklerinde derinleşir. Sözelimi bir *divan*, bir *mesnevi*, her

hangi başka bir *şiiir kitabı*, bir *roman*, bir *piyes*, bir *hikâye koleksiyonu*, bir *seyahatnâme* ve benzerleri bu dar anlamdaki edebiyat tarifinin sınırları içindedir. Bunlar müşküllerle yuğrulu insan hayatına tehammül gücü kazandırır; uslûpları, konularının özelliği, psikolojik tahlilleri, heyecan uyandıran buluşlarıyla ilgi çekerler.

Kültüre gelince, onu, bir cümle veya bir kaç kelime ile —herkesçe benimsenecek biçimde— tarif etmek, kusursuz bir surette anlatmak sonderecede müşküldür. Gerçekten çok yönlü ve çok geniş kavramlı olan kültüre, beşerî ilimlerin en yaygın ve en önemli dalı gözüyle bakılmaktadır. Yapılagelen bir çok tarif arasında şunları seçmek kabildir :

"Kültür günlük yaşayışımızda, dinî ve estetik telâkkilerimizde, hattâ sevinç ve sıkıntılarımızda, kısaca, her çeşit sosyal münasebetlerimizde kendini gösteren bir hayat tarzıdır". "Kültür, insanın doğuşundan sonra içinde yaşadığı cemiyetten aldığı tesirlerin toplamıdır". Bir hayli eski olmakla beraber bu gün de geçerliliğini koruyabilen ve daha ayrıntılı gözüken şu tarif, üstün nitelikli gözükmektedir : "Kültür : bilgi, inanç, ahlâk ve töre ile ilgili olup tarih boyunca fertlerin kazandıkları sosyal alışkanlıkları içine alan manevî bir karmaşadır". Böylece geniş anlamı ile edebiyatı, bir bakıma ve aynı zamanda, kültür kavramının içinde düşünebiliriz.

Burada şimdi dil ve edebiyat bilimlerinin oluşmasında birinci derecede etkili olması hasebiyle, bir kaç cümle ile de olsa, filoloji'ye de temas edeceğiz. *Dar anlamda filoloji, metin tenkidi ve yorumlamasıdır. Geniş anlamda ise : bir milletin dil ve edebiyatı açısından fikrî gelişmesiyle niteliklerini araştırma ve tesbit bilimidir, denebilir.*

Filolojik çalışma, ilkönce, ele alınan metnin aslına uygun veya ona en yakın bir tarzda tesbitini, hazırlamasını amaç edinir. Şüphesiz önemli olan : metnin karşılaştırılması, nüsha farklarının belirlenmesi, eleştirilmesi, incelenmesi ve sonuç olarak sağlam, güvenilir bir yayının hazırlanabilmesini sağlamaktır.

Hemen her bilime uygulanabilen filolojik çalışmalarda *filologun görevi : yazılı eserleri tasnif, zamanda bir ölçüde bozulmuş, okunması ve anlaşılması güç duruma gelmiş olan metinleri, ilk yazıldıkları hallerine irca çaba harcamaktır.* Daha etkili bir ifade ile söyle-

mek gerekirse, diyeceğiz ki : filolog, üzerine eğildiği metinlerin aslı şeklini tesbit ederek onları doğru okumak ve iyi anlamak için ne yapmak elden geliyorsa, hepsini, dikkatle yapmakla yükümlüdür.

Bir hususa, sırası gelmişken, işaretle yarar vardır: Kültür ve edebiyatın birbirine sıkıca bağlılığı gözden ırak tutulmamakla birlikte edebiyat ve kültür tarihçisinin komşu bilimleri de, çalışmaları esnasında, ihmal etmemesi icabeder. O, mesaisinin başarısına yardımcı dokunabilecek yöntemleri, alanına yakın bilimlerdeki gelişmeleri de izleyecek ve çabalarının olumlu ve verimli olması için, gerektiğinde, bunlardan istifade edecektir.

Asıl başkonusu, ağırlık merkezi XIV. Yüzyıl sonlarına kadar İslâm Kültürüyle gelişen Türk Edebiyatı ve sözü geçen tarih fasılasında kaleme alınmış değerli eserlerden seçilmiş ve açıklanmış metinlerden oluşan bu kitabımızda : tarih, sanat ve dil sorunlarından da ciddiyetle bahsetmemiz, yukardanberi özetlediğimiz görüş ve düşüncelerimizin, bir bakıma, uygulaması anlamını da taşımaktadır. Ayrıca biz, tarih, sanat ve dil olaylarının, edebî hareket ve gelişmelerle birlikte mütalaa edilmesi ve yorumlanması ile, amaca daha kolay yönelmenin ve varmanın sağlanacağı ümidinde olduğumuz gibi, genç nesillerimizin —bu vesile ile— milli kültür servetimizden daha rahat ve daha çok istifade edebileceği kanaatindeyiz.

Eserde tâkip ve tercih edilen sistem özetlenirse, çalışmalarımızda uyguladığımız yöntem ve metin seçiminde gözönünde bulundurduğumuz hususların —belli bir ölçüde— konuya yenilik getirdiği; ayrıca hem yüksek öğretim gençliği, hem de kültür ve edebiyatımızı iyice tanımağa meraklı aydın zümre için bir hayli dikkat ve ilgi çeken yönleri olduğu görülecektir. Bu itibarla edebiyat tarihlerini kaleme almanın —konulara farklı bakış açıları, değişik eğilimler ve oldukça ayrı telâkkiler dolayısıyla— metod uygulamalarından da bahsetmek ve bizim, bu vesile ile, hareket tarzımızın niteliğinin oldukça vâzih şekilde anlaşılmasını kolaylaştırmak yararlı olur, sanırız.

İlk başta diğer yöntemlerle vücade getirilen —benzer araştırmalarda bir bakıma kaynaklık hizmeti de görebilen— biyografik ve bibliyografik çalışmalardan başlayabiliriz. Bunlarda yazarların hayatları, derinlemesine olmaksızın, kişilikleri ve özel-

likle eserleri tesbit ve tayin edilir. Bu tarzın bizdeki nümuneleri çok değildir. Genellikle doğmacı ve izlenimci olan şairler tezkirleri ve benzeri derlemeler nazara alınmazsa başta Kâtip Çelebi'nin *Keşfü 'z-Zunûn* (*Keşf -el-Zunun*)'u ve zeyilleri olmak üzere Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri*, Millî Eğitim Bakanlığının hazırlattığı *Tarih-Coğrafya Yazmaları Kataloğu* ile *Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu* ve bir de bazı kuruluşlarla kişilerin bu metod kapsamına girebilecek nadir yayınları dışında bu alanın meyvaları pek te göze çarpmaz.

Birbirine bağlı bilim dallarından oluşan biyografi ve bibliyografi —denebilir ki— yazarların ve yazılanların tarihidir. Bir yazarın el yazması olsun veya basılmış olsun yazılarını gün ışığında incelemek (tabiatıyla kısaca ve daha çok şekil ve dış yapı itibariyle), varyantlar üzerinde durmak, istinsah veya yayım tarihlerini belirlemek, eserlerin sıhhat dereceleri üzerinde çalışmak bu yöntemi uygulayan araştırmacıların görevleri arasında yer alır.

Daha çok genel tarih olaylarının akışını ön plana alan yöntemle hazırlanan kültür ve edebiyat araştırmalarında : büyük siyasî hareketler ve onların doğurdukları kültür değişmeleri ile hayat üslûbunun fikir ve sanat üzerindeki etkileri birinci derecede önemlidir. Bu yöntemin bir gereği olarak kültür ve edebiyatın devirleri ve dönemleri, siyasî tarihe göre yorumlanır... Bazan asıl kültür ve edebiyat konularının : tarih olayları, savaşlar, barışlar, istilâlar, başa geçen sülâleler, kavgalar, yönetim tarzları ve benzerleri arasında âdetâ ikinci plana geçtiklerini müşahede kabildir. Öylesine ki bu yöntemle vücuda getirilmiş bazı eserlerde bahis konusu edilecek milletin kültür veya edebiyat tarihinin adı bile farklı yazılır. Bir başka ifade ile şöyle diyebiliriz : Bu yöntemle kaleme alınan eserlerde, siyasî, hattâ bazan ekonomik tarih olayları ve onların gelişim ve sonuçları asıl konuyu şemsiyesi altına almış gözükebilir.

Toplumsal yöntem diyebileceğimiz ve yazarlarla onların fikir ve kültür mahsullerinin incelenmesinde : sosyal açıdan hareketle kişileri ve eserlerini bu yönden ele alarak toplum hayatının değişik özellikleri üzerinde duran, gelenek ve görenekleri, çevre etkilerini, aile münasebetlerini eğitim ve öğretim ve çeşitli alışkanlıkları gözönünde bulunduran metod —oldukça başarılı şekilde— bizde de rağ-

bet görmüş ve uygulamaya konulmuştur. Bunu tarihî metodla da birleştirdiklerini söyleyebileceğimiz bazı bilginlerimiz, çalışma alanlarına ve devirlere —imkân ölçüsünde— aydınlık getirmeği başarmışlardır. Bu zatların en başında Ziya Gökalp ile Fuad Köprülü'ü hatırlamak kadirbilirlik olacaktır.

Gerçekten tarih olaylarıyla birlikte sosyal hayat çalkantıları, problemleri, günlük yaşamın ve içinde yaşanılan tabiat ve çevrenin etkileri önce yazarları ve onlar eliyle de kaleme alınan eserleri, elbette, genişçe etkiler. Bunlar belirlenip yorumlanınca da, bir çok defa, yazarların hayat ve şahsiyetlerinin bazı yönlerinin gün ışığına çıkmasına yolaçılır; eserlerin planlanışından kâğıda dökülüp yayınlanışına kadar süregelen safhaların açıklığa kavuşması da mümkün olur. Bu tarihî-sosyolojik yöntemde dinî inançların, siyasî eğilimlerin ayrı bir etkileme gücü bulunduğu da unutulmamalıdır. Bu yöntemin, edebiyat ve kültürün günlük hayatla olan münasebetlerinin daha iyi tanınmasında yararı büyüktür.

Temas ettiğimiz bu inceleme yöntemlerinden ayrı olarak, son zamanlarda, kültür ve edebiyat verimlerini, şair, sanatkâr ve benzerlerini : psikolojik ve estetik eğilimler ışığında inceleme metodlarına da rastlanmaktadır. Özellikle eserler söz konusu olunca onların şekilleri, türleri, üslûpları, konuları, dünya ve hayat görüşleri, daha kısa bir ifade ile altyapı ve üst yapılarına (buna dış yapı ve içyapı da denebilir) bu yöntem daha ilginç tarzda uygulanabilmektedir.

İnsanların bazı özelliklerinin ve eserlerindeki bazı karmaşık görünümlerinin: sadece biyografilerinin veya çağındaki tarih olaylarının sıralanışı, sosyal hayatın etkileriyle açıklanması ve doyurucu kanıtlarla tesbiti kolay değildir. Bu itibarla değişik yönlerden yeni arayışlar, buluşlarla akla ve gönüle daha yatkın görüşlere, daha inandırıcı sonuçlara varmak ihtimali, daima mevcuttur. Verasetten kaynaklanan, çocukluk yaşlarında edinilen alışkanlıklardan ve psikolojik sarsıntılardan oluşan durumların, gençlikte, olgunlukta ve yaşlılıkta etkisini —daha güçlü olarak— sürdürdüğü ve bunların yazarın eserlerine de aksettığı, artık, kabul edilmekte ve araştırmalarda bu yöne de ayrıca eğilmek gereği duyulmaktadır. Bir de eser sahibinin güzellik telâkkisi, güzeli arama çabası, güzeli bulup oku-

yucuyu ona yönlendirmesi de : inceleme ve araştırma yapanın yakından ilgileneceği hususlar arasında yer almaktadır. Ancak kültür ve edebiyat gibi henüz tek yönleme bağlanamayan ve değişik inceleme ve araştırma yolları açık bilimlerde yöntem bakımından kesin konuşmamak, konunun özelliklerine göre hareketi tercih etmek daha uygundur.

Şimdi ana hatlarıyla özetlediğimiz yöntemleri gözönünde bulundurup 45 yılı dolduran ilk, orta ve yüksek öğretimdeki hocalık tecrübelerimizden, meslek alanımızla ilgili doğu ve batı dillerindeki belli başlı yayımlarla dış ülkelerdeki katıldığımız ve birer bildiri de sunduğumuz 90 rakamını aşan milletlerarası kongrelerden edindiklerimizden de yararlanarak çalışma şeklimiz, görüş açımız ve inceleme sistemimizi artık rahatça anlatabiliriz :

Bu eserimiz, daha çok, bir el kitabı niteliğiyle düşünülmüş ve genellikle o yolda çaba harcanarak hazırlanmıştır. Amacımız: lise öğrenimi görmüş, yahut kendi kendini yetiştirmiş kültür ve edebiyat meraklıları ile okumayı seven öğretmenlere ve özellikle akademik öğretim gençliğine hitap etmektir. Bu nedenle hem tarih, sanat, dil ve edebiyat gibi milli kültür konularının —kronolojik sıra dahilinde— sade, açık ve nisbeten kolay anlaşılır bir dille kaleme alınmasına çalışılmış; hem de okuyucunun merak ve ilgisinin uyanık tutulmasına özen gösterilerek, yukarılarda belirtilen yöntemlerden sadece birine bağlı kalmaksızın konuların gerektirdiği ve üzerinde durulan bahsin veya metinlerin bünyesine uygun düşen sistem uygulanmıştır. Elden geldiği ölçüde yazarlar ve onların eserlerinin zaman ve mekâna yerleştirilmesi, tanıtılması, değerlendirilmesi ön plana alınmıştır. Devirlerin ve dönemlerin tarih, sanat, dil ve edebiyat akımları —belli başlı olaylar ihmal edilmeksizin— en yeni bilgilerle açıklanmış, gerektiğinde önemli noktalar üzerinde daha etraflı durulmuş ve değerlendirmelerde eleştirmelere de yer verilmiştir. Metin seçiminde her yazardan iktibasa yerin hacmi de, planımız da elverişli olmadığından yalnızca türlerini en iyi temsil ettikleri kanısında olduğumuz ve değerlerini de koruduklarına güvendiğimize öncelik tanınmıştır. Tabiatıyla bunların fikre, kalbe —bir derecede olsun— tutkunlukla bir haz da verebilenleri arasından seçim yapmak cihetine de gidilmiştir. Okuyucu, kitabın amacı doğrultusunda asıl merkez ve mihverinin: İslâm Kültürüyle XI. yüzyılın ikinci ya-

rısından başlayarak gelişen Türk Kültür ve özellikle Türk Edebiyatının XIV. yüzyıl sonlarına kadar gösterdiği olgunlaşma ve geniş bölgelere yayılmayı belirlemek ve bu dört asır zarfında vücuda getirilen eserlerin en karakteristik ve en güzel olanlarından seçilmiş parçaları tanıtip değerlerinin hissedilmesine yardımcı olmaktan ibaret bulunduğunu unutmamalıdır. İşte bütün bunları çalışma sistemimizin bir sonucu olarak uygularken, metinler için, şöyle hareket etmekte de yarar bulduk: seçip esere aldığımız manzumelerden bir kısmını —özellikle büyük ve devirlerini temsil yeteneğinde olan şairlerden beğendiklerimizi— önce aynen nesre çevirdik. Sonra oldukça geniş açıklama ve incelemelerle kolayca zevkına varılabilecek duruma getirdik. Diğer bir kısım metinlerde ise, okuyucunun ve özellikle, yüksek öğretim öğrencilerinin istifadeleri için : sadece metinler üzerinde çalışma yönteminin gösterilmesi ve öğretici, düşündürücü soruların cevabının istenmesiyle yetinilmiştir. Böylece duyma ve inceleme ufkunun genişleyeceği, hassasiyet, tefekkür ve heyecana, anlamak ve açıklamak hazzının da katılacağı varsayılmıştır.

Bu ÖNSÖZ'ün sonlarına doğru bir iki noktaya daha değinmek yerinde olacaktır :

Evvelâ niçin Müslüman Türklerin yalnızca Kültür ve Edebiyatlarının XIV. yüzyıl sonlarına kadar olan gelişmelerinin seçildiği sorunu akla gelebilir?... Bunun sebeplerini şöylece açıklamak mümkündür : Yazar, uzun yıllar İstanbul Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü Başkanı olarak zamanını, yetki ve yeteneğini bu geniş ve zengin ihtisas alanına vakfetmiş, ayrıca ilk Yüksek İslâm Enstitüsü'nün Hadis ve Usulü hocası sıfatıyla de İslâmî İlimlerle —bilerek ve isteyerek— çok candan meşgul olmuştur. Görevleri ve eğilimleri, daha fazla, İslâm Kültürüyle Gelişen Türk Edebiyatı ile İslâmî Bilgiler çevresinde olgunlaşmıştır. Bir de Türk Kültürü ve Edebiyatının XI —XIV yüzyılları arasındaki— dört asırlık —gelişmesinin son derecede ilgi çekici oluşu ve daha sonraki devirler, dönemler, nesiller ve akımlar üzerinde de çok etkili niteliklere sahip bulunuşu dolayısıyla konu, bu şekilde, sınırlandırılmıştır. Kaldı ki kültür ve edebiyatımızın en az işlenmiş ve hakkında geniş kapsamlı —yeni inceleme ve araştırmalara da baş vurularak— monografiler yazılmamış yüzyılları da, denebilir ki, bu çağlardır. Şüphesiz, bundan sonra, XV-XX yüzyıllar arasındaki edebî ve kültürel tarihimizi, o zamanların

XVIII

eserlerinden seçmeleri aynı dikkat ve uygulanan aynı yöntemle hazırlamak ta —gerçekleşmesini temenni ettiğimiz— arzularımızdandır. Ama şimdilik İslâm inancı ve kültürüyle beslenen, kendi milli vasıflarını da korumağa —belli ölçüde— muvaffak olarak güçlenen ve müteakıp yüzyıllarda dehalar yetiştirip şaheserler doğuran zamanların tohumları, filizleri ve ürünleri ile yetinmeyi yeterli buluyoruz.

İkinci olarak *tasnifteki özelliğe*, *Seçme Bibliyografya*'daki kriterlere de işaret etmek isteriz: *Türk Edebiyatı'nı tasnif edenler*, genellikle, 60 yıldanberidir ki: *Kable'l-İslâm (İslâm Öncesi) Türk Edebiyatı*, *Ba'de 'l-İslâm (İslâm Sonrası) Türk Edebiyatı*, yahut bunlara benzer (meselâ *İslâm Tesirinde Türk Edebiyatı* gibi) terimlerle bölümlenmelere girişmişlerdir. Biz edebiyat ve kültürümüzün varlığını, önemini, sahip olduğu değerleri ve bunların —gizli veya açık tarzda— devamını düşünerek; aynı zamanda İslâm Kültürünün de *Karahanlılar Döneminden başlamak üzere* geniş ölçüde tesir ve nüfuzunu unutmaksızın bu eserimizde konu edindiğimiz çağlar için: *İslâm Kültürüyle Gelişen Türk Edebiyatı terimini kullanıyoruz*. Böylece edebiyatımızı taklitçilikten ve olgunlaşmasını da başka tesirlerden, az çok korumuş olacağımızı; daha doğrusu onun gelişmesini her noktadan değil de, kültürel bakımdan bir büyük dine bağlayarak, diğer hususlarda kişiliğine sahip çıktığını belirtmiş bulunacağımızı ümit etmekteyiz.

Seçme Bibliyografya için de söyleyeceğimiz özetle şundan ibarettir:

Bu kitabın hazırlanması sırasında, elyazması olsun, basılmış olsun, Doğu ve Batı Dillerinde kaleme alınmış yüzlerce eser, makale elden geçirilmiştir. Yarım yüzyıla yaklaşan hocalık hayatı boyunca okunan bir çok inceleme ve araştırmadan alınan notlara da, gerektiğinde, bakılmış, onlardan da yararlanılmıştır. Ancak ilk planda bir el kitabı görünümünde olmak hesabıyla okuyucusunun büyük kısmının: ya öğrenci, yahut kültür ve edebiyat severlerden oluşacağı düşünülen topluluk için: ayrıntılı, araştırılıp bulunması güç eserlerden oluşmuş bir bibliyografyayı gerekli bulmadığımızı belirteceğiz. Bir de yabancı dillerde, zaten dil, edebiyat ve kültürümüz hakkında —bahis konusu yüz yıllar bakımından— gerçekten güvenilir

ve önemli yayınlar az olduğu gibi, bunların bir çok kütüphanelerimizde nüshalarına da tesadüf edilmemektedir. İşte bütün bunlar gözönünde tutularak sadece *Türkçe ve konuyla oldukça yakından ilgili eserlerden seçme bir bibliyografya ile yetinmek tercih edilmiştir*. Yalnız bu hususta da kitabın en sonunda bir genel bibliyografya verilmesi yerine, her bahsin sonuna "*Seçme Bibliyografya*" adı altında —arzu edenlerin daha geniş bilgi edinmeleri ve daha zengin metinler üzerinde düşünebilmesi için— birer cetvel eklenmesi yeterli görülmüştür.

Kitabımızın bazı eksikleri bulunduğunu, bazı bölümlerin daha genişçe ele alınmasının yararlı olacağını, ikinci plandaki şairlerden de bazı metinlerin seçilip açıklanmasının *Eski Edebiyatımızın zevkine varmada ve onu sevmeye daha fazla ilgi uyandırabileceğini* sezmemiş değiliz. Ayrıca ülkemizde *Mukayeseli Edebiyat Dersi*'ni —henüz hiç bir üniversitede mevcut değilken— ilk defa *İstanbul Edebiyat Fakültesi*'nin programlarına koydurup okutan, *Halk Edebiyatı Öğretimini* de aynı kuruma yerleştiren bir *kürsü başkanı sıfatıyla*, bu eserde, her iki önemli ve şimdi bütün *Türk Üniversitelerinde benimsenmiş bulunan bu ilim dallarının* kapsamına giren konulardan da kısaca söz açmağa, planımız ve yerimiz müsait olsaydı, her halde faydalı olurdu. Bununla beraber —doğrudan olmasa bile— bazan *Halk Hikâyeleri karakterlerindeki dini-menkıbevi veya destanımstı eserler üzerinde durulurken* sözü edilen konulara da değinilmiştir. Bazan da *şekiller, türler, uslûplar, temalar* arasındaki ilişkilere, yahut ta *devirler, dönemler, akımlara* işarette bulunulurken, yine dolaylı olarak, bu kavramlar kapsamına girebilecek bilgilere de yer verilmiştir. Ama kabul etmek gerekir ki: edebiyat ve kültür tarihimize girişi henüz yeni olan *Halk Edebiyatı* ile hakkında Türkçede telif olarak ciddi hiç bir monografi vücutte getirilmemiş bulunan *Mukayeseli Edebiyat* alanlarından, eski deyimini ile söyleyelim, ilki kısmen, ikincisi tamamen bâkirdir.

Bir ülkenin yetişmekte olan nesilleri: eğer kendi sanat, dil ve edebiyatlarının mazisini, değerini bilmez; bunların değişme, gelişme olgunlaşma safhalarından haberdar olmazlarsa, ileride öğünebilecekleri *millî kültür mirası hazinelerinden yoksun kalmak* tehlikesiyle karşılaşılır. Bunun sonucu olarak ta manevî boşluklar, moral bozukluklar meydana gelebilir ve çeşitli bunalmaların telâfisi de kolay olmaz. Basımı, ilk aylarını idrak ettiğimiz *Dün-*

ya *Gençlik Yılı*'nda sona eren bu *bilgi ve şiir güldestesi*, bugünün ve geleceğin vatan çocuklarında kültür ve edebiyatımıza karşı sevmeye ve tanıma arzusu uyandırmada yardımcı olabilirse, yazar sevincektir.

Son olarak bir hususa daha bir kaç kelime ile temas etmek isteriz:

Yeni ve bilimsel inceleme ve araştırmalar çoğalıp derinleştikçe bir çok bilim dalında ve bu arada elbette kültür ve edebiyat konularında da metod, anlayış ve yorumlamalarda ilerlemeler, gelişmeler ve değişimler olacaktır. Bu arada önceki eserlerde yer alan görüş ve mütalaalarda da noksan ve hatalara teşadüf edilecektir. Bu bakımdan bu kitabın da bazı noksan ve hatalarının olabileceğini, bazı değerlendirmeye ve yorumlamalarda zühüllere teşadüfün mümkün bulunduğunu düşünüyor, onları tashih ve ikmal edebileceklere müteşekkire kalacağımızı da belirtmek istiyoruz.

Biz nâkiliz esahhını ancak Hudâ bilür

mısraındaki deyişi, biz de, paylaşıyoruz. Ve gönülden gelen bir istekle de Şeyh Sa'dî'nin *Gülistan Dibâce*'sinin sonlarındaki *kıt'a*'da, bir az merâretle, belirttiği gibi: "*Dünya varlığından bir beka (dâimilik) görmediğimiz için, amacımız: bizden bir iz kalmasıdır*", demekle yetiniyoruz.

Çalışma şevki ve gerçek başarı ancak Allah'ın bir lütfudur.

Etiler, Profesörler Sitesi,
28 Mart 1985

Prof. Dr. Abdülkadir KARAHAN

Prof. Dr. ABDÜLKADİR KARAHAN'IN
Yabancı Dillerde Yayınlanmış Çalışmalarından Bazıları¹

- *Al-Arba'un Hadisan Wa Şurûhuha'l-Arabiyya, Al-Machriq*, Beyrut, 1953, S. 764-773.
- *Aperçu Général sur les "Quarante Hadiths" dans la Littérature Islamique, Studia Islamica*, IV, Paris, 1955, S. 39-55.
- *Fuzûli, Poète en trois langues, Studia Islamica*, IX, Paris, 1959, S. 93-111.
- *Dadaloghlu, Encyclopédie de l'Islam, Nouvelle Édition*, II, Paris, 1965, S. 76-77.
- *Enwarî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 720.
- *Fawrî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 889.
- *Fudûli, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 958-961.
- *Tekâmül-i Şi'r der Edebiyyat-i Osmanî ..., Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyyat ve Ulûm-i İnsânî*, 1967, 56. Sayı, S. 433-443.
- *Çihl Hadis-nüvisi der Zebân-i Fârisî, Aynı Dergi*, 1967, 59. Sayı, S. 97-108.
- *Sur l'Époque de Soliman Le Magnifique dans la Poésie Classique Turque et sur Quelques Poètes peu Étudiés, Études Balkaniques*, Sofia, 7, 1968, S. 221-234.
- *Hâmidî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 136. S. 135.
- *Hâmidî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 136.
- *Les Vues Mystiques de Niyâzi-i Mısrî d'Après ses Mémoires Manuscrites, Traditions Religieuses et Para-Religieuses des Peuples Altaïques*, Paris, 1972, S. 59-63.

- *Türkiye'de Dr. Muhammed İkbâl, Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1962.*
- *Tercümanü'l-Ümem (İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma), İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Yayınları: 3, İstanbul, 1962.*
- *Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figânî ve Divançesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1181, İstanbul, 1966.*
- *Osmanlı Devleti Tarihi, Joseph von Hammer'den Bugünkü Dille Özet, iki cilt, İstanbul, 1966.*
- *Topkapı Sarayı Müzesindeki Şahnâme Yazmalarından Seçme Minyatürler, Türkiye İş Bankası A.Ş. Kültür Yayınları: 111, İstanbul, 1971.*
- *Nef'i Divanı'ndan Seçmeler Kültür Yayınları, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, İstanbul, 1972.*
- *Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler, İstanbul, 1974.*
- *M. Ali Cinnah'a Armağan, Kültür Bakanlığı Yayınları: 253, İstanbul, 1977.*
- *Kırk Hadis, Kültür Bakanlığı Yayınları: 275, Türk Sanat Eserleri: 9, İstanbul, 1977; İkinci Baskı, İstanbul, 1979.*
- *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2659, İstanbul, 1980.*
- *İman, İbadet, Ahlâk ve Fazilet Konularında Kırk Armağan, İstanbul, 1981.*
- *Müslümanlığın Temel Bilgileri, İstanbul, 1981.*
- *Hadis-i Şerifler, İstanbul, 1984.*

- *Mahtâtât at-Tûsi fi Mektebâti İstanbul, Ez-Zikra 'l-Alfiyya li 'ş-Şayh at-Tûsi, II, Meşhed, Ş. 1351/H. 1392 (M. 1972), S. 626-639.*
- *Les Caractéristiques Essentiels de la Littérature de l'Époque des Karahanides et "Kutadgu Bilig", Sprache Geschichte der Altaischen Völker, Berlin, 1974, S. 291-296.*
- *Un Nouveau Mathnawî de la Littérature Turque Ottomane : Le Mevlid Haticetül-Kübrâ, ou La Description du Mariage de Khadija avec le Prophète, Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft, Göttingen, 1974, S. 230-235.*
- *The Region of Sind in the Mir'ât al-Mamâlik of Capitain Seydi Ali, Journal of the Regional Cultural Institute, VII, Tehran, 1974, S. 211-216.*
- *Sebk-i Hindi in the Turkish Literature and Turkish Poets who have Written in Persian, Oriental College Magazine, Lahore, 1974, S. 169-175.*
- *An Outline of the Cultural Relations between Turkey, Iran and Pakistan, Iqbal Review, XVI, Karachi, 1975, S. 32-42.*
- *The Message of Iqbal, Regional Cooperation for Development (RCD), Journal of the RCD Cultural Institute, IX, Tehran, 1977, S. 27-33.*
- *On the Development of Written Turkish, Altaica, Helsinki, 1977, S. 131-137.*
- *Kasida en Turc, Encyclopédie de l'Islam, IV, Paris, 1978, S. 744-745.*
- *Les Genres Littéraires Communs aux Littératures Classiques de l'Iran et de la Turquie, Actes du VIIe Congrès de l'Associations Internationale de Littérature Comparée, II, Stuttgart, 1979, S. 595-598.*
- *The Influence of Maulana Jalaluddin-i Rumi on Persian, Turkish and Urdu Literatures, Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée, Budapest, 1980, S. 203-206.*

İSLÂM KÜLTÜRÜYLE GELİŞEN TÜRK EDEBİYATI

Dünya tarihinin büyük olayları arasında ön plânda kendilerine önemli görevler düşmüş milletlerden biri olan Türkler, İslâmiyetin yayılmasında, daha da güçlenmesinde ve İslâm düşünce ve kültürünün gelişip olgunlaşmasında geniş payı olan topluluklardan birini temsil eder. Bilindiği gibi Türkler —İslâmiyeti kabul etmeden önceleri— Şamanlık, Mani ve Budha gibi kültür çevrelerinin etkisinde kalmışlar, belli bir ölçüde, bu kültürlerle beslenmiş şiir ve sanat eserleri de meydana getirmişlerdir. Ancak bu çağlardan bize yetişebilen hiç bir verim, İslâm kültürü ile gelişen Türk düşünce, duygu, sanat mahsullerinin sahip olduğu güzelliğe, zevke ve işlenmişliğe mâlik değildir. Ama bunlarda da Türk milletinin heyecanlarını, arzularını, ruhundan doğan duygularını —bir dereceye kadar— sezme, bulmak mümkündür.

İslâm orduları, Türklerin yoğun halde yaşamakta oldukları topraklara ilk defa Emevîler devrinde girmişler (661-750) ve özellikle Kuteybe b. Müslim (670-715)'in Horasan Valiliği sırasında (705-715) Maverâünnehr'i ve oraya sınırdaş bölgeleri fetih ve teshir eylemişlerdir. Kuteybe ile kardeşi Abdurrahman'ın gayretleri ve cesaretleri Buhara'dan Semerkand'a kadar olan şehirlerin zabtını sağladığı gibi Hârizm'in belli başlı şehirlerini de İslâm idaresine kavuşturmuştur. Bu sıralarda, zaman zaman Türk boylarının bazıları ile de savaşıldığı söylentileri vardır. Meselâ Kuteybe'nin Horasan, Hârizm ve Buhara yardımcı kuvvetleriyle takviyeli ordusu ile Semerkand'ı kuşatması sırasında karşı tarafa gelen yardımcı kuvvetlerden Türklerin başında da hakanın oğlunun da bulunduğu rivayeti mevcuttur. Hatta bu komutanın Kapağan Han'ın yeğeni ünlü Kül-Tigin olduğunu iddia edenler bile çıkmıştır.

ya *Gençlik Yılı*'nda sona eren bu *bilgi ve şiir güldestesi*, bugünün ve geleceğin *vatan çocuklarında* kültür ve edebiyatımıza karşı sevmeye ve tanıma arzusu uyandırmada yardımcı olabilirse, yazar sevincektir.

Son olarak bir hususa daha bir kaç kelime ile temas etmek isteriz:

Yeni ve bilimsel inceleme ve araştırmalar çoğalıp derinleştikçe bir çok bilim dalında ve bu arada elbette kültür ve edebiyat konularında da metod, anlayış ve yorumlamalarda ilerlemeler, gelişmeler ve değişmeler olacaktır. Bu arada önceki eserlerde yer alan görüş ve mütalaalarda da noksan ve hatalara tesadüf edilecektir. Bu bakımdan bu kitabın da bazı noksan ve hatalarının olabileceğini, bazı değerlendirmeye ve yorumlamalarda zühüllere tesadüfün mümkün bulunduğunu düşünüyor, onları tashih ve ikmal edebileceklere müteşekkire kalacağımızı da belirtmek istiyoruz.

Biz nâkiliz esahhını ancak Hudâ bilür

mısrandaki deyişi, biz de, paylaşıyoruz. Ve gönülden gelen bir istekle de Şeyh Sa'dî'nin *Gülistan Dibâce*'sinin sonlarındaki *kı'â'da*, bir az merâretle, belirttiği gibi: "*Dünya varlığından bir beka (dâimilik) görmediğimiz için, amacımız: bizden bir iz kalmasıdır*", demekle yetiniyoruz.

Çalışma şevki ve gerçek başarı ancak Allah'ın bir lütfudur.

Etiler, Profesörler Sitesi,
28 Mart 1985

Prof. Dr. Abdülkadir KARAHAN

PROF. Dr. ABDÜLKADİR KARAHAN'IN
Yayınlanmış Belli Başlı Eserleri

- *Güneşin Doğduğu Yurt*, İzmir, 1934.
- *Hakkı Baha Pars —Kızı V. Baha Pars'la birlikte—*, İzmir Halkevi Yayınlarından Sayı 24, İzmir, 1943.
- *Fuzûli'nin Mektupları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dalı Mezunları Cemiyeti Yayınlarından No. 4, İstanbul, 1948.
- *Fuzûli - Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 410; Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezleri No. 2, İstanbul, 1949.
- *Câmi'nin Erbaîn'i ve Türkçe Tercümeleri*, Tercüme Edebiyatından Nümûneler Üzerinde Mukayeseli Çalışmalar: 1, İstanbul, 1952.
- *Nabi*, Türk Klâsikleri : 19, Varlık Yayınları, İstanbul, 1953; Yeniden gözden geçirilmiş ikinci baskı, İstanbul, 1967.
- *Nef'i*, Türk Klâsikleri: 32, Varlık Yayınları, İstanbul 1954; Yeniden gözden geçirilmiş ikinci baskı, İstanbul, 1967.
- *İslâm - Türk Edebiyatında Kırk Hadîs*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 587, İstanbul, 1954.
- *Türk Edebiyatında Arapçadan Nakledilmiş Kırk Hadîs Tercüme ve Şerhleri*, İstanbul, 1954.
- *Fatih Şair Avnî*, Fatih Devrinde Türk Edebiyatı Üzerinde Çalışmalar No: 1, İstanbul, 1954.
- *Öğretim Mesleği Dünya Kongresi Çalışmaları ve Öğretim Mesleğinin Durumu —Dr. Selmin Evrim'le birlikte—*, İstanbul, 1956.

- *Türkiye'de Dr. Muhammed İkbâl, Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti Yayınları*, İstanbul, 1962.
- *Tercümânü'l-Ümem (İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma)*, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Yayınları: 3, İstanbul, 1962.
- *Kanunî Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figânî ve Divançesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1181, İstanbul, 1966.
- *Osmanlı Devleti Tarihi*, Joseph von Hammer'den Bugünkü Dille Özet, iki cilt, İstanbul, 1966.
- *Topkapı Sarayı Müzesindeki Şahnâme Yazmalarından Seçme Minyatürler*, Türkiye İş Bankası A.Ş. Kültür Yayınları: 111, İstanbul, 1971.
- *Nef'i Divanı'ndan Seçmeler* Kültür Yayınları, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, İstanbul, 1972.
- *Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul, 1974.
- *M. Ali Cinnah'a Armağan*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 253, İstanbul, 1977.
- *Kırk Hadîs*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 275, Türk Sanat Eserleri: 9, İstanbul, 1977; İkinci Baskı, İstanbul, 1979.
- *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2659, İstanbul, 1980.
- *İman, İbadet, Ahlâk ve Fazilet Konularında Kırk Armağan*, İstanbul, 1981.
- *Müslümanlığın Temel Bilgileri*, İstanbul, 1981.
- *Hadîs-i Şerifler*, İstanbul, 1984.

Prof. Dr. ABDÜLKADİR KARAHAN'IN
Yabancı Dillerde Yayınlanmış Çalışmalarından Bazıları¹

- *Al-Arba'ûn Hadîsan Wa Şurûhuha'l-Arabiyya, Al-Machriq*, Beyrut, 1953, S. 764-773.
- *Aperçu Général sur les "Quarante Hadiths" dans la Littérature İslamique, Studia Islamica*, IV, Paris, 1955, S. 39-55.
- *Fuzûlî, Poète en trois langues, Studia Islamica*, IX, Paris, 1959, S. 93-111.
- *Dadaloghlu, Encyclopédie de l'İslam, Nouvelle Édition*, II, Paris, 1965, S. 76-77.
- *Enwarî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 720.
- *Fawrî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 889.
- *Fudûlî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 958-961.
- *Tekâmül-i Şi'r der Edebiyyat-i Osmanî ..., Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyyat ve Ulûm-i İnsânî*, 1967, 56. Sayı, S. 433-443.
- *Çihl Hadîs-nüvisî der Zebân-i Farisî, Aynı Dergi*, 1967, 59. Sayı, S. 97-108.
- *Sur l'Époque de Soliman Le Magnifique dans la Poésie Classique Turque et sur Quelques Poètes peu Étudiés, Études Balkaniques*, Sofia, 7, 1968, S. 221-234.
- *Hâmidî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 136.
- *Hâmidî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 135.
- *Hâmidî, Aynı Ansiklopedi, Aynı Cilt*, S. 136.
- *Les Vues Mystiques de Niyâzî-i Mısrî d'Après ses Mémoires Manuscrits, Traditions Religieuses et Para-Religieuses des Peuples Altaïques*, Paris, 1972, S. 59-63.

- *Mahtûât at-Tûsî fî Mektebâti İstanbul, Ez-Zikra 'l-Alfiyya li 'ş-Şayh at-Tûsî, II, Meşhed, Ş. 1351/H. 1392 (M. 1972), S. 626-639.*
- *Les Caractéristiques Essentiels de la Littérature de l'Époque des Karahanides et "Kutadgu Bilig", Sprache Geschichte der Altaischen Völker, Berlin, 1974, S. 291-296.*
- *Un Nouveau Mathnawî de la Littérature Turque Ottomane : Le Mevlid Hatîcetül-Kübrâ, ou La Description du Mariage de Khadija avec le Prophète, Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft, Göttingen, 1974, S. 230-235.*
- *The Region of Sind in the Mir'ât al-Mamâlik of Captain Seydi Ali, Journal of the Regional Cultural Institute, VII, Tehran, 1974, S. 211-216.*
- *Sebk-i Hindi in the Turkish Literature and Turkish Poets who have Written in Persian, Oriental College Magazine, Lahore, 1974, S. 169-175.*
- *An Outline of the Cultural Relations between Turkey, Iran and Pakistan, Iqbal Review, XVI, Karachi, 1975, S. 32-42.*
- *The Message of Iqbal, Regional Cooperation for Development (RCD), Journal of the RCD Cultural Institute, IX, Tehran, 1977, S. 27-33.*
- *On the Development of Written Turkish, Altaica, Helsinki, 1977, S. 131-137.*
- *Kasida en Turc, Encyclopédie de l'Islam, IV, Paris, 1978, S. 744-745.*
- *Les Genres Littéraires Communs aux Littératures Classiques de l'Iran et de la Turquie, Actes du VIIe Congrès de l'Associations Internationale de Littérature Comparée, II, Stuttgart, 1979, S. 595-598.*
- *The Influence of Maulana Jalaluddin-i Rumi on Persian, Turkish and Urdu Literatures, Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée, Budapest, 1980, S. 203-206.*

İSLÂM KÜLTÜRÜYLE GELİŞEN TÜRK EDEBİYATI

Dünya tarihinin büyük olayları arasında ön plânda kendilerine önemli görevler düşmüş milletlerden biri olan Türkler, İslâmiyetin yayılmasında, daha da güçlenmesinde ve İslâm düşünce ve kültürünün gelişip olgunlaşmasında geniş payı olan topluluklardan birini temsil eder. Bilindiği gibi Türkler —İslâmiyeti kabul etmeden önceleri— Şamanlık, Mani ve Budha gibi kültür çevrelerinin etkisinde kalmışlar, belli bir ölçüde, bu kültürlerle beslenmiş şiir ve sanat eserleri de meydana getirmişlerdir. Ancak bu çağlardan bize yetişebilen hiç bir verim, İslâm kültürü ile gelişen Türk düşünce, duygu, sanat mahsullerinin sahip olduğu güzelliğe, zevke ve işlenmişliğe mâlik değildir. Ama bunlarda da Türk milletinin heyecanlarını, arzularını, ruhundan doğan duygularını —bir dereceye kadar— sezme, bulmak mümkündür.

İslâm orduları, Türklerin yoğun halde yaşamakta oldukları topraklara ilk defa Emeviler devrinde girmişler (661-750) ve özellikle Kuteybe b. Müslim (670-715)'in Horasan Valiliği sırasında (705-715) Maverâünnehr'i ve oraya sınırdaş bölgeleri fetih ve teshir eylemişlerdir. Kuteybe ile kardeşi Abdurrahman'ın gayretleri ve cesaretleri Buhara'dan Semerkand'a kadar olan şehirlerin zabtını sağladığı gibi Hârizm'in belli başlı şehirlerini de İslâm idaresine kavuşturmuştur. Bu sıralarda, zaman zaman Türk boylarının bazıları ile de savaştığı söylentileri vardır. Meselâ Kuteybe'nin Horasan, Hârizm ve Buhara yardımcı kuvvetleriyle takviyeli ordusu ile Semerkand'ı kuşatması sırasında karşı tarafa gelen yardımcı kuvvetlerden Türklerin başında da hakanın oğlunun da bulunduğu rivayeti mevcuttur. Hatta bu komutanın Kapağan Han'ın yeğeni ünlü Kül-Tigin olduğunu iddia edenler bile çıkmıştır.

Türkler İslâmiyeti ilk önceleri birden benimsemiş değillerdir. Fakat zorla, ateş ve kan akıtılması sûretiyle de İslâmiyet Türklerin arasında yerleşmiştir, denemez. Yavaş yavaş, zaman geçtikçe, bil-hassa Horasanlı E b ü Mü s l i m (719-755)'in faaliyetleri ve komutanlarının gayreti ile *Orta-Asya*'da İslâmın başlamış olduğu gelişme ve yayılma daha da güçlenmiştir. İslâmın hâkim olduğu bölgelerdeki adalet, iyilikle muamele, ahlâk düzenindeki yükseklik ve bu yeni dinin inanç, ibadet ve günlük hayatta insana kazandırdığı huzur ve imkân dört bir taraftan, yıllar akıp gittikçe, İslâmı kabule yığın yığın yeni kütlelerin, toplulukların koşup gelmesine yol açıyordu. İşte böyle asırlar geçtikçe İslâm dini, olanca inandırıcılığı ve gücü ile yayılıp yerleşiyordu. Asıl Türklerin adetâ sel hâlinde ve topluca İslâmiyete koşarcasına gelip bağlanmaları ve doğuya doğru Türk bölgelerinin tümü ile İslâm dinine girip onun kültürünün etkisinde yeni bir hayat anlayışı ile yaşamaya başlamaları *S â m a n - o ğ u l l a r ı* (892-999) zamanındadır. 961 tarihinde 200.000 çadır halkından kurulu muazzam bir Türk kütlesinin toptan ve kesinlikle İslâmiyeti kabul etmiş oldukları ayrıca bilinegelmektedir. Bunların: *K a r a h a n l ı l a r ' ı n* (840-1212) idaresindeki Türk boyları olduğu da meçhul değildir. Zaten *Doğu ve Batı Türkistan*'da hükümdarlık eden *ilk Müslüman - Türk sülâlesi de K a r a h a n l ı l a r ' d ır*.

Sonuç olarak hatırdta tutulmak gereken şudur: Türk dünyası, XI. Yüzyılda artık tümüyle İslâm dininin ve kültürünün çerçevesine girmiştir ve Türk milleti için yeni bir kültür değişimi, yeni bir dil ve edebiyat gelişmesi dönemi başlamış ve yeni bir duygu ve düşünce ufku açılmıştır.

TÜRK YAZI DİLİ LEHÇELERİNE TOPLU BAKIŞ

1. Yaklaşık olarak Milâdın ilk yıllarında başladığı düşünülen Türk yazı dilinin ele geçen ilk örnekleri: V. Asırdan sonraya, özellikle VI. ve VII. yüzyıllara ait olan birtakım mezar taşları üzerindeki mahdut malzemedir. *Yenisey Nehri* civarında bulunan ve Türkolojide *Yenisey Kitâbeleri* diye anılan bu mezar taşları üzerindeki mahdut malzeme : isimlerden ve çoğu birkaç kelimelik Türkçe sözlerden ibarettir. Asıl yazı dili örneği olarak ele geçen ilk büyük metinler *Orhun Âbideleridir*. Miladın VIII. Yüzyılının ilk yarısına ait olan bu metinlerde Türk yazı dilinin geniş örneklerini gördüğümüz gibi, aynı zamanda 5-6 asırlık gelişme ve olgunlaşma seviyesini de müşahede etmekteyiz. (*Orhun Âbideleri*'nin en önemli ve meşhur olanları: 732 ve 735 tarihlerinde dikilen Kül-Tigin ve Bilge Kağan hatıralarını yaşatanlardır). *Orhun Âbideleri*'nden sonra, daha bir kaç asır (4-5 asır kadar) devam eden *bu yazı dili*, *Türkçenin ilk ve ortak yazı dilidir*. Gerçekten XII - XIII. asra kadar bütün Türkler ayrı ayrı bölgelerde, az çok farklı konuşma dillerini —daha açık bir ifade ile yani şive ve ağızları— kullanmakla beraber hepsi müşterek olarak *bu yazı dili* ile okuyup yazmışlardır...

İşte bu ilk Türk yazı diline Türkolojide "*Eski Türkçe*" adı verilmektedir. Bu deymi oldukça farklı anlamlarda kullananlar, veya bu devre için başka terimleri tercih edenler de vardır. Ama, şimdilik, en uygun görüneni "*Eski Türkçe*" deyimidir. *Bunun sebebi: bu ilk yazı dilinin Türkçenin bilinen ilk, en eski, ana gramer yapısını ihtiva etmiş olmasıdır.*

2. Türkçenin hayatında hâkim olan iki çeşit gramer yapısı dikkati çeker :

a. Eski gramer yapısı; b. Yeni gramer yapısı.

a. *Eski gramer yapısı*: Türkçenin ana gramer şekillerini taşıyan yapısı olup ondan sonraki yeni gramer yapısının da kaynağını teşkil eder. Yani *dilimizin* bugün de devam etmekte olan yeni gramer şekillerinin ilk örnekleri ve ilk şekilleri bu *Eski Türkçe yazı dili devresinde gördüğümüz dil unsurlarıdır*. Buradaki sesler, kökler, ekler gelişerek ve değişerek Türkçenin yeni devirlerinin sesini, kök ve ek kelime dünyasını meydana getirmiştir.

İlk ana dil yapısını teşkil eden *Eski Türkçe Devresi XII - XIII. asra kadar devam eder*. Bu asırlarda hem Türkçenin içinde kendiliğinden büyük dil değişiklikleri meydana gelmiş, hem de *Orta-Asya'daki* ortak Türk vatanındaki birlik dağılarak *Hazar Denizi'nin* güneyinden ve kuzeyinden batıya gelen büyük Türklük kolları XI. asırdan itibaren Orta-Asya'dan uzak yeni kültür merkezleri kurmağa başlamışlardır. Bu kültür merkezlerinde ise, elbette, eski *Orta-Asya dil geleneğine* değil kendi şivelerine dayanan yazı dilleri kullanma geleneği yerleşmiştir. Bu arada *bir de çok önemli olarak: Islâmiyeti kabul dolayısıyla bir yazı değişikliği de vukua gelmiştir*. Neticede: Bir yandan Türkçenin kendi içindeki tabii değişmeler, bir nevi kabuk değiştirme, bir yandan yeni kültür merkezleri, bir başka yandan da alfabe değiştirmek ve benzeri dış sebepler: batıya yayılan Türk kavimlerinin '*Eski Türkçe Yazı Dili*' 'nden farklı yeni yazı dilleri meydana getirmelerine âmil olmuştur. Bu sûretle meydana gelen iki yazı dilini şöyle adlandırmaktayız:

Batı Türkçesi yazı dili ve Kuzey-Doğu Türkçesi yazı dili.

b. Şimdi bu son iki yazı dilinden *Batı Türkçesinin, Oğuz Türklerinin Oğuz şivesinin esas alındığı yazı dili olduğunu ve Kuzey-Doğu Türkçesinin de Asya'da ve Kuzey-Türklük alanında devam eden ve Eski Türkçenin daha yakın bir devamı olan yazı dilinden başkası olmadığını belirtelim*. Bu ikinci yazı dili, iki asır sonra, iki kola ayrılmıştır: *Orta-Asya'da* kalanlar ayrı, *Hazar'ın* kuzeyine gidenler ayrı bir yazı dili geliştirmişlerdir. Böylece *Orta-Asya'daki* yazı diline: *Doğu Türkçesi*, kuzeydeki yazı diline de *Kuzey Türkçesi* adını vermekteyiz. *Doğu-Türkçesi*, *Orta-Asya'daki* eski edebî şivenin tabii bir devamı olup, buna *Çağatayca* adı da verilmektedir. *Kuzey*

Türkçesi dediğimiz yazı dilinin esas şivesini **Kıpçakça** teşkil etmiştir.

Yukarıdan beri kısaca belirtilen görüşün ışığı altında diyeceğimiz şundan ibarettir: Böylece Türkler XX. Asra kadar, üç yazı dili ile edebî eserler meydana getirerek, kültür hayatlarını devam ettirmişler ve geliştirmişlerdir: *Orta-Asya'dakiler Çağatayca* ve daha sonradan da *Özbekçe* diyebileceğimiz *Doğu Türkçesini*; *Kuzey Türkleri Kıpçakçaya* dayanan *Kuzey Türkçesini* (Kazan, Astrahan, Kırım, Mısır kültür çevreleri) ve *Oğuz şivesi* üzerine kurulmuş olan *Batı Türkçesini* vücûda getirip yaşatmışlardır.

Burada şu hatırlatmayı —ileride XIV. Yüzyıl Türk dili durumu üzerinde durulurken de başka bir bakımdan yapılacak açıklamaların da yararlı olacağını işaret ederek— yapmak yerinde olacaktır :

— *Eski Türkçe*, başlangıçta XII - XIII. asırlara kadar süren *ilk yazı dili* devresidir.

— *Batı Türkçesi* XIII. Asırdan günümüze kadar olan —yaklaşık— 700 yıllık yazı dönemini içine alan devredir.

— *Kuzey Doğu Türkçesi*, XIII - XV. asırlardaki *Orta-Asya ve Kuzey alanı* yazı dilidir (ki buna *Orta Türkçe* de denilir).

— *Doğu Türkçesi* veya *Çağatayca* —veya *Özbekçe*— XV. - XX. asırlar arasındaki yazı dilidir.

— *Kuzey Türkçesi*, XV. - XX. asırlar arasındaki yazı dilidir.

3. *Türklerin, resmen devlet dini olarak İslâmiyeti kabulleri*, X. yüzyılda Abdülkerim Satuk Buğra Han (ölümü 959) gibi *Batı Karahanlılarının* gerçekten bir *gazi-kahraman başbuğları döneminde vukua* gelmiştir. Bundan önce de İslâmiyete girmiş, onu benimsemiş, onun uğrunda çarpışmış boylar, toplumlar arasında bir hayli Türk de vardır. Ama kütle halinde muazzam rakamlara ulaşan kalabalık ve resmi din ilânı bu dediğimiz dönemdedir. İşte bu kabulden sonra ve X. yüzyıl ortalarından itibaren *Türk edebiyatının gelişmesi* artık tamamiyle İslâm kültürü çerçevesinde olmuştur.

Dikkat edilirse görülür ki: Türklerin İslâmiyeti kabulleri —dil gelişmesi ve Türkçenin devreleri bakımından— *Eski Türkçenin son*

zamanlarında vuku bulmuştur. Yani Türkçe henüz bütün Türklerin tek müşterek yazı dili iken ve ana gramer şekillerini içinde taşıırken Türkler resmen müslüman olmuşlardır. Demek ki: ilk İslâmî Türk eserleri dil bakımından. Eski Türkçenin özelliklerini, yapısını ihtiva eder.

Şunu da işaret edelim ki: İslâmiyetle karşı karşıya gelirken Türkçenin bu ilk ana devresi de sonuna yaklaşmış bulunuyordu. Şüphesiz bu ancak bir tesadüften başka bir şey değildir. Sonra şunu da kaydetmelidir ki: Türkler resmî şekilde İslâmlığı kabul ederken —Eski Türkçe devresinin bir yazısı olan— *Uygur alfabesini* kullanıyorlardı. Yani *İslâmiyet, Türkleri* dil yapısı bakımından *Eski Türkçenin son merhalesinde*, yazı bakımından da *Uygur alfabesi* kullanılırken —ve X. asırda— bulmuştur.

4. Eski Türkçe, milâdın ilk asırlarından itibaren, 10-12 asır —*Yenisey ve Orhun âbidelerinden* sonra da 5-6 asır— devam etmiş bir yazı dili dönemidir. Aynı zamanda geniş *Orta-Asya ve Türklük alanlarına yayılmıştır*. Bu geniş alanlarda ve bu uzun zaman zarfında, elbette, bu yazı dili döneminin içinde de - dilin tabii gelişmesinin icabı olarak— bir takım safhalar mevcuttur. İşte bu safhaları başlıca üçe ayırabiliriz:

Bunlardan birincisi Eski Türkçenin ilk dönemi olup *Orhun âbideleri* etrafında toplanan başlangıç safhasıdır. İkincisi: *Uygurca* eserleri içine alan —tabir caizse— bir nevi *Klâsik Eski Türkçe* diyebileceğimiz safhadır. Üçüncüsü ise: XI. yüzyıldan başlayan son safhadır ki: bu *son Eski Türkçe döneminde* artık *yeni yazı dili devrelerine geçişin ilk belirtileri ortaya çıkmış* bulunmaktadır. Yani bu safha, bir intikal dönemi niteliklerini taşır. Bu dönemde başlamış bulunan gelişmeler ve değişiklikler, zamanla gittikçe çoğalarak —bir iki asır içinde— bütün dili saracak bir yoğunluk kazanınca, Eski Türkçe devrini tamamlamış ve XIII. asırdaki yeni yazı dili devrelerine geçilmiştir.

5. İşte Türklerin büyük küteller halinde ve resmen İslâmlığı benimsemeleri, Eski Türkçenin içinde yenilik alametleri beliren bu son safhasına rastlar. İlk İslâmî Türk edebî eserlerinde, bitmekte olan bir devrenin kırpıntılarını hissederiz. Bu edebî eserlerdeki dilin sesleri, kökleri, ekleriyle gramer yapısı, esas itibariyle, Eski Türkçe

devrinin hususiyetlerini taşır. Ama gerek *Uygurca* eserlerden, gerekse *Orhun Âbideleri'*nden farklı, dil şekillerinin de, az bir miktarda ortaya çıktığını görürüz.

Yine bu dönemin çok önemli bir özelliği de kelime kadrosunda bir farklılaşmanın ortaya çıkmaya başlamasıdır. Türkler daha önce Şamanlıktan Budhizm'e, Maniheizm'e kadar bir çok Asya dinlerini tecrübe etmişlerdir. *Eski Türkçe boyunca edebiyatta, özellikle Budhizm'in, ondan önce de Orhun Âbideleri'nde Gök Tanrı inancınının, tesirleri görülür.* Devrenin hâkim kültürü olan Budhizm, Maniheizm v.s.'nin tesiriyle *Türkçeye Çince ve Sanskritçe birtakım kültür kelimeleri ve terimler girmiştir.* Özellikle dinî tercüme eserler, buna yol açmıştır. İşte X. asırda Türklerin İslâmiyeti kabul arzuları en geniş meyvalarını verince Türkçeye sokulan bu yabancı unsurların istikameti değişmiş ve uzak *Doğulu kelimeler yerine —İslâmiyet daire-sinden Türkçeye yabancı unsur olmakla beraber— Arapça ve Farsça birçok kelime ve deyimler, şekiller— bilhasa din terimleri, edebî terimler ve yeni kültür hayatının gerektirdiği kelime ve deyimler-girmeye ve yerleşmeye başlamıştır.* Şüphesiz İslâmiyetle beraber Türkçeye giren bu yabancı unsurların başında bulunan dinî kelime ve deyimlerin, zamanla, başka Arapça ve Farsça kelime ve şekiller de takib edince iş sadece belli bir alana münhasır kalmamış, hemen bütün edebî ve ilmi alanlarda kuvvetli bir Arap ve İran dil, düşünce ve edebiyat tesiri genişlemiş, yayılmıştır. Yalnız şu kadarını da belirtmek gerekir ki: XIII. asra kadar, yani Eski Türkçenin son zamanlarına gelinceye değin, Türkçeye nüfuz eden Arapça ve Farsça unsurlar mahdut bir ölçüyü aşmamıştır. Bu iki dilden Türkçeye sokulan kelimelerin sayısı gibi, terkiplerin girişi ve çoğalması da ancak XIII. asırdan sonra, yani yeni yazı dili devrelerinde yoğunluk kazanmıştır.

İlk İslâm-Türk edebî eserlerinde, yabancı unsur olarak, ancak münferid şekilde Arapça ve Farsça kelimeler ile karşılaşırız. Buralarda yabancı usulde tamlamalar, kurallar yoktur. Nitekim bu ilk İslâm-Türk edebiyatının en büyük eseri olan *Kutadgu Bilig* 6520 beyit gibi gerçekten çok hacimli olmasına rağmen, gayet az miktarda yabancı kelime ve İslâmî kavramlar ihtiva etmektedir. Bazı araştırmacılar bunların sayısınının 100-200 civarında olduğunu bilé tesbit ettiklerini söylemişlerdir. Bunların başında dil, bütün terimleriyle, kültür ve medeniyet kelimeleriyle Türk asıllıdır. Bu zengin dil ile

daha o sıralarda çok büyük bir eser olan *Kur'an-ı Kerim* bile Türkçeye çevrilmiştir. Nüshası elde bulunan bu ilk Uygurca *Kur'an tercümesinin* tarihini X. asra kadar çıkarmak isteyenler bile olmuştur.

Türkçe, XII - XIII. asırlarda yeni yazı dilleri dönemine girmiş ve böylece İslâmdan sonraki Türk edebiyatının ikinci merhalesi diyebileceğimiz bir safha başlamıştır. Yani bir yandan Eski Türkçenin, eski yazı dilinin son döneminin İslâmî-Türk eserleri vardır. Bir de Batı Türkçesi ve Kuzey-Doğu Türkçesi dediğimiz yeni yazı devrelerinin ilk safhasını teşkil eden İslâmî-Türk eserleri vardır. Bunlar arasındaki fark Türkçenin kendi iç yapısı bakımından bir eski-yeni farkıdır. İslâmî kelimeler bakımından ise ilk devrede sadece mahdut sayıda Arapça ve Farsça kelime, ikinci devrede ise bu kelimelerde artış ve ilk yabancı terkiplerin ortaya çıkışı görünür.

İSLÂMÎ TÜRK EDEBİYATININ İLK YAZARLARI VE ESERLERİ

İslâm medeniyet ve kültürü, az zaman zarfında, geniş coğrafya bölgelerine yayılmıştır. Yeni fethedilen ülkeler halkı, müslümanlığı kabul ile onun zaferlerine, güçlenmesine, olgunlaşmasına katkıda buldukça bu kültür ve medeniyet de yeni ufuklara açılmış, çağının ilerisine varan değerler ile bezenmiş ve bayrağı altına giren milletlerin kültür değişmelerini de sağlayıp onlara yeni bir heyecan, yeni bir ruh ve yeni bir ifade, üslup ve düşünce sistemi kazandırmıştır. *İslâm ümmeti* deyimi ile sadece Araplar değil, *İslâm dininde bulunan bütün müslümanlar* kastedildiğine göre *İslâm kültür, medeniyet ve edebiyatı* da, elbette sadece *Arapların*, ya da meselâ *İranlıların malı olmaktan uzaktır. Türklerin* ve başka milletlerin de *bunlarda payı, hakkı vardır.* Hele İslâm uğrunda ve onun korunup sonsuz ufuklara şanla, şerefle hâkim olması amacı ile Türklerin uzun asırlar boyunca katlandığı fedakârlık, gösterdiği cesaret ve elde ettiği başarı göğüs kabartıcı olmuştur. Yalnız genellikle İslâmın ilk asırlarında *Orta-Asya steplerinden Atlas Okyanusu'na kadar: Kur'an-ı Kerim'in dili olduğu* ve İslâmın temel bilim kitapları o dile ilk önce kaleme alınmış buldukları için *Arapça*, yaygın *ilim ve yazışma dili* olmuştur. Ama bu dilde eser meydana getiren, yazı yazarların hepsi, hiç bir zaman, yalnızca Araplar olmamıştır. İranlılar ve Türklerle daha başka kavimler de, İslâmiyeti kabul ettikten sonra, bu dile, bu medeniyete, bu kültüre unutulmaz hizmetlerde bulunmuşlardır. Daha sonraları *Farsça* ve ondan sonra da *Türkçe* de hem *resmî yazışma dili*, hem *ilim ve edebiyat dili* olarak değer kazanmıştır, saraylardan halk yığınlarına kadar hemen her muhitte sevilmiş, beğenilmiş, rağbet görmüş ve güzel eserler vermiştir.

İşte Türklerin, Allah'ın birliğini ve kudretini inkâr edilmez delillerle isbat eden, insana en yüksek ahlâk duygularını aşıl原因an, mertliği, kahramanlığı duyuran, mücadelecı fakat adaletten ayrılmayan bir hayat yolu telkininde bulunan, dinde nasıhatı, doğruluğu, ilmi, iyi ve düzenli eğitimi temel sayan, insanı dünya ve ahirette mutlu kılmağı üzerine alan İslâm dinini severek, isteyerek, gönül hoşluğu ile kabullerinden sonra kendi dilleri ve duygularıyla meydana getirdikleri ilk ve en önemli eserleri üzerinde şimdi durmanın, onları tanıtmanın ve anlatmanın sırası gelmiş bulunmaktadır.

I. DİVANÜ LÛGATİ'T-TÛRK

Çağının Türk dili, Türk kültürü, sosyal hayatı ve toplumun özellikleri bakımlarından eşsiz bir eseri olan *Divanü Lûgati't-Türk*: büyük ve çok yararlı bir sözlük niteliğindedir. Bu dil ve kültür kaynağının, bu Türklük bilgisi hazinesinin tanıtılmasına geçmeden önce, onun yazarı hakkında, kısaca da olsa —eldeki bilgilerin verdiği imkân ölçüsünde— açıklamada bulunmak yerinde ve gereklidir.

Divanü Lûgati't-Türk'ü kendisine borçlu bulunduğumuz K â ş - g a r l ı M a h m u d , XI. Yüzyılda yaşamış büyük düşünce adamı, dilci, bir bakıma çağının sosyal ve tarihî bilgilerine hakkıyla vâkıf, folklor ve edebiyatta üstad, geniş kültürlü ve ileri görüşlü, millî duyguları sağlam ve milletine bağlı bir aydındır. Fakat bütün bunları, ancak onun eserine dayanarak söyleyebilmekteyiz. Hayatı ve şahsiyeti hakkında da, eserindeki bazı dağınık bilgi kırıntıları ve ipuçları dışında, fazla bir bilgimiz olduğu da ileri sürülemez. Gerçi K â t i p Ç e l e b i (1609-1658) *Keşfü'z-Zunûn (Keşf-el-Zunûn)*'da bu eserden ve sahibinden birkaç kelime ile söz açmakta: M a h m u d'un babasının H ü s e y i n ve dedesinin de M u h a m m e d (İstanbul, 1941, . C. St. 808) olduğunu kaydetmektedir. Ancak böyle işaretlerin yetersizliği apaçıktır. Kendisi, eserinde, *Barsanlı* olduğunu belirtir. Yine K â ş g a r l ı M a h m u d : "Türklerin en fasih konuşanlarından, en açık anlayanlarından ve nesepe de en ileri bulunanlardan biri" olduğuna da değinir. Bunların doğruluğundan şüphe edilmemekle beraber, onu tanımak için yeterli olduklarını söylemek mümkün değildir. Yalnız gerek bu işaret, gerekse eserin kendisi M a h m u d'un Türkçenin gramer yapısını iyi bildiğine, Türk ağızlarını rahatça ayırt ederek kolayca onları anladığına bir delil değerindedir. Onun soyca da tanınmış bir aileden gelmiş olması, çağına göre ayrı bir anlam ve önem taşır. Her halde bunu demekle, ken-

disinin *Karahanlılar Devletinde* sayılı ve soylu bir aileye mensup olmakla iftihar eylediğini de imâ etmiş olmaktadır. Ama yazar, devlet hizmetinde bulunup bulunmadığı, siyasi görüşlerinin ne olduğu hakkında bize herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Yalnız milî duygularının sağlamlığı, Türkçülük ruhunu derinden ve sevgi ile taşıdığı eserinde hiss olunur.

Kâşgarlı Mahmud, hemen hemen bütün Türk illerini, bölgelerini, bozkırları obaları, adetâ birer birer dolaşmıştır. Nerede ve ne zaman Türk dili, Türk kültürü, Türk'ün günlük hayatı, halk şiiri ile ilgili bir malzemeye tesadüf eylemişse, onu almış, toplamış, sonra da inceden inceye işlemiştir. Kendisi de, bu hususta, şu anlamda konuşmaktadır: "Türklerin hemen bütün illerini, bozkırlarını boydan boya gezdim, dolaşım. Türk'ün, Türkmen'in, Oğuz'un, Çiğil'in, Yağma'nın, Kırgız'ın boylarının dillerini, kafiyelerini öğrenip faydalandım. Zihnime nakşettim. Öylesine ki: her Türk tâifesinin şivesi, en iyi şekilde öğrenilmiş, ortaya çıkmış oldu".

Kâşgarlı Mahmud'u Türk dilinin henüz kollara, lehçelere ayrılmadığı bir dönemde, onun *mukayeseli bir gramer denemesine girişen*, çağının büyük bir *doğu dilbilim bilgini* olarak tarif etmek uygun olur. Günümüzden dokuz yüzyıl önce, Türkçenin resmî devlet dili, *yalı* dili vasıflarına sahip olduğunu da, bize, ifade eden Mahmud'tur.

Kâşgarlı Mahmud'un hayat ve şahsiyeti bakımından önemli ve dikkat çeken bir husus ta, onun, *Bağdat'a* gidişi ve kitabını çağının halifesine El-Muktedî Bi-Emrillah (1075-1094)'a takdim edişidir. Kendi zamanının Karahanlı Hükümdarı'na eserini sunmayıp Abbasi Halifesi'ni tercih etmesinin sebepleri arasında: Halife'nin bütün İslâm dünyasının başı olması, Türklüğün yüksek bir itibara sahip olduğu o devirlerde Türk dilinin de Arapça ile atbaşı yürümeğe elverişli ve güçlü bir dil olduğunun belirtilmek istenmesi başta gelir, denebilir. Mahmud'un, *Divan'dan önce* —biraz da Araplara Türk dilini öğretmek amacıyla— *Kitabü Cevahiri'n-Nahv...*'ı yazdığını belirtmesi bu görüşümüzü, bir bakıma, teyid edebilir. Fakat bu güne kadar bu eserin bir nüshası ele geçmediğinden, açık bir şekilde mütalaa da yürütülemez.

Kâşgarlı Mahmud'un ilk vasfı güçlü bir *filolog olduğu*dur. Bununla beraber o aynı zamanda bir lügatçı, bir etnolog, bir folklorcu ve bir coğrafyacı hususiyetlerini de muhafaza etmektedir. Topladığı malzeme değer biçilemeyecek önemdedir. Hülâsa **Kâşgarlı Mahmud**, Türk dilini yaymak, yerleştirmek, incelemek konusunda, XI. Yüzyılın büyük bir düşünürü, dircisi ve Türk-Arap kültürleri arasında sıkça bir bağılık kurmaya emek harcayan usta bir dil ve millet severdir.

Şimdi artık **Mahmud'un** asıl eserini tanıtmaya geçebiliriz. *Divanü Lügati't-Türk (Divanü Lûgat-it-Türk)*, en güçlü ihtimal ile yazılışı 1072 tarihinde tamamlanmış *büyük bir sözlüktür*. Eserin elimizde bir tek yazma nüshası bulunduğu ve bunun müstensihinin adından başkaca da hakkında bilgimiz olmadığı için **Kilisli Rifat** tarafından *Ali Emiri Kütüphanesi*'ndeki biricik yazmadan kopye edilmek sûretiyle —üç cilt halinde— yapılan yayımının (İstanbul, 1333) bazı istinsah hataları taşımış olması tabiidir. *Divan*'ın nerede kaleme alındığı, **Kâşgarlı**'nın onu yazarken hangi şehirde oturmakta olduğu hususunda da kesinlik yoktur. Yalnız *Kâşgar Türkçesinin* hâkim olduğu bir alanda vücûde getirilmiş olduğu ileri sürülebilir.

Divanü Lügati't-Türk, Türk dilini özellikle Araplara öğretmek amacını gütmektedir. Eserin Arapça olarak telif edilmiş bulunması da bunun bir delilidir. Burada —her halde Arapların ve Arapça okuyup yazanların kendi usullerinde daha kolay anlayıp, daha rahat öğrenmeleri düşünülerek— Türkçe kelimeler Arap dilindeki gibi, köklerinin taşıdıkları harf sayısına göre gruplandırılmıştır. Eserdeki Türkçe kelime sayısı 7500'den daha fazla olarak tesbit edilmiştir. Bu kadar kabarık bir yekûnda Türkçe kelimenin - daha XI. Yüzyılda— konuşulup yazıldığı bir dilin artık bir kültür ve medeniyet dili olduğundan şüphe edilemez. Kaldı ki **Mahmud**, "Terk edilmiş kelimelerle dile sonradan girmiş sözleri de eserine almadığına" işarette bulunmuştur. Ancak eserde başka komşu dillerden (Hintçe, Sogdça, v.s.) Türkçeleşmiş gözükten bazı yabancı asıllı sözlerin de bulunduğunu gözden ırak tutmamak gereklidir. Bununla beraber **Kâşgarlı Mahmud'un** bütün Türkçe kelimeleri eksiksiz, kitabına almış olduğu da söylenemez. Bu bakımdan, daha o çağlarda bile, Türkçe söz toplamının, yaklaşık olarak, 10.000 civarında olduğunu

düşünmek ve söylemek de hata olmasa gerek. Yazarın, ayrıca, Türkçe kelimeleri Arapçadaki bablar ve kalıplar kategorisinde seslendirilmesinin dilin bünyesine uygunluğunu iddia etmek güçtür. Bu konuda olsa olsa bunun Araplara, bir dereceye kadar, belki okuma kolaylığı sağlamaya yarar olduğunu düşünmek kabildir.

Mahmud Türkçe kelimelerin ne anlama geldiğini ve nasıl kullanıldığını gösterebilmek arzusuyla bir çok Türkçe cümle ve ibareyi eserine geçirmiştir. Sonra eserdeki *atasözleri*, *deyimler*, *şiiir parçaları* da, bu söylediğimiz hususun anlaşılmasında yardımcı olmak amacını taşır, gözükmemektedir. Ayrıca *Divan*'da kavim ve topluluk adlarının açıklanışında, bazan bunlar hakkında, çok değerli bilgiler verilmek sùretiyle hareket edilmiştir ki, bu da, araştırmacılar için çok yararlı olmaktadır.

Divanü Lûgati't-Türk, önce Kilisli Muallim Rifat (Bilge) tarafından Türkçeye çevrilmişse de, bu tercüme basılmamıştır. Kitabın tercümesini başkaları da denemiştir. Sonunda Besim Atalay ve Türk Dil Kurumu uzmanlarınca —Üç cilt halinde— Türkçeye çevrilmiş ve T.D.K. tarafından yayımlanmıştır (I.C. 1939, II. C. 1940 ve III. C. 1941, Tıpkı basım, Ankara, 1941). Bundan başka Besim Atalay'ın mesaisi ile gün ışığına çıkmış olan bir de *Divanü Lûgati't-Türk Dizini-Endeks* cildi (1943) vardır ki tercümedeki kelimeleri alfabetik sıra dahilinde kapsamaktadır. Bu indekste kelimelerin *Divan*'da bulunduğu cilt ve yer gösterilmiş, anlamları kısaca belirtilmiş ve bazan diğer Türk dili kaynakları ile karşılaştırmalar da yapılmıştır. Bu *Dizin* cildi, *Divanü Lûgati't-Türk*'ün 900. yazılış yıldönümü vesilesiyle yeniden bazı ekleme ve metin üzerindeki ufak tefek değiştirmelerle *Türk Dil Kurumu*'nce bastırılmıştır (Ankara, 1972).

Divanü Lûgati't-Türk, yayınlandığı tarihten başlayarak (İstanbul, Hicri 1333-1335) türkologlarca büyük ilgi ile karşılanmış ve bu konuda bir hayli inceleme ve araştırma da yayınlanmıştır. Bunlar arasında Carl Brockelmann, Martin Hartman, S. Ahallı, S. Muttalibov, Martti Rasanen dış ülkelerde bilimsel çalışmalarda bulunanlar arasında zikredilebilir. *Divanü Lûgati't-Türk*'teki çeşitli konular üzerinde yayınlarda bulunan Türk bilginleri arasında da: Fuat Köprülü, Necip Âsım (Ya-

zıksız), Besim Atalay ve daha birçok tarihçi ve türkolog hatırlatılabilir. Sonuç olarak diyebiliriz ki: Kâşgarlı Mahmud'un Türk dili, Türk kültürü, Türk dünyası bakımlarından eşsiz bir değere sahip bulunan ve tükenmez bir inceleme kaynağı niteliğini korumakta olan *Divanü Lûgati't-Türk* eseri üzerinde daha birçok araştırma yapılabilir. Ve bu dil ve kültür hazinesi, türkoloji ilmine, daha uzun yıllar ışık tutabilme gücüne ve imkânına sahiptir.

DİVANÜ LÛGATİ'T-TÛRK'TEN

A. Atasözleri

1. Alplar birle uruşma — Begler birle turuşma.
2. Sınmasa arıksar —Sakınmasa utkusar.
3. Kız kişi savı yorığı bolmas.
4. Korkmuş kişiğe koy başı koş körünür.
5. Han işi bolsa katun işi kalır.
6. Kanıg kan bile yumas.
7. Koş kılıc kınka sığmas.

A. Atasözleri (Bugünkü Türkçe ile)

1. Alplarla vuruşma — Beğlerle de duruşma (Onlara karşı gelme).
2. Kişi sınınamazsa aldanır. —Sakınmayacak olsa yutulur.
3. Pinti kişinin sözü, geçerli olmaz.
4. Korkmuş kişiye koyunun başı çift görünür.
5. Hanın işi olunca, hatunun işi geri kalır.
6. Kanı, kanla yıkamazlar.
7. Çift kılıç bir kına sığmaz.

Sorular: Atasözleri hakkındaki bilgilerinizi yenileyiniz. Yukarıdaki atasözlerine dayanarak K â ş g a r l ı M a h m u d 'un sosyal görüşleri, toplumcu ahlâk anlayışı hakkında ne düşünürsünüz? Bu atasözlerinden o çağdaki toplumun hangi yönü öğrenilebilir?

B. I. ALP ER - TONGA AĞITI'NDAN

1. *Alp Er-Tonga öldi mi
Issız ajun kaldı mı
Ödleک için aladı mı
Emdi yürek yırtılır.*
2. *Begler atın argurup
Kadgu anı turgurup
Mengzi yüzi sargarup
Körküm angar türtülür.*
3. *Ulışıp eren börleyü
Yırtıp yaka ırlayu
Sıkırıp üni yurlayu
Sığtap közi örtülür.*
4. *Könglüm için örtedi
Yitmiş yaşığ kartadı
Kıçmış ödük irtedi
Tün kün kıçip irtelür.*
5. *Bardı közüm yarukı
Aldı özüm kunukı
Kanda erinç kanıkı
Emdi udın udgarur.*

B. I. ALP ER - TONGA AĞITI'NDAN

1. Alp Er-Tonga öldü mü? Kalımsız dünya kaldı mı? Zaman öcünü aldı mı? Şimdi yürek parçalanır, yırtılır.
2. Beyler, atlariyle, geldiler. Keder onları durdurdu. Benizleri sarardı; yüzlerine safran sürülmüş gibi oldular.
3. Erenler kurt gibi uluşuyor, haykırıyorlar. Yaka yırtarcasına bağırıyorlar. Seslerinin bütün gücüyle ağlıyarak, göz yaşlariyle örtülen gözleri bir şey görmüyor.

4. Gönümün içini —ölümü— yandırdı. Yetmiş yaşındaymışım gibi kocalttı. O gönül, şimdi, geçmiş zamanı arıyor. Günler ve geceler geçse de arayacak.
5. Gözümün ışığı söndü. Onunla beraber ruhum da gitti. Şimdi —kim bilsin— o, nerelerdedir? O, şimdi, uykudan uyandırıyor.

B. I. Metin hakkında açıklama ve inceleme

Açıklama: Alp Er-Tonga, çok eski destan menkıbelerinden birinin kahramanı olan bir Türk başbuğudur. Gerek Kâşgarlı Mahmud ve gerekse çağdaşı Balasagunlu Yusuf Has Hacıp, onun, İranlıların Efrâsiyab dedikleri Türk kahramanıyle aynı kişi olduğu görüşündedirler. Firdavsî, *Şehnâme*'de, Efrâsiyab'ın *Turan Hükümdarı* olarak İranlılarla yaptığı birçok savaşları hikâye eder.

Divanü Lûgati't-Türk'teki bu *Alp Er-Tonga Ağıtı* dörtlüklerden kurulmuş bir *mersiyedir*. Orhun Âbideleri'nde Tonga-Tigin adlı bir kahraman *yuğ*'undan sözedilir. Bunun Alp Er-Tonga olması ihtimali üzerinde durulmuştur.

Ağıt: Bir ölünün erdemlerini, yiğitliğini, değerini, geride kalanların acılarını belirten ve çoğu zaman matem meclislerinde okunan halk şiiri türüdür. Bunlar ozanların *sagu*'su, klâsik şairlerin *mersiye*'si ile aynı anlamdadır. Göktürk ve Uygurlar'da ağıtların özelliği ve önemi bilinmektedir. Ağıt törenleri *Anadolu*'da da gelenek durumuna gelmiştir.

Kelime ve Deyimler: Issız: Kötü, arsız, kalımsız. Ajun: Dünya, âlem. Ödlek: Zaman, felek. Emdi: şimdi. Argurmak: Yormak. Kadgu: Kaygı. Turgurmak: Durdurmak. Mengiz: Beniz, yüz. Sargarmak: Sararmak. Türtülmek: Sürülmek. Börleyü: Kurt gibi. Eren: Er kelimesinin —kural dışı— çoğulu. Yurlamak: Haykırmak. Sığtamak: Ağlamak. Örtemek: Yakmak. Ödük: Sevgi, hasret. Tün: Gece. Kün: Gündüz. İrtemek: İstemek, aramak. Yaruk: Işık. Kanuk: Ruh, Erinç: Belki, olur ki. Kanda: Nerede. Udgarlamak: Uyandırmak.

Sorular: Alp Er-Tonga ve Efrâsiyab'ın aynı kahraman olup olmadığı hakkında ne düşünürsünüz? Onun Karahanlılar ve Selçuklular tarafından da kendi büyük tarih ve menkıbe kahramanı olarak benimsendiği hakkında bilgi edininiz. *Ağıtların, koşmalara* benzeyen tarafları var mıdır? Belirtiniz. Bahis konusu *ağıt*'a göre Alp Er-Tonga'nın ölümü Türk toplumunda ne gibi duygular uyandırmıştır? Zamana, feleğe ne gözle bakılmaktadır? Türk beylerinin, alp erenlerinin üzüntüleri nasıl ifadelendirilmiştir? Bunları açıklayınız.

II. DEĞİŞİK ÖRNEKLER

1. *Türlüg çeçek yazıldı
Barçın yadım kerildi.
Uçmak yiri körüldü
Tumlug yana kelgüsüz.*
2. *Etil suwı aka turur
Kaya tübi kaka turur
Balık telim baka turur
Kölüng takı küşerür.*

Sorular: Yukardaki dördlükleri nesre çeviriniz. Birinci dördlükteki tabiat tasviri hakkındaki görüşünüzü belirtiniz! Bu tabiatı tanıtmamanın özellikleri ve gerçekle ilgili yönü üzerinde durunuz. İkinci dördlükteki İtil ırmağı nerededir? Şair, bu çevreyi nasıl canlandırmıştır? Anlatınız.

II. KUTADGU BİLİĞ

Türk devletleri arasında İslâmiyeti ilk kabul eden ve onu resmen yaymak uğrunda ilk savaşı Karahanlılar olduğuna yukarıda temas edilmişti. Şimdi Karahanlılar devri Müslüman Türklerinin ilk edebî eseri vasfını taşıyan *Kutadgu Bilig*'in yazarı Yusuf Has Hacıp ile onun büyük manzum şaheseri üzerinde duracağız.

Yusuf Has Hacıp, Balasagun'da doğmuş olup tanınmış bir ailenin çocuğudur. Onun iyi bir öğretim gördüğü, Arapça ve Farsçayı rahatlıkla kullanabilecek derecede sağlam öğrendiği, Fârabî (870-950) ve İbn Sina (980-1037) gibi büyük İslâm mütefekkirlerinin düşünce ve görüşlerini gönlüne sindirmiş, benimsemiş, didaktik bir şair-nasihatçı olduğu eserinden ve bazı nedenlerden anlaşılabilir. Şahsî hayatında fazilet ve dindarlıkla tanınmış olan bu zat, biricik eseri olan *Kutadgu Bilig*'e doğum yerinde başlamış ve onu *Kâşgar*'da tamamlamıştır. Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Karahan Ebû Ali Hasan b. Süleyman Arslan Karahan'a sunmuş olduğu eseri, ona, devlet başkanının teveccühünü kazanmada büyük yardımcı olmuş ve kendisine—her halde— bu sayede *Has Hâcîplik* (Baş Mabeyncilik) rütbe ve görevi tevcih olunmuştur.

Karahanlıların başkentlerinden biri olmasına ve tarihlerde de adı zaman zaman geçmesine rağmen *Çu Havzasında* bulunduğu bilinmekle beraber henüz yeri tam ve kesinlikle belirlenmekte güçlük çekilen *Balasagun* gibi, o yörenin çocuğu olan Yusuf hakkında da yeterli bilgiye sahip değiliz. Sadece *Kutadgu Bilig*'e sonradan—başkası tarafından— eklenmiş olan *Mukaddime*deki bilgi bize biraz aydınlık serpmekte ve onun dışında bir ipucuna tesadüf edilememektedir. Ancak bizzat eserin kendisinden sızdırılan malûmat gölgesinde sanatkar hakkında bazı görüşler edinmek mümkün ol-

makta ve özellikle eserinin değeri, önemi için, bizzat kendisi bize kaynaklık etmektedir.

Kutadgu Bilig tabiri, yani eserin kendi ismi, onun muhteva-sını da âdetâ dile getirmektedir. İnsana her iki dünyada —yani dün-ya ve âhirette— gerçekten kutlu olmak, mutlu yaşamak için gerekli olan yolu göstermeği amaçlayan bu kitap: *Arur vezninin* “Bahri mütekaribiyle” yani: “*Fa’ülün Fa’ülün Fa’ülün Fa’ül*” (U -- / U -- / U -- / U -) vezniyle kaleme alınmıştır. Nazım şekli —genellikle— *mesnevî*’dir. Ancak pek az miktarda dörtlükler de vardır.

Esere sonradan katılan “önsöz” ve sonsöz mahiyetindeki eklemeler bir tarafa bırakılırsa *Kutadgu Bilig*: “85” *babda tamamlanmış* “6520” beyitlik ilk büyük İslâmî-Türk *mesnevisidir*, hükmünü vereceğiz.

Kutadgu Bilig’in yazıldığı yüzyıl: Karahanlılar çağının siyasi ve kültürel bakımdan önemli bir merhalesini temsil eder. Şimdilik elimizde yeterli belge ve kanıt bulunmamasına rağmen, bu zamanlarda sadece *Kutadgu Bilig* ve *Divanü Lûgati’t-Türk* gibi iki dev eser yazılmış değildir. Bunların dışında da nevelerinin önemli eserleri vücuda getirilmiş olmalıdır. Çünkü adı geçen bu iki şaheser değerinde güzel, işlenmiş, başarılı kalem mahsullerinin meydana getirilebilmesi için, uzunca bir geçmişe, birçok denemeye, oldukça zengin bir kültüre ve ilerlemiş bir düşünce mirasına sahip olmak gereklidir.

Kutadgu Bilig, alegorik bir münazara karakterinde tir. Münazaranın kahramanları dört kişiden ibaret olmakla beraber, genel olarak, ağırlık noktalarını, iki kişi arasındaki konuşmalar temsil ve teşkil eder. Dört temel ilkeyi canlandıran kişiler ve temsil eyledikleri kavramları şöylece göstereceğiz:

- a. *Kün-Toğdı*; *Köni-törü* (Doğru kanun)’yü temsil eden *hakan*.
- b. *Ay-Toldı*, *kut* (saadet, ikbal, devlet)’u temsil eyleyen *vezir*.

- c. Ö ğ d ü l m i ŝ , *ukuŝ* (akıl)'u canlandıran ve sonradan vezir olan *A y - T o l d ı*'nın o ğ lu.
- d. O d g u r m ı ŝ , *âkiyet* (hayatın sonu)'in sembolü olan ve vezirin akrabası olmasına rağmen *toplumdan uzak yaşayan*, dünyadan el etek çekmiş kişi.

Eserin, İslâm edebiyatı mesnevilerinde görülegelen, şu küçük bölümlerle başladığını belirtelim: "*Allah'a hamd ve senâ, Peygamber'e salât ve selâm. İslâmın ilk dört halifesi için övgüler, hükümdar övgüsü ve kitabın ona ithafı, yedi yıldız ve on iki burcun anlatılması. Dünya ve hayat görüşü hakkında...*" Asıl konunun özetini de şöylece vermek mümkündür:

İyi kanun adamı bir hükümdar olan *K ü n - T o ğ d ı* , yurduna yararlı olmakla beraber yardımcısız yaşadığı için yönetim yükü omuzlarına çökmüŝtür. Hakanın ününü duyarak onun hizmetine can atan *A y - T o l d ı* , arzusuna kavuşma umudu ile, —bir süre— çırpındıktan sonra talihinin yaver gitmesi sâyesinde amacına nail olur. Vezirlik pâyesine kavuŝur. Hükümdarına: doğrulu ğ un, eŝitli ğ in, ödül ve ceza üzerine kurulu adâletin önemini anlatır. Mutluluktan söz açar. Bazı erdemler üzerinde ısrarla durur. Günün birinde de hastalanır. Hekimler derdine çare bulamazlar. Nihayet hükümdarına bir vasiyetname yazarak ve o ğ lunu da ona emanet ederek hayata gözlerini kapar.

A y - T o l d ı ölünce o ğ lu *Ö ğ d ü l m i ŝ* , hükümdar tarafından, vezirlik makamına yükseltilir. Aklın timsali olan *Ö ğ d ü l m i ŝ* de ülkeye ve devlete iyi hizmet eder. Özellikle hükümdarla çok önemli ve yararlı sohbetlerde bulunur. Hakan da, gerçekten akıllı yeni vezirinin görüşlerine uygun olarak yürüdü ğ ü yolda daha da başarılı olur. Yurdunu kalkındırır. Ayrıca vezirine bir de yardımcı arar. Bunun üzerine vezir, Hakanına, zeki fakat dünyadan el-etek çekmiş görünen akrabası *O d g u r m ı ŝ* 'ı salık verir. Ancak *O d g u r m u ŝ* , hükümdarın mektupla yaptı ğ ı ricalara, *Ö ğ d ü l m i ŝ* 'in —karşılıklı konuşmalardaki— niyazlarına rağmen hiç bir görev kabul etmek istemez. Çünkü, o, *âkıbeti*, yani dünyanın sonunu, hayatın tükeniŝini temsil eylemekte ve dünya nimetleriyle onlara iliŝkin zevkleri de boş

bulmaktadır. O d g u r m ı ş , sadece ve yalnızca A l l a h 'a bağlıdır. Ve bu ona yetmektedir. Dünyaya karşı bir ihtiyacı da, bir güveni de mevcut değildir. Fakat davetler birbirini izleyince, üçüncü davetten sonra, O d g u r m ı ş , şehre iner, saraya gider. Hakanla oldukça sert bir tartışmaya girdikten, dünyanın fâniliğini ve kaçınılmaz ölümün e -geç yakamıza yapışacağını da hatırlattıktan sonra tekrar dağa döner.

Ö ğ d ü l m i ş ise hükümdara yeniden yurt yönetimi konusunda öğütlerde bulunur. İslâm inançlarına ve ahlâk telâkkilerine pek uygun olan bu tavsiyeler hakanı pek menâmun kılar. Fakat artık vezir de yorulmuş, ihtiyarlamıştır. İzin alarak O d g u r m ı ş 'ın yanına, dağa giderse de arkadaşı onun bu davranışını beğenmez. Bir vezirin işini ve hizmetlerini bırakıp dağa çekilmek isteğini eleştirir. Bunun üzerine de Ö ğ d ü l m i ş tekrar evine ve saraya döner.

Kutadgu Bilig'in son taraflarına doğru Ö ğ d ü l m i ş ile O d g u r m ı ş bir kere daha buluşurlar. O d g u r m ı ş hastalanmış ve gördüğü bir rüya onu, ölüme yaklaşmakta olduğu sezgisine vardirmiştir. Dostuna: "Doğruluktan ayrılmamağı, dünyayı unutmağı ve ölümü düşünmeğı" öğütler. Hakana gelerek durumu hikâye eden Ö ğ d ü l m i ş 'e hükümdar arkadaşını yalnız bırakmamağı tenbih ederse de artık vakit geçmiştir. Çünkü O d g u r m ı ş 'ın evine uğrayan Ö ğ d ü l m i ş , onun ölüm haberiyle karşılaşır. Ağlamalar, yas tutmalardan sonra O d g u r m ı ş 'ın mezarı da ziyaret edilir. Nihayet: "*âlem yine o âlem, devran yine o devran*" misali vezir ödevinin başında ve hükümdarının hizmetindedir. Her ikisi de hak ve adaleten ayrılmamağı dikkat ederek görevlerini yaparlar, yurtlarına yararlı olma yolunda çaba harcarlar, kendilerini işlerine verirler.

Kutadgu Bilig, dil özellikleriyle olduğu kadar, *düşünce derinliği ve zevk inceliğiyle de yeni bir çığır açan şaheserlerdendir*. Türk edebiyatında —bu nicelik ve nitelikte— ondan daha eski bir manzum mesnevimiz yoktur. Türk dilinin İslâmî ilk büyük âbidesi olduğu nisbette *Türk edebiyatının da geçmişi geleceğe bağlayan güçlü bir kültür mirasıdır*. Biz burada kültür ve edebiyat bakımlarından sadece birkaç noktaya değinmekle yetineceğiz:

Önce şunu hatırlamakta yarar vardır: *Karahanlılar tarihi*, Türk Milletinin kaderine yeni bir istikamet veren *İslâm kültürü çerçeve-*

sine giriş dönemini temsil eder. Dokuz yüz yıldır süregelen inançlar, medeniyet ve kültür gelişmeleri hemen hep bu kaynaktan beslenerek değişik coğrafi bölgelere uzanmıştır. Aradaki bağlar, bir bütünlük ve yakınlığın kanıtlarını verebilir.

Karahanlılardan Selçuklulara ve oradan da Osmanlılara intikal eden rehberlik görevi, milli gelenek ve özelliklerin korunmasında çok yardımcı olmuştur. Bundan dolayıdır ki *Kutadgu Bilig*'deki bazı sosyal, psikolojik ve estetik özellikleri çok sonraki yüzyıllarda *Çağatay ve Osmanlı alanlarında* da müşahede etmek müşkül değildir.

Kutadgu Bilig, hem devlet teşkilâtı, hem de toplumdaki fertler ve onların toplum içindeki mevkileri ve görevleriyle ilgilidir. *Eserin temelinde kâmil insan kavramı yatmaktadır.* Özellikle insanı geliştiren ve güçlendiren faziletler, dikkati çeker: Bilgi edinmek, okumak, güzel yazmak, çeşitli bilimlere vukuf, sevilen milli sporlara ve meharetlere değer vermek başta gelir. **B a l a s a g u n l u Y u s u f**'un bunları telkin ve terennüm eden ilk Türk şairi olduğu —şüphesiz— söylenemez. Ondan önce aynı karaktere yakın ve aynı düşünceleri benimsemiş Arapça ve Farsça eserler olduğu gibi, Türklerden de bu güç kaynağı faziletleri tavsiye edenler olmuştur. Ancak **Y u s u f**'un *Kutadgu Bilig*'inde ifâdeler daha açık, daha sıcak, daha tesirli ve daha samimîdir ve Türklük rengi ve kokusunu muhafaza edebilmektedir, demek isteriz.

Şimdi bir noktaya daha temasta bulunacağız: *Kutadgu Bilig*'de tasvir edilen hayat ve idealleştirilen kişiler, sadece şairin devrindeki hayat ve şahsiyetler değildir. Ondan çok daha önceki bir zamana aittir. O daha çok idealize ettiği fertlerden kurulu bir toplumu ve devleti canlandırmak istemiş olmalıdır.

A l l a h'ın varlığına ve birliğine gönülden inanan **Y u s u f H a s H a c i p**, insanın yaratılmışların en şerefli sıfatına da inancı olduğu içindir ki: Âdemoğlunun topluma olan hizmetini, bağlılığını, onun iyilik ölçüsü, kriteriyumu kabul etmiştir. Yaşamının asıl hedefi: iyi bir ad bırakmaktır. Bu bakımdan fert topluma karşı geniş ve her zaman hatırlamak zorunda olduğu bir sorumluluk içindedir.

Kutadgu Bilig, ilk planda didaktik vasfı göze çarpan bir *nasihatnâme* karakterindedir. Ferdî ahlâk bakımından üzerinde en çok

durulan hususlar şunlardır: Yalandan, dedikodudan, iki yüzlülükten kaçınmak; şarap içmemek ve kumar oynamamak; —Sabırlı ve vekarlı olmak. Buna karşılık devlet başkanı için istenilen meziyetler de şöylece özetlenebilir: Doğruluk, adalet, müsavat, başkalarına karşı merhametli olmak, hoşgörülülük. Yusuf'un dünya ve hayat görüşünde bilgi, çok önemli yer tutar. Her şeyin üstünde bir mevki olan *bilgi*, *akıl yolu ile kazanıldığı içindir ki: akıl da çok değerlidir*. Bir de *dil*, *Tanrı'nın* insana en büyük bir armağanı olarak varlığımızın manasını yüceltir. Aynı zamanda bilginin tercümanı olan *dil*, daha açık bir deyimle *söz*, insan öldükten sonra da *bir kudrettir*. *Faziletlerin başı da iyiliktir*. Yer yüzünde hayır işlemek kadar övülmeğe değer bir erdem aransa, bulunmaz. Bu arada verilen sözü tutma ve suç bağışlamak faziletlerini de hatırdan çıkarmamalıdır.

Bir yönü ile bir *nasihatnâme* niteliğinde olan *Kutadgu Bilig*, başka yönü ile de bir *siyasetnâme* karakterindedir. Devletin esasını ahlakta gören ve onun erdemli, ahlâklı ve bilgin kişiler tarafından yönetilmesini ülkü edinen eserler arasında: *Kutadgu Bilig*'in de özel bir yeri ve değeri vardır. Onun, ünlü Selçuklu veziri *Nizâmü'l-Mülk* (1018-1092)'ün ömrünün sonlarında yazdığı *Siyasetnâme*'den önce yazıldığını düşünmek, hakkında verilecek olumlu hükümde yararlı olur. Hülâsa *Kutadgu Bilig*, Asya milletleri arasında —özellikle Türklerce— şöhretli bir eser ve konusunda tesirli bir kalem mahsulü olarak kalmıştır.

Kutadgu Bilig, yani kişileri her iki dünyada mutluluğa erdirmeye yarayan bilgi, *Müslüman Karahanlı Türklerinden başlayarak* dokuz asırdır çeşitli bölgelere yayılmış ve değişik adlarla devletler kurmuş olan *bütün Türklerin, dini-didaktik şiirlerinde şaheser sıfatını kazanmış birkaç büyük eserden biri olarak ne kadar önemli ise, münazara edebiyatının ilk verimlerinden biri hüviyeti ile de o kadar dikkat çekicidir*. Konuşmaların genel olarak iki sembolik kişi arasında geçmesi dolayısıyla onda diyaloglu bir sahne yazısı hususiyetini de bulmak hatalı olmaz. *Eserde bir taraftan Türk atasözlerinden, deyimlerinden bazılarına rastlanması ve bunlardan bir kısmının hâlâ —anlam itibarıyla— bir kısım Türk bölgelerinde yaşamakta bulunması, Halk edebiyatının özellikleri arasında çokça görülen aliterasyon örneklerinin de kabarıkça gözükmesi ayrıca ilgi çekicidir*.

Türk Edebiyatı henüz temasta bulunduğu ve karşılıklı etkilerini hissettiği diğer edebiyatlarla mukayeseli bir şekilde incelenmediği gibi, çeşitli Türk lehçe ve şiveleri de birbirleriyle esaslı şekilde karşılaştırılıp eleştirilmiştir, denemez. Bu bilhassa Osmanlı edebiyatı bakımından pek önemli olmasına rağmen, bu güne kadar, ihmale uğramış durumdadır. Bu sebeptendir ki: *Kutadgu Bilig*'in, özellikle ruh ve manasının, ne derecede İslâm kültürüyle gelişen Türk edebiyatında izler bıraktığını kolayca tesbit etmenin güçlüğüne işaret etmek yerinde olur. Ancak bazı ipuçlarına bakarak onun hayli etkili olduğuna da işaret olunmalıdır.

Eserin *mesnevi* nazım şekli ile ve aruzun *baħr-i mütekarib* vezni ile yazılmış olması, yazarına, görüş ve düşüncelerini, duygularını daha kolay ve daha güçlü ifade imkânı sağlamıştır.

İslâm ve Türk olan görüş, düşünce ve duygu, sadece çağının değil daha sonraki devirlerin de inanç ve ahlâk ilkelerini kapsadığından *Kutadgu Bilig*'e devamlı bir hayatîyet sağlamıştır. Netice itibarıyla *Balasagunlu* mütefekkir şair Yusuf Has Hacıp'in şaheseri olan *Kutadgu Bilig*, hem *Karahanlılar çağının bir edebiyat ve kültür âbidesi*, hem genellikle *muhtelif Türk topluluklarının hassasiyet ve düşüncedeki yakınlığının* yaşama felsefesindeki bütünlüğünün ve hem de kaynağını İslâmiyetten alan yüksek bir ahlâk ve devlet idaresi anlayışının sembolüdür.

KUTADGU BİLİĞ'DEN
I (VII)

TIL ERDEMİN MÜMİN ASIGIN YASIN AYUR

(Fa'ülün Fa'ülün Fa'ülün Fa'ül)

(U — — / U — — / U — — / U —)

*Ukuşka biligke bu tılmaçı til
Yaruttaçı erni yorık tilni bil*

*Kişig til ağırlar bulur kut kişi
Kişig til uçuzlar barır er başı*

*Til arslan turur kör işikte yatur
Aya evlig er sak başıngı yiyür*

4 *Tilin emgemiş er negü tir eşit
Bu söz işke tutğıl özünge iş it*

*Mini emgetür til idi ök telim
Başım kesmesüni keseyin tilim*

*Sözünğni küdezigil başıng barmasun
Tilingni küdezigil tişing sınmasun*

7 *Biliglig bilig birdi tilke başığ
Aya til idisi küdezigil başığ*

*Esenlik tilese sening bu özünğ
Tilingde çıkarma yaragsız sözünğ*

*Bilip sözlese söz biligke sanur
Biligsiz sözi öz başını yiyür*

- 10 *Öküş sözde artuk asığ körmedim
Yana sözlemişte asığ tulmadım*

.....
*Toğuşlı ölür kör kalır belgü söz
Sözüng edgü sözle özüng ölgüsüz*

*İki neng bile er karımaz özi
Bir edgü kılınçı bir edgü sözi*

- 13 *Kişi toğdı öldi sözi kaldı kör
Özi bardı yalnguk atı kaldı kör*

*Tiriglik tilese özing ölmegü
Kılınçing sözüng edgü tut ey bügü*

I (VII)

DİLİN MEZİYETİNİ VE KUSURUNU (FAYDASINI VE ZARARINI) SÖYLER

Anlayış ve bilgiye tercüman olan, dildir: İnsanı aydınlatan fa-
sih dilin kıymetini bil.

İnsanı, dil kıymetlendirir, insan da onunla mutlu olur. İnsanı,
dil değerden düşürtür, insanın dili yüzünden başı da gider.

Dil, aslandır, bak, eşikte yatar. Ey ev sahibi, dikkat et, sonra
senin başını yer.

- 4 Dilinden eziyet çeken adam ne der, dinle, bu söze göre hareket
et, onu daima hatırdı tut :

Bana dilim pek çok eziyet çektiriyor; Başımı kesmesinler de,
ben, dilimi keseyim.

Sözüne dikkat et, başın gitmesin. Dilini tut, dışın kırılmasın.

- 7 Bilgili, dil için özlü bir söz söyledi : Ey dil sahibi, başını gözet.

Sen kendi selâmetini istiyorsan, ağzından yakışsız bir söz kaçırma.

Söz : bilerek söylenirse, bilgi sayılır; Bilgisizin sözü kendi başını yer.

- 10 Çok sözden hiç fazla fayda görmedim; Ama söylemek de faydasız değildir.

Bak doğan ölür, ondan eser olarak da söz kalır. Sözüünü iyi söyle, ölümsüz olursun.

İnsan iki şey ile kendini ihtiyarlıktan korur, kurtarır: Biri iyi iş, biri de iyi söz.

- 13 Bak, insan doğdu, öldü, ama sözü kaldı; İnsanın kendisi gitti, adı kaldı.

Ey hakim ey bilgin, kendin ölümsüz bir dirilik istersen, işinde, sözün de iyi olsun.

I (VII)

METİN HAKKINDA AÇIKLAMA VE İNCELEME

Açıklama: Divanü Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig, Karahanlılar çağıının iki büyük kültür âbidesidir. Bunlardan birincisi üzerinde gerekli çalışmayı, bundan önce görmüş olacaksınız. Şimdi Kutadgu Bilig hakkında az yukarda verdiğimiz geniş bilgiye ek mahiyetinde ve metni daha kolayca anlamak için bazı küçük açıklamalarda bulunmağı yararlı bulmaktayız. İlk önce "Dilin faydaları ve zararları" konusunda aktardığımız mısralardaki kelime ve deyimleri burada ayrı ayrı göstermek yerine, "Divanü Lûgati't-Türk Dizini" başlığı altında Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı (Ankara, 1972) eserden istifade ederek bunların metnimize uygun anlamlarını bulmanızı sağlık vereceğiz. Sonra da 'İslâm Kültürüyle Gelişen Türk Edebi-

"yatı" bölümünün baş taraflarında "Türk Yazı Dili Lehçelerine Toplu Bakış" başlığı altında belirttiğimiz bilgilere yeniden göz gezdirilmesinin gerekliliğine değineceğiz.

Aslını ve bugünkü Türkçesini iktibas ettiğimiz "Dilin meziyetini ve kusurunu —faydasını ve zararını— söyler" başlıklı küçük bölüm (Bab) : eserde VII. Babdan alınmış beyitlerdendir. Bu 14 beyti dikkatle okur ve bu günkü Türkçeye çevrilmiş şeklini de incelerse-
niz Yusuf Has Hacıb'in sadece söze verdiği değeri, sözün yararını ve zararını açıklamakla kalmayarak dünya ve hayat görüşü hakkında da az çok, bir kanaata sahip olabilirsiniz.

Sorular : Şair, dilin meziyetleri olarak ne gibi üstünlüklerine ve ayrıcalığına dikkati çekmektedir? Buna karşılık dilini tutmak, ya da dilden çıkanın kulak tarafından işitilmesini tavsiye etmek, az söylemenin faydalarını hatırlatmak bakımlarından Yusuf Has Hacıb'in görüşü nedir?

Büyük şair Fuzulî (ölümü 1556)'nin bir gazelindeki :

*Ver söze ihya ki dutdukça seni hâb-ı ecel
Ide her saat seni ol yuhudan bidâr söz*

beytinde söze verdiği değer ve önem ile Kutadgu Bilig'den aldığımız bu parçanın 11 ve 12-13. beyitlerinde ifade edilen düşünce ve duygu arasında bağlantı kurmağa çalışınız. Hangisinin daha lirik ve hangisinin daha didaktik olduğunu belirtip her iki büyük şair-düşünürün bu konudaki görüşünü anlatınız.

II (IX)

"EDGÜLÜK KILMAK ÖGDİSİN ASIĞLARIN AYUR" BÖLÜMÜNDEN

*Körü barsa emdi bu Türk begleri
Ajun beglerinde bular yigleri*

*Bu Türk beglerinde atı belgülek
Tonga Alp Er erdi kutı belgülek*

*Bedük bilgi birle öküş erdemi
Biliglig ukuşluğ budun ködrümi*

- 4 *Ne ödrüm ne ködrüm ne ersig eren
Ajunda tetig er yidi bu cihan*

*Tejikler ayur anı Efrasiyab
Bu Efrasiyab tuttı iller talap*

*İdi artuk erdem kerek ög bilig
Ajun tutguka ötrü sunsa elig*

- 7 *Tejikler bitigde bitimiş münü
Bitigde yok erse kim ukgay anı*

*İdi yakşı aymış azığlığ kür er
Azığlığ eren berk tügünler yazar*

*Ming erdem kerek bu cihan tutguka
Kör arslan kerek bu kulan başğuka*

- 10 *Ajunçika erdem kerek ming tümen
Anın tutsa il kün kiterse tuman*

*Kılıç ursa bıçsa yağı boynını
Törü birle tüzse ili budnını.*

II (IX)

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma. Bu parçanın bu günkü Türkçesi için: Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig II tercüme* (Ankara, 1959) s. 31'deki kusursuz çevirisine bakınız.

Yukarıdaki parça ile *Divanü Lûgati't-Türk*'ten aldığımız *Alp Er-Tonga Ağıtı*'ndan seçilmiş dörtlükleri karşılaştırınız.

Sorular: Şair, niçin "Türk beylerinin, dünya beyleri arasında en iyileri olduklarını" söylemektedir? Bunlar arasında da T o n g a

Alp Er (*Alp Er-Tonga*) neden daha üstün gösterilmektedir? Açıklayınız. Firdevsi (934?-1020?)'nin ünlü *Şahnâme*'sinden İran-Turan savaşları ve Efrasiyap hakkında yazılanları öğrenmeye çalışınız (Meselâ bakınız: Abdülkadir Karahan, *Firdevsi'ye göre İran Eski Tarihi...*, Armağan, İstanbul 1971, s. 195-212) ve bu konuda bir yazı yazınız.

III (XXII)

"AY TOLDI OĞLI ÖGDÜLMİŞKE ÖTLEMİŞİN AYUR" BÖLÜMÜNDEN

*Köngül til köni tut bayatka tapın
Usanma yarınlık işingni itin*

*Kamuğ edgü isiz Bayat hükmi bil
Bayatka inanğıl aning tapğı kul*

*Negü kim kereking aningdın tile
Aningda adın yok sanga küç bile*

4 *Ağır tut negü erse yarlığların
Ağır kılğa Tengri bu kün hem yarın*

*Yoriking köni tut yangılma özüng
Köngül til kiçig tut bedütme sözüng*

*Tirildim bir ança barır men sakın
Negü kıldı dünya manga kör bakın*

7 *Özüng otka bu dünya üçün
Kişi nengin alma küçeme küçün*

*Tire bildi bu öz yiyü bilmedi
Künüm geçti öknüp asığ kılmağı*

*Sanga kaldı malım manga boldı yük
Erej birle yip yat sevinç birle bük*

10 *Tuta bilse tap bu tirilmiş nenging
İkigün ajunda kızartğay enging*

*Tuta bilmese sen adın munça neng
Sanga yetmegey kör sariğ kılğa eng
Köni bol bütünlük bile tut kılınç
Könilik içinde turur bu sevinç*

III (XXII)

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma : *Kutadgu Bilig*'in öğretici vasfı üstün bir eser olduğunu bir daha düşünür ve onda İslâm ahlâkının temellerinin telkin ve tavsiye edildiğini hatırdan çıkarmazsak, bu gibi, güzel ve doğru yol gösteren parçalarını daha rahat ve daha iyi kavrarız. Parçayı *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*'ndeki kelime anlamlarından faydalanarak kendiniz nesre çeviriniz, sonra *R. R. Arat tercümesi* ile karşılaştırıp kontrol ediniz.

Sorular : *Ay Toldı*'nın oğluna nasihatleri, bu gün için de değerini koruyor mu? Niçin? *Ay Toldı* dünyayı nasıl görüyor? Mal, mülk hakkındaki görüş size de yerinde gözüküyor mu? Belirtiniz.

III. ATABETÜ'L-HAKAYIK

Eski Türkçe yazı dili özellikleriyle yazılmış ve *Kutadgu Bilig* geleneğini, bazı bakımlardan —özellikle dil ve konu yönünden— sürdürmüş olan *Atabetü'l-Hakayik*, Edib Ahmed'in eseridir. Bu bahiste önce bu zat hakkında çok eksik de olsa, bilinenleri özetleyecek, sonra da asıl eseri tanıtacağız.

Edib Ahmed'e dair açık, kesin ve tereddütleri giderecek yeterli bilgi henüz mevcut değildir. Yazar kendisini kitabının 469. mısraında: "*Edib Ahmed atım edeb pend sözüm*" (Adım Edib Ahmed, sözüm edeb ve nasihattir) diye tanıtmaktadır. Edib Ahmed hakkında esere eklenen şiir parçaları, yazar ve eseri konusunda aydınlatıcıdır, demek kolay olmaz. Birinin müellifi meçhul olan bu üç eklentiden ilk ikisi *dörtlük*, sonuncusu küçük bir *mesnevi parçasından* ibarettir. İlk dörtlükte: "*Edib'in anadan doğma kör olduğu, kitabının da 14 bab içinde tamamlandığı*" belirtiliyor. Emir Seyfeddin'e ait olan ikinci dörtlükte ise: Edib Ahmed: "*Edibler edibi, fazıllar başı*" gibi yüksek vasıflarla övülmekte ve eseri için de takdîr-kâr kelimeler kullanılarak ona dua edilmektedir. Nihayet Büyük Emir Aslan Hoca Tarhan'ın 10 beyitlik *mesnevi* parçacığında bir az daha dikkat çekici ve aydınlatıcı olmağa meyilli bilgi kıvrımlarına tesadüf edilmektedir. Burada: "*Edib'in yerinin Yüknek olup, burasının gönülleri açan safalı hoş bir yer*" niteliği bulunduğu belirtilmekte ve babası hakkında da kesinlikle şöyle denilmektedir: "*Babasının adı Mahmud Yükneki'dir. Edib Mahmud'un oğludur ve (bunda) hiç şüphe yoktur.*" Bizim bu günkü Türkçe ile ve nesir olarak verdiğimiz bu son parçada Arslan Hoca Tarhan şu bilgiyi de vermektedir: "*Kitabının adı: 'Atabetü'l-Hakayik'dır. Ve bu ibare Arap usûlüne göredir. Eserin bütünü Kâşgar dili ile dir: Edib, bunu gönül inceliği ile söylemiştir..*".

Görülüyor ki: bütün bunlar bizi sadece Atabetü'l-Hakayık şairinin adını, baba adını, doğumyerini ve nihayet şahsiyeti ile eserinin saygıya değer görüldüğünü açıklamaktan başka bir bilgi edinmemize imkân vermemektedir. Edib Ahmed'in doğum ve ölüm tarihleri, hattâ yaşadığı asır ve eserini kaleme aldığı tarih de meçhul kalmaktadır. Gerçi Ali Şir Nevai (1441-1501) Nesaimü'l-Mahabba adlı olup Abdurahman Cami (1414-1492)'nin Nefahatü'l-Üns'ünün bazı eklemelerle tercümesi mahiyetinde gözükten eserinde, genellikle destanî bir karakterde bazı nakillerde bulunmakta ise de tarihî kronoloji ve edebî bilgilerin gelişimi, burada verilen bilgiye inanmağa elverişli değildir. Nevai'nin naklettiği menkıbelere göre: aslen Türk olan Edib Ahmed anadan doğma bir kör imiş. Bağdad'dan dört fersah uzaklıkta bulunan ikametgâhından, her gün, yaya olarak derse gelir ve bir mesele öğrenerek dönermiş. Bir gün hocası İmam-ı Azam Ebû Hanife (699-769)'ye "İmam-ı Muhammed ve İmam-ı Yusuf gibi başlıca talebeleri de dahil olmak üzere en çok kimden memnun olduğu" sorulmuş. O da şu anlamda cevap vermiş: "Hepsi iyidirler. Ama bir mesele öğrenmek için o uzakça bir yoldan gelen ve meclisin gerisinde oturan kör Türk, bütün öğrencilere örnektir". Şüphesiz henüz İran edebiyatında bile Atabetü'l-Hakayık vezniyle şiir yazılmadığı devirde Edib Ahmed'in dünyaya gelerek Bağdad'a gidip İmam-ı Azam'a talebe olması mümkün değildir ve eser yazabilmesi de gerçeğe uymaz. Ancak bu gibi menkıbeler Yüknek'li Ahmed'in, XV. Yüzyılın ikinci yarısında bile Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde zahid, mutteki ve hattâ evliya mertebesinde büyük manevî nüfuz sahibi olarak tanındığı mütalaasında bulunmamızı yerinde göstermeğe elverişli. Zaten Nevai de, onun Türkçe vaiz ve nasihat alanındaki şiirlerine temas etmekte ve bir Atabetü'l-Hakayık'ta da bulunan iki beytini iktibas eylemektedir.

Gerek eserinin dili, gerek nazım özellikleri ve gerekse başka ipuçları Edib Ahmed Yüknek'inin: XII. asırda yaşamış, İslâm kültürü kuvvetli, dindar, Arapçaya ve tefsir ve hadîs gibi temel İslâmî ilimlere vâkıf bir zat olduğunu düşünmemize elverişlidir. O da, üstadı sayılmağa lâyık Balasagunlu Yusuf Has Hacıb gibi, Karahanlılar Devleti İslâm kültürü çevrelerinin verimidir. Ve büyük ihtimalle Yusuf'tan bir asır sonra aynı kültür zenginliği, aynı dini terbiye içinde yetişip gelişmiştir. Sadece yetenekleri ve şairlik

kabiliyeti Yusuf Has Hacıb ölçüsünde olmadığı, onun kadar geniş düşünceli ve hislerini selâsetle, hattâ zaman zaman didaktik çerçeve içinde lirizm ile terennüme güç yetiremediği için aynı başarıyı gösterememiştir.

Şimdi E d i b A h m e d 'in bildiğimiz biricik eseri *Atabetül'-Hakayık*'ı tanımanın sırası gelmiş bulunuyor.

Evvelâ adından başlamak gerek : İlkin bunun *Aybetül'-Hakayık*, *Hibetül'-Hakayık* şeklinde okunduğunu biliyoruz. Sonradan *Atabetül'-Hakayık* şeklinin asla uygunluğu anlaşılmıştır. Manası da : *Hakikatlerin eşiği*'dir. Kitap, N e c i p A s ı m tarafından bulunmuş ve 1334 (1918)'de faksimile, metin, tercüme ve açıklamalarla yayınlanmıştır. Daha sonra başka nüshalar da ortaya çıkmış, ayrıca *Atabetül'-Hakayık* üzerinde zengin neşriyat yapılmıştır. Yabancı ülkelerde T. K o v a l s k i ile J. D e n y ve Türkiye'de de F u a d K ö p r ü l ü ile R e ş i t R a h m e t i A r a t bu alanda önemli çalışmalar yapmışlardır. Bilhassa A r a t, *Atabetül'-Hakayık*'ı etraflı bir girişi de kapsıyarak hem eldeki yazmaları karşılaştırıp tenkidli bir basım ile birlikte eserin bu günkü dile tercümesini hazırlamak, hem de faksimileleri vermek ve ayrıca değerli not ve izahlar da eklemek sûretiyle bu alanda en çok çaba harcayan olmuştur (İstanbul, T.D.K. Yayını, 1951).

A r a t yayımında *Atabetül'-Hakayık* şu başlıklar altında XIV küçük bölümden kuruludur :

I. Tanrı'nın Medhi Hakkında. II. Peygamber'in Medhi Hakkında. III. Dört Sahabe'nin Medhi Hakkında. IV. Büyük Emir Muhammed Dâd İspehsalar Beg'in Medhi Hakkında. V. Kitabın Yazılması Hakkında. VI. Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında VII. Dilin Muhafazası Hakkında. VIII. Dünyanın Dönekliği Hakkında. IX. Cömertliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında. X. Tevazu ve Kibir Hakkında. XI. Harislik Hakkında. XII. Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında. XIII. Zamanenin Bozukluğu Hakkında. XIV. Kitap Sahibinin Özrü Hakkında.

En sonundaki eklemeler de şöyledir: I. Meçhul bir müellifin sözü. II. Emir Seyfeddin'in sözü. III. Emir Arslan Hoca Tarhan'ın sözü.

Atabetü'l-Hakayık, mütekarib vezniyle, *Kutadgu Bilig'in* de yazıldığı vezinle yazılmıştır: Fa'ülün Fa'ülün Fa'ülün Fa'ül

(U— / U— / U— / U—)

Baş taraftaki ilk beş küçük bölümün nazım şekli: *Kaside-gazel* tarzıdır. İlk üç bölümün (*Münacaat, Na'at, Medhiye*) "*Matla'*" beyti en başta olup *kafiyesi* de müşterek olduğundan bunları tek bölüm halinde telâkki etmek de mümkündür. Dördüncü bölümü teşkil eden, *Büyük Emir Muhammed Dâd İspehsalar Beg'in Medhi* de, beşinci bölüm olan *Kitabın yazılması hakkında*'ki beyitler de *kaside-gazel* nazım şekliyle yazılmıştır. Bundan sonraki —ve asıl eserin gövdesini kuran— diğer *dokuz bölümcük*: tamamiyle geleneksel *Türk dörtlükleriyledir*. Eserin teknik bakımdan kusurları çokçadır. Bütünü 484 *mısra*, yani 242 *beyittir*. Asıl metindeki dörtlük sayısı da 101 adettir. Baş taraftaki *kaside-gazel* tarzını beyit sayısı: 40'dan ibarettir.

Yukarıya alınan bölüm başlıklarından da kolayca anlaşılacağı üzere: *Atabetü'l-Hakayık, Türk-İslâm kültürünün çevresi ve çerçevesi içinde kişilerin eğitimi ve toplumun düzeni için konulmuş olan esasları Türk dili ile ve manzum biçimde telkin ve tavsiye eden bir vaiz ve ahlâk risalesi mahiyetini taşımaktadır*. Eserde bir çok yerde, bahis başlarında, *âyet, hadis, kelâm-ı kibar* gibi, Arapça, konuyu ışıklandıran iktibaslar da vardır. Bu didaktik eserin öğreticilik vasfı, inanç ve ifade bakımından İslâmiyete uygun ve orta sınıf Müslümanı tesiri altında bırakacak özelliktedir. Ama eser sahibinde inançlarını, öğretilerini, ülküsünü ve ahlâk telâkkisini coşkunlukla, kuvvetle şakımak soluğu yoktur. İyiliği, doğruluğu, bilgeliği, cömertliği, alçak gönüllülüğü ve bunlara benzer yüksek meziyet ve hasletleri övmesine, telkin eylemesine de bakılarak *Edib Ahmed'in*, daha yaşadığı yıllarda, bir irşatçı, bir veli gibi hareket ettiği ve çevresinin de onu böyle kabul eylediği anlaşılıyor. XIV. asrın sonlarıyla XV. yüzyılda *Timur* ve oğulları çağında da onun eserine gösterilen rağbet ve verilen önem de buna bir delil gibi düşünülebilir. Yazılışından bir hayli zaman sonra yeniden tanzimi de bu görüşü teyid eder.

ATABETÜ'L-HAKAYIK'DAN

I (VI)

BİLGİNİN FAYDASI VE BİLGİSİZLİĞİN ZARARI HAKKINDA

Fa'ülün Fa'ülün Faülün Fa'ül
(U— / U— / U— / U—)

1. *Biligidin urur men sözümlə ula
Biligligke ya dost özünəni ula
Bilig birle bulnur saâdet yolu
Bilig bir saâdet yolını bula*
2. *Bahalığı dinar ol biliglig kişi
Bu cahil biligsiz bahasız bişi
Biliglig biligsiz kaçan teng bolur
Biliglig tişi er cahil er tişi*
3. *Süngekke yilig teg erenke bilig
Eren körki akl ol süngekning yilig
Biligsiz yiligsiz süngekkə teg hali
Yiligsiz süngekkə sunulmaz elig*
4. *Bilig bildi boldı eren belgülik
Biligsiz tirigle yitük körgülüğ
Biliglig er öldi atı ölmedi
Biligsiz tirig eren atı ölüğ*
5. *Biliglig biringe biligsiz mingin
Tengegli tengedi biligning tengin
Baka körgil emdi uka sınayu
Ne neng bar bilig teg asıgılığ öngin*

6. *Bilig birle âlim yokar yokladı
Bilgisizlik erni çökerdi kodı
Bilig yind usanma bil ol hak Resûl
Bilig Çin'de erse siz arkang tidi.*

I (VI)

BİLGİNİN FAYDASI VE BİLGİSİZLİĞİN ZARARI HAKKINDA

1. *Bilgiden sözüme temel atarım
Ey dost, bilgiliye yaklaşmağa çalış.
Mutluluk yolu bilgi ile bulunur
Bilgi edin, mutluluk yolunu bul.*
2. *Bilgili insan kıymetli dinardır.
Bilgisiz câhil (ise) değersiz bir akçedir.
Hiç bilgili ile bilgisiz eşit olur mu!
Bilgili dışı er ve câhil er de dışıdır.*
3. *Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur.
İnsanın süsü akıl, kemiğinki ise iliktir.
Bilgisiz (kişi), iliksiz kemik gibi, boştur;
Kimse iliksiz kemiğe el uzatmaz.*
4. *İnsan, bilgisi ile tanınır;
Bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır.
Bilgili adam ölür, ama adı kalır, ölmez;
Bilgisiz, diri iken de, adı ölüdür.*
5. *Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre,
Bir bilgili, bin bilgisize denktir.
Şimdi anlayarak ve deneyerek, etrafa bakagör,
Bilgi kadar başka faydalı ne var?*

6. *Âlim, bilgi ile yükseldi.
Bilgisizlik insanı aşağı düşürdü.
Bilgiyi ara, usanma; bil ki, Allah'ın o hak Resûlü (Hz.
Paygamber) :*
"Bilgi, Çinde de olsa, siz onu, arayınız", dedi.

I (VI)

METİN HAKKINDA AÇIKLAMA VE İNCELEME

Açıklama : *Atabetü'l-Hakayık*'dan aldığımız ve bilginin yararları ile bilgisizliğin zararlarını nazım dili ile ifâde eden 12 dördlüğü ilk 6 dördlüğü teşkil eyleyen bu parçada bir âyet ile bir hadis'e işaret vardır. 2. dördlüğü 3. mısraında "Hiç bilenlerle bilmiyenler bir olur mu? (39. Ez-Zümer Sûresi, 9. âyetten)" meâlindeki âyet-i kerimeye imâ vardır. 6. dördlüğü son mısraında ise Peygamber'in : "İlim, Çin'de de olsa, arayınız" manasını taşıyan hadis-i şerifi aynen tercüme edilmiştir (Esasen üzerinde çalıştığımız metnin asıl önemli nüshaları olan ve *Ayasofya Kütüphanesi*'nde 4012 ve 4757 numaralarda kayıtlı bulunan *Atabetü'l-Hakayık*'ın her iki nüshasında da bu hadisin Arapça metni de, bu dördlüğü geçtiği yerde verilmektedir).

Bilginin ve bilginin İslâm dinindeki mertebesi çok yüksektir. *Kur'an-ı Kerim*'de ve *Peygamber hadislerinde bilgin, bilgi övülmüş ve ilim öğrenimi buyurulmuştur*. Bu bakımdan bir çok din ve ahlâk kitabında : âlime saygı gösterilmesi, ilim öğrenimine önem verilmesi, dünya ve âhret mutluluğu için ilim yolunda emek harcanması, çaba gösterilmesi tavsiye olunmuştur.

Kelime ve deyimler : Bilig: ilim, bilgi. Men: ben. Ul: temel. Ya: ey. Bişi: akça, pul. Kaçan: ne zaman. Teng: denk, eşit. Tişi: dişi, kadın. Er: kişi, adam. Süngek: kemik. Yilig: ilik. Tek: yalnız, ancak, sadece. Eren: kural dışı olarak "er" kelimesinin çoğulu, erler, insan. Kork: süs, zinet. Hâli: boş. Elig: el. Belgülük: belli. Tirig: diri. Yitük: kaybolmuş. Kör: görmek. At: ad, isim. Erken: iken. Tenge: mu-

kayese etmek. Emdi: şimdi. Uk- : anlamak. Sına- : denemek. Neng: nesne, şey. Bar: var. Asıĝ: fayda. Birle: ile. Yokar: yukarı. Yokla- : yükselmek, çıkmak: Çöker- : çökertmek, düşürmek. Kodı: aşağı. Yind: aramak. Resül: Elçi, kendisine insanları dine davet görevi verilen peygamber. Arka- : aramak. Ti- : demek...

Sorular : Bilgili ve bilgisiz insanlar hakkında Eski Edebiyatımızda başka şairlerin görüşlerinden hiç haberiniz var mıdır? Meselâ: Yusuf H a s H a c i b 'in *Kutadgu Bilig'de* "Bilgi ile aklın meziyet ve faydalarını söyler" başlıklı parçasında (R. R. A r a t 'ın T.D.K.'nca yayınlanan *Tercümesi*, Ankara, 1959, s. 32-35) bulacağınız bilgi ile burada söylenenleri karşılaştırıp her iki şair-düşünürün görüşlerini tartırsınız? Ayrıca H a z r e t i M u h a m m e d 'in, ilimle ilgili başka hadislerini araştırıp öğrenmeğe çalışınız. Siz de İslâmiyette ve Türk millî geleneğinde ilim sevgisi üzerinde konuşunuz.

II (X)I

KEREM, HİLM VE DİĞER İYİLİKLER HAKKINDA

1. *Köki körklük erning huyı körglüg ol
Bu körklüg kılıkka köngül örklüg ol
Bir erdin bir erke tefaviit telim
Velikin körerke tözü börklüg ol*
2. *Bütün kılık fi'lin öte irtegil
Kerem kimde erse anı er tigil
Yimişsiz yığaç tek keremsiz kişi
Yimişsiz yığaçnı kesip örtegil*
3. *Musulmanka müşfik bolup mihriban
Sanga sandukung teg musulmanka san
Cefa kıldaçingka yanut kıl vefa
Arımaz neç: yusa kan birle kan*

4. *Yarağlığ aşınığı kişike yitiş*
Yarağ bulsang oprak yalığını bütür
Küç emgek tegürme kişike kalı
Sanga tegse emgek kişidin kötür

II (XIII)

METİN ÜZERİNDE ÇALIşMA

Hatırlatma : "Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkında" ki bu parçanın ilk dört dörtlüğünün günümüzün Türkçesiyle tercümesi için R. R. A r a t 'ın T.D.K. tarafından yayımlanan *Atabetü'l-Hakayık* (İstanbul, 1951, s. 94) inceleme, metin, tercüme ve faksimilelerini içine alan çalışmasına bakınız. Aslının birçok kelimeyi tekrarlamasına, teknik kusurlarına, sadece öğretici bir amaçtan öte bir sanat heyecanı taşıdığı duygusunu sezdirmemesine rağmen, ahlâkı telkinlerindeki İslâmî ve insanî güzellik ve devamlılık, güçlü ve inançlı bir nasihat havası, kâmil insan olmak için gerekli vasıfları benimsetme cehdi ona, çağının edebî tarihinde, önemli bir yer ve değer vermemizi gerektirir.

Sorular : Yukardaki dörtlüklerde savunulan ve telkin edilen ahlâk kurallarını birer birer açıklayınız. H z. M u h a m m e d 'in "İçinizden hiç biriniz, m'min kardeşinizi öz nefsiniz gibi sevmedikçe gerçek m'min olamazsınız" anlamına gelen hadîsi ile 3. dörtlüğün 2. mısraı arasında bir bağ kurunuz ve E d î b A h m e d 'in bundan yararlandığını belirtiniz. Günümüzde güzel ahlâkın vasıfları nelerdir, düşününüz ve tesbit ediniz.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

- Arat, R. Rahmeti, *Türk Şivelerinin Tasnifi, Türkiyat Mecmuası, C. X'dan ayrı basım, İstanbul, 1953.*
- Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk (Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgati't-Türk'ü)*, çevirme, tıpkı basım, dizin, 5 cilt, Ankara, 1939-1943. (*Dizin-İndeks* cildi yeniden bazı ekleme ve metin üzerinde değiştirmelerle, öteki ciltlerde olduğu gibi, T.D.K. tarafından, Ankara'da, 1972'de bastırılmıştır).
- Banarlı, Nihad Sâmî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Fasikül 3-4, İstanbul.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (M. Fuad Köprülü tarafından başlangıç, izah ve düzeltmeler ilâvesiyle), İkinci basım, Ankara 1963.
- Caferoğlu, Ahmed, *Kâşgarlı Mahmud*, İstanbul, 1970.
- Çağatay, Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri* (VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili), Ankara, 1950.
- Dilâçar, A., *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara, 1972.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1972.
- Edib Ahmet, *Atabetü'l-Hakayık*, Reşid Rahmeti Arat'ın Girişi, metnin tenkitli basımı, tercümesi, notları ve nüshaların faksimileleriyle, İstanbul, 1951.
- Karahan, Abdülkadir, *Firdevsî'ye Göre İran Eski Tarihi ve Şahnâme'nin Kaynakları*, İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yılı-dönümüne Armağan, İstanbul, 1971, s. 195-212.
- , *Karahanlılar Devri Edebiyatının Karakteri ve Kutadgu Bilig*, 1969'da Berlin'de toplanan *Altaistik Kongresinde*

okunan bildiri olup, Fransızca olarak, Berlin'de, 1974'te yayımlanmıştır.

Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1964.

Köprülüzade, M. Fuad, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, Ankara, 1934.

Kurgan, Şükrü, *İzahlı Eski Metinler Antolojisi*, Ankara, 1943.

Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.

Ülkütaşır, M. Şakir, *Kâşgarlı Mahmud*, İstanbul, 1946.

Yusuf Has Hâcip, *Kutadgu Bilig*, I Metin, neşr. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul, 1947.

———, *Kutadgu Bilig*, II terc. Reşid Rahmeti Arat, Ankara, 1959..

Tasavvuf ve Yayılışı

TASAVVUF VE İSLÂM TASAVVUFUNUN TÜRKLER ARASINDA YAYILIŞI

Tasavvuf, İslâm âleminde, tesir ve nüfuzu —özellikle *tarikâtlar* ve *tekkeler* aracılığıyla— asırlar boyunca devam eden ve *şeriatın* (Allah'ın Peygamberi'ne indirdiği *Kur'an* ve Peygamber'in *hadisleri* uyarınca konulmuş bulunan buyruklar ve yasaklar) *sert hükümlerini yumuşatmağı amaç bilen bir sistem* niteliğinde olup müslüman milletlerin edebiyatlarında, geniş ölçüde, izleri görülmek bakımından çok önemlidir. Türk kültür ve edebiyatını, hele henüz klâsik dönem başlamadan, XI-XIV. yüzyıllarda tasavvuf akımını ve onun toplumu ve aydınları etkileyen ilkelerini, dünya ve hayat görüşünü —ana hatlarıyla de olsa— kavramadan hakkiyle tanımak, incelemek çok müşküldür. İşte bu nedendir ki: burada *tasavvuftan* ve onun *Türkler arasında yayılışından* bahsedeceğiz :

1. *Tasavvuf* kelimesi aslında *Sofî* (tasavvuf ehli) sözü ile ilgilidir. Tasavvufu, "aklın yetmediği alanlarda ve özellikle Allah kavramında, gerçeğe gönül yoluyla veya bir irade zorlayışıyla ulaşılabileceğini kabul eden felsefe ve din öğretisi" diye tanıtan sözlükler vardır. Bunlar *Sofî*'yi de "tasavvuf felsefesine bağlı olan" şeklinde kısaca açıklarlar. Başka sözlükler —ve tabiatıyla daha eski olanlar ise— *tasavvuf* için : "zahiren ve batınen (görünüşte ve gerçekte, açıkça ve gizlice) şeriat adâbı ile süslenme sonucu olarak insanda husûle gelen yüksek manevî verimden ibâret hal, durum" kaydını uygun bulurlar. Ansiklopedilerde, *sofî* kelimesi anlatılırken değişik tarifler arasından şöyle birini seçmek yersiz olmaz: "Tasavvuf yoluna girerek kendini Tanrı'ya veren, insanla Tanrı arasında bir öz birliğin bulunduğu inanan, evrenin Tanrının görünüş alanı olduğu görüşünü savunan . . . kimselere *sofî* denir".

Sofî ya da *Sufî* veriminin hangi kelimedenden geldiği üzerinde, *uzlaşma* yoktur. Onun Arapça yün anlamına gelen *sûf/sof* sözünden alınmış olduğu hakkındaki görüş kuvvetli görünmektedir. İlk *sofi*lerin —oldukça kaba— yünden elbise giymelerine işaret olmak üzere onlara *sofi/sûfi* adı verildiği en güçlü ihtimaldir. Ayrıca *sofi* deyiminin —Hz. Muhammed'in Mescid'i *suffasında* barınıp ibâdetle meşgul olan *Ehl-i Suffa* hatırasını yaşatmak amacı ile —ilk İslâm zâhitleri (dinin yasaklarından sakınıp buyruklarına tam uyanlar) tarafından— kullanılan bir kelime olduğunu belirtenler de haksızdır, denemez. Bunlardan başka : Yunanca *hikmet* anlamına gelen *sofiya/sofos* sözlerinin *sofi/sofu*'nun kaynağı olması mümkün olduğu gibi, Arapça *şafâ*'dan türetilerek *sofi/sofu* şeklinin vücut bulmuş olması da imkânsız değildir.

II. *Tasavvuf inancı* : Kâinata ancak bir tek vücûdun mevcut olduğuna ve başka varlıkların da sadece o vücûdun tecellisinden ibaret bulunduğuna dayanır, denebilir. Bu akımda Allah'ın niteliği ve kâinatın oluşumu, *vahdet-i vücûd* (varlığın birliği) görüşü ve anlayışıyla açıklanır. Tasavvufta : Allah, kâinat ve insan bir bütün içinde sezilir, hissedilir, mutâlâa olunur. İlişkiler bu bütünlük içinde aranır ve açıklanır.

Tasavvuf ehline göre : Allah bütün kâinatı yoktan yaratmıştır. Bütün yaratıklar daha önceleri, manevî âlemde var olan fikirlere göre vücûd bulmuştur. *Âlem vâcibü'l-vücûd* (kendi kendine var olan) değildir, belki *mümkiniü'l-vücûd*'dur. Yani varlığı mümkün olandır. Cenab-ı Hak, "kûn/ol" emrini vermiş ve mümkünler âlemi öylece var olmuştur.

Süleyman Çelebi (ölümü 1422), —*Âşık Paşa* (1272-1333)'nın *Garipnâmesi*'nden esinlendiği belli olan— *Mevlid (Vesiletü'n-Necat)*'in şu beytinde Allah'ın ezelliğini güzelce ifadelendirmiştir:

*Cümle âlem yoğ iken ol var idi
Yaradılmışdan ganî Cebbâr idi*

Ezelî ve edebî olan *Allah*, yine aynı büyük şairimizin dili ile söyleyelim :

*Bir gez "ol" demek ile oldu cihan
Olma dirse girü yok olur hemen*

Ezelde, *Cenab-ı Hakk'*ın ilminde her şey vardı ve gizli idi. Böylece "kün" buyruğundan önce Allah'ı öncesiz bilgisinde eşyanın gerçeği ve özü tasavvuf terminolojisinde "*a'yân-i sâbit*" diye adlandırılan nesnelere belli ve sabit idiler.

Bir çok sofilerce defalarca tekrarlanmış olan, fakat doğruluğu tartışmalı bulunan bir *Kudsî Hadîs* (anlamı Allah tarafından vahyedilmiş, sözleri Peygamber'in ağzından sadir olmuş) şu meâldedir: "*Ulu ve mübarek Tanrı : Gizli bir hazine idim, bilinmek istedim de yaratılmışları yarattım, dedi*".

Kur'an-ı Kerim'de Ez-Zâriyat Sûresinde 56. ayetin anlamı şöyledir :

"*Ben cinleri de insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*". Bazı zatlar "*Bana kulluk etsinler*" anlamına gelen kelimeyi "*beni tanısunlar, bilsinler*" diye tefsir etmişlerdir. Bu bakımdan müfessirlerden (*Kur'an-ı Kerim'i* yorumlayan din bilginleri) bir kısmı, Cenâb-ı Hak, onları yaratmamış olsaydı, onun varlığı ve birliği de bilinemezdi, yorumunda bulunmuş olmakla bu yorum *Kudsî Hadîs'in* doğruluğuna delil sayılabilir.

Aslında mutasavvıflara göre bütün bu *oluşların* gerçek sebebi, hikmeti aşktır... Aşk, Hakk'ın sırrıdır. Tecellinin sembolüdür. Bütün *varlığın yaratılışı*, Allah'ın kendi zatına duyduğu *aşk'ın* sonucudur. Her şeyde *Esmâ-i İlâhiyye'den* birinin (Allah'ın isimlerinden birinin) bir tecellisi vardır.

Cenab-ı Hak, kendi *hüsni (güzelliği)*nü temaşa eylemek üzere *adem (yokluk)* aynasında tecelli edince kâinat vücut bulmuştur. Eğer tecelli, bir an için olsun, zuhura gelmese her şey yokluğa münkalip olur. Bir bakıma Allah, kendi güzelliğine âşıktır. İnsan da aşk yolu ile gerçeği, hakkı, ebediyeti bulabilir. *Varlık âlemi* —korku, günah ya da yasaklar sebebi ile değil de— *aşk sayesinde oluşmuştur*. Yalnız aşk ta iki türdür: *Mecazî aşk* ve *hakikî aşk*. İnsanlara olan aşk, mecazidir. Ama bir güzele duyulan mecazî aşk ile —yavaş yavaş ta olsa— gerçek aşka, ilahî aşka, hakikî aşka varılabilir. Asıl

hakikî, tükenmez, değişmez, saadet verici ve *ebedileştirici aşk Allah'a duyulan hakikî aşktır*. İnsanda ilahî vasıflar vardır. Çünkü Allah, insana kendi ruhundan üflemiştir (*Kur'an-i Kerim'in Sad Sûresinde* bu anlamda *âyet* vardır). Bir güzele hayran kalıp ta onu yaratanın güzelliğini düşünmek tasavvufun, zaman zaman hatırlattığı bir husustur.

Bu ayna makamında olan yoklukta tecelli ve sonra cemalini temaşa *Yenişehirli Avni* (1826-1883)'nin şu beytinde incellelikle ifadelendirilmiştir :

*Çünkü sen âyine-i kevne tecellâ eyledin
Öz cemâlin çeşm-i âşıkdan temâşâ eyledin.*

Her şeyin sadece Hakk'ın tecellisinden ibaret olduğu, ebedî gerçeğin sadece O'ndan doğduğu ve O'na döneceği, varlıkların geçiciliği şu beyitte başka türlü dile getirilmiştir :

*Sûrette nazar eyler isen sen ile ben var
Ammâ ki hakikatte ne sen var ve ne ben var.*

Özetleyerek denir ki: bütün eşya, Hakk'ın vücûdu ile mevcuttur; kendi zatı bakımından gerçekçi varlıkları yoktur. Bundan dolayıdır ki: bir çok zaman "O'ndan (Allah'tan) başka varlık yoktur" anlamında bir kelâm tekrar edilmiştir.

İnsan, Tanrı'dan gelmiştir ve yine elbette O'na dönecektir. Yalnız bu dönüşte bazı aşamalardan geçecektir. Bu aşamaları geçişte "*ehl-i irfan*" olmağa çaba harcamak ve derece derece yükselip "*insan-ı kâmil*" mertebesine ulaşmağa bütün gücüyle cehdetmek gereklidir. Çünkü irfan, insanın gönlünde ilahî bir nurdur. *Mevlânâ'nın* (1207-1273) "ölümümüzden sonra mezarımızı toprakta arama, mezarımız ârif insanların gönüllerindedir" anlamındaki beyiti de "irfan ehli" nin tasavvuftaki yüce mertebesine işârettir.

İrfan, bilmek anlamına gelmekle beraber, kullanımına göre, yaradılışındaki kabiliyet ve istidada bağlı olarak zarafetle derince düşünüp bilmek şeklinde açıklanır. Ârif te irfan ile vasıflanan, bilgi sahibi, kültürlü, anlayışlı, sezgili insandır. İrfan sahibi, gerçeğe güçlü bir sezikle varır.

İnsan böylece olgunlaşıp Tanrı'ya giden yol üzerinde konakları aştıkça kâmil insanlık aşamasına ulaşabilir. Yükseliş ve ilerleme hem kendini bütün dünya nimetlerinden arındırmağı, el etek çekmeğı gerektirir; hem de zikir ve tefekküre adanıp sırları çözümlenerek, kapalı kapıları açarak yeni mâneviyat iklimlerinde kanat çırpmağıyla tamamlanır. İşte irfan, bu yollarda daima bir kılavuzdur, bir ışıktır, nurdur. Kâmil insan telâkkisi, mümin kişiyi ilâhî sıfatlarla zinetlenmeğe kadar yüceltir. Artık Allah'a yaklaşıp yaklaşıp, bir zaman gelir ki, kendi benliğini unuttur, ilahî varlık içinde erir. Buna tasavvuf terimlerinde "*fena filah/Allah'ta yok olmak*" denilmiştir. Böyle bir aşamaya varan mutlu kişi, sınırlı benliğinden kurtulup sonsuz varlıkta ebedileşmiş demektir. Onun için artık korku ve üzüntü yoktur. İster mürşit, ister derviş, ister merd-i mümin gibi değişik çağlarda ayrı ayrı zatlar tarafından türlü isimlerle anılmış olsunlar, kâmil insan niteliklerine sahip mutlu kişiler Allah'dan râzıdırlar ve Allah da onlardan râzıdır. Bu fâni dünyanın ölümü bile onları bir manada yok edemez, çünkü onlar "ölmeden önce ölüyoruz" sırrına kavuşmuşlardır. Zaten bir çok tasavvuf erbabı, kâinattaki gelişmenin son amacının da kâmil insana varmaktan ibaret olduğunu görüşünü savunmuştur.

Burada bir noktayı daha hatırlatmakta yarar vardır ki o da şudur: Sofiler, insanın aziz olması, Allah'ın evi mesabesinde olan gönlü dolayısıyla, inancındadır. Bundan dolayıdır ki, kimseyi incitmemek, kimsenin gönlünü kırmamak, yıkmamak bir din borcudur.

Kıblegâh-i Kibriya'dır yıkma gönlün kimsenin

Bu anlamda sofilerin, zaman zaman tekrarladıkları bilinen Farsça şu anlamdaki beyti de işaret edeceğiz: "*Kâbe* (Müslümanların kıblesi olan, Mekke'de Allah'ın evini simgeleyen kutsal yapı) *Hızır İbrahim'in yapısıdır. Gönül Allah'ın nazargâhıdır*". Yani böylece gönül kırmanın, Kâbe yıkmağa kalkışmak kadar günah olduğu görüşü telkin edilmektedir.

Burada Ömer Rüşenî (ölümü 1486)'nin tasavvufu manzum olarak vasıflandıran *mesnevi* tarzında yazılmış bir parçasından bir kaç beyit te nakledeceğiz :

*Tasavvuf terk-i dâvâdır demişler
Dahı kitmân-i ma'nâdır demişler*

*Tasavvuf yâr olup bâr olmamaktır
Gül-i gülzâr olup hâr olmamaktır*

*Tasavvuf buğz-i dünya-yi denîdir
Bu sözi söyleyen bil Rûşenî'dir.*

III. Tasavvufun mensûb bakımından *Hint, İran, Yunan* kaynaklı olabileceği hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ancak bütün bu görüşleri zikretmeği lüzumlu görmüyoruz. Esasen biz tasavvuftan amacımızın İslâm tasavvufu olduğunu belirtelim. Bunun dışında bir sınırı aşmağa ve sorunlar ortaya çıkarıp eleştirilerde bulunmağa da niyetli değiliz.

Kur'an'da ve Hadislerde tasavvuf inancına delil olabilecek ve bu akımın İslâmiyetten doğup geliştiğini, İslâm dünyasının bu din kaynaklarından feyz aldığını gösterecek işaretler mevcuttur. Ancak tasavvuf ehline inançlarını beslediği ileri sürülebilen ve bu akım görüşünce açıklanması mümkün olan ilk sözler Hz. Ali (598-661)'nindir.

Tasavvuf akımı ilkin *Irak'ta (Kûfe'de ve Basra'da)* Hicretin ikinci asrında çiçek açmıştır (VIII. Yüzyıl). Bir süre sonra bütün *Irak'a* yayılan tasavvuf akımı özellikle *Bağdat'ta*, büyük sofilerin gelişip olgunlaşmasına yol açmıştır. Ve bu bölgelerden doğuya doğru *İran'a, Horasan'a, Türkistan'a* ve başka ülkelere geçmiş, buralarını da etkisi altına almıştır.

Tasavvuf cereyanının pirleri, ilk büyük temsilcileri olarak bilinen adlar arasında: *Hasan ü'l-Basrî* (ölümü 728), *Rabî' b. Haysam* (ölümü 686) başlarda gelir. Söylendiğine göre ilk sofi adını alan *Kûfeli Abû Hâşim*'dir. Fakat bu alanda en çok şöhret ve nüfuz sahibi olanlar ve tasavvuf tarihinde önemli yere sahip bulunanlar: *Rabî'a Adeviye* (713-801), *Beyazid-i Bis-tâmî* (ölümü 874), *Cüneyd-i Bağdadî* (ölümü 910), *Hallac-i Mansur* (857-922) gibi zatlardır. *Medrese* ile *tekke*, *şeriat* ile *tarikât* arasında zaman zaman çekişmeler, çatışmalar olmuşsa da *Ebûl-Kasım el-Kuşeyrî* (986-1072) ve *Gazzalî* (1058-1111) tasavvufta ve ilimde gerçekten yüksek mertebede olan büyük

yazarların eserleri ve uzlaştırıcı bir çok çalışmalar sayesinde sürüşmeler, anlaşmazlıklar, düşmanlıklar asgariye indirilmiştir. Bununla beraber ta Osmanlılar devrinde XVII. Yüzyılda bile medrese, tekke kavgaları, zaman zaman, alevlenmekten geri kalmamıştır.

İran'da özellikle edebiyatta tasavvuf akımı çok etkili olmuştur. Hakim Senaî (1072-1131), Feridüddin Attar (1119-1193) gibi büyük mutasavvıf şairlerden başlayıp Abdurrahman Cami (1414-1492) gibi klâsik devrin son büyük ilim ve şiir otoritesine kadar bir çok yazarlarda görülen tasavvuf inancı, zevki, görüşü, bu akımı güçlendirmiş, beslemiş, yaymıştır.

Türk Edebiyatında da tasavvuf, asırlarca duygu ve düşünce ikliminde kendini kuvvetle kabul ettirmiş, bir çok şair ve mütefekkirde tesir ve nüfuzunu sürdürmüştür: Ahmed Yesevî (ölümü 1166) Mevlânâ (1207-1273) Yunus Emre (1241-1320), Âşık Paşa (1272-1333), Nesimî (1340-1418) başta olmak üzere asırlar boyunca Türkçe yazmış, ya da Türk kültürü ile yetişmiş ve Türk toplumunun duygu, hayal ve düşüncelerini dile getirmiş sanatkâr, şeyh, veli, bu akımın temsilcisi olmuştur.

TÜRKLERDE TASAVVUF VE TARİKAT KURAN İLK TÜRK SOFİSİ

Tasavvuf, Türk topraklarına, İslâmiyet girdikten ve *Irak*'ta bu akım güçlenip diğer bölgeleri de etkilemeye başladıktan sonra yayılmıştır. Bu ince görüş ve derin düşünüş sistemini Türk halkı yadırgamamış, eski geleneklerden bazılarına yakın yönleri olduğu, İslâm dinini seve seve benimsedikleri ve yüksek ahlâk kurallarına da uygun düştüğü için ona bağlanmışlardır. Böylece müslümanlık *Orta-Asya*'ya girip te *Türklerin hür yaşamalarına yeni katkılarda* bulunup onların zaferlere yönelmelerinde müessir olunca sofilerin, *şeyhlerin* teşvik ve *telkinleri*, yol göstericiliği de *önem kazanmıştır*.

Aslında Türklüğün ruhunda ve gönlünde, tasavvuf akımının temsil ettiği yüce, feragatli ve nikbin görüşlere doğal bir yakınlık da vardır, denilebilir. Özellikle tasavvufun *kâmil insan*, üstün insan, *evliya* telâkkisi bir bakıma, eski Türklerin bir nevi *destan kahramanını*, *yenilmez başbuğlarını* hatırlatıyordu da. Onlar insan üstü güçlere, tabiat olaylarının olağanüstü görünüm ve gelişmelerine inanıyorlardı. İşte madde âlemindeki kahramanlar, başbuğların bir ölçüde, yerini şimdi manevî âlemin sofileri, velileri, kâmil insanları almakta idi. Ve Türkler, İslâmiyetin Türk illerine yayıldığı dönemde, böyle yeniden canlandırıcı, ümit ve heyecan verici bir inanca muhtaçtılar da... Dervişler, şeyhler, mürşitler, Türk halkına İslâm dininin ve İslâm tasavvufunun ilkelerini, ideolojisini —yumuşak bir dille ve vaadlerle dolu olarak— telkin ve izah ederek kültür değişmelerini sağlamakla beraber imanlı, güçlü, cihada susamış, fedâkâr ve vefalı bir neslin yetişmesini de teminat altına almış oluyorlardı.

İslâmiyet, Türk milleti için yeni, ileriye götürücü, eski dinlerinden çok daha inandırıcı ve gerçek bir kuvvet kaynağı olmuştur. İlk zamanlarda Türk topraklarına giren tasavvuf ta, sadece "bir

lokma, bir hırka ile yetinmek" görüşünü savunmuyordu. Aksine bir taraftan İslâmiyeti yaymak uğrunda savaşmağı, öte taraftan beşeri sıfatlardan adetâ sıyrılıp yüksek bir ahlâk görüşüne varmağı, Peygamber ahlâkı ile vasıflanmağı öğütüyordu. Nefse hâkimiyet, insanlara iyilikle muamele, güzelliğe hayranlık, kötülüklerden arınma çabası, dünya nimetleri, karşısında gönül tokluğu gibi tasavvufun benimseyip tavsiye ettiği hasletler, Türk karakterine de uygundu. Bundan ve benzeri sebeplerden olacak ki : *Orta-Asya Türkleri*, kendilerine *İslâm dininin esaslarını öğreten* ve yol gösteren *sofi-şairlere* saygılarını belirtmek üzere *Ata, Hoca, Baba* v.b. gibi sevilen ve bağlılık ifâde eden adlar vermiştir.

Savaşlar, istilâlar veya başka nedenlerle batıya doğru yönelen göçlerle *Anadolu'ya* gelip yerleşen *Türkler*, eski *Anayurtlarındaki inançları, gelenekleri, değer hükümlerini* —tabiiyle bazı değişmelere uğramış olmakla beraber— kısmen *muhafaza etmişlerdir*. Ve bunları yeni vatanlarında, yeni bilgiler, yeni kültür mirasları, yeni görüşlerle geliştirmişler, veya değiştirmişlerdir.

Anadolu'da XIII. asırda tasavvuf akımları ve bu akımların dayandığı görüşler gelişmiş ve gerçekten geniş ölçüde tesirli ve nüfuzlu olmuştur. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (1165-1240), Mevlâna Celâleddin Rumî (1207-1273) gibi, ya hayatlarının bir bölümü *Anadolu'da* geçmiş, ya da ömürlerinin sonuna kadar bu topraklarda yaşamış ve tasavvufta "*Vahdet-i vücud / Varlık birliği*" nazariyesini en ince ve en güzel ifâdelerle, ilim ve şiir yolu ile işleyip kemâle erdirmiş olan şahsiyetler, Türklerin bu son ve ebedî yurdunda bu akımın çok yaygınlaşmasına, halk yığınlarına kuvvetle nâfiz olmasına âmil olmuşlardır. Böylece tarikatler, tekke-ler aracılığı ve şeyhlerin, sofilerin, dervişlerin telkin ve irşatlarıyla, medreseden çok halkın malı olmuş, devlet başkanları ve erkânı bile zaman zaman tasavvuf görüşünün ve onu temsil edenlerin yolunda gitmek zorunluğunu duymuştur. Bu sûretle şeyhler, sofiler bir bakıma halkın hocaları, eğiticileri ve tekkeler de bir nevi halk okulu, tasavvuf erbabının kulüpleri niteliği kazanmıştır, denebilir.

Esasen bu mürşitler, bir nevi ruh doktorları mesabesinde idiler. Hele *Mogul istilâ ve zulümlerinden sonra*, hem siyasi ve iktisadi, hem de manevî ve kültürel düzenleri altüst olan, içinden çıkılmaz bir dönemin bunalımlarını yaşayan, ümitleri kırılgan ve bir desteğe

son derece muhtaç *Anadolu halkının bekledikleri*, teskin edici ve ferahlatıcı ilâçlar gibi, *bu tasavvuf telkinlerinde* ve tavsiyelerinde *vardı*. Bu bakımdan *Anadolu'da İslâmiyetle beraber tasavvuf akımı* da az zaman içinde güçlenmiş, tesir ve nüfuzu gün geçtikçe artmış, bir taraftan tarikat şeyhleri, kurucuları eliyle her tarafa yayılırken, öte yandan şair- dervişler, Horasan erenleri, Rûm abdalları, kendinden geçmiş müritler Onu: *ilâhiler, destanlar, menkıbeler, evliya kerametleriyle* ücra köşelere kadar yığınların malı yapmağa çaba harcamışlardır.

Hülâsa şartlar : insanlara sabır ve tahammülü öğreten, mümin kardeşlerini sevmeği görev saydıran Hakk'dan başkasına teslimiyeti kabul etmeyen, ahlâk kurallarının en yükseklerine bağlı kalmağı öğütleyen, her şeyi Allah rızası için yapmağı telkin ve tavsiye eden tasavvufu benimsemeğe, sevmeğe ve onun zevkini yaşamağa elverişli idi. Ve öyle de olmuştur.

Şimdi artık ilk büyük Türk sofisini, Türkistan velisi **A h m e d Y e s e v f**'yi anlatmağa ve onun eserlerinden parçalar okumağa geçebiliriz.

AHMED YESEVİ

Adı ile anılan büyük tarikatın kurucusu, sadece *Orta-Asya Türklerinin* değil, hemen bütün *Türk dünyasının*, manevî hayatta, unutulmaz bir mürşidi, Allah'ın velilerinden "Pir-i Türkistan" unvanı ile de tanınan **A h m e d Y e s e v î**, tarihî şahsiyeti yeteri kadar bilinmeyen, fakat tesir ve nüfuzu asırlarca hissedilen, hüviyeti menkıbelerle süslenmiş bir *sofi ve şairdir*.

H o c a A h m e d Y e s e v î XI. Yüzyılın son çeyreğinde *Batı Türkistan'da*, *Sayram* kasabasında doğmuştur. *İsticap* veya *Akşehir* adlarıyla bilinen bu şehir, o zamanlarda, İslâm kültürünün geliştiği merkezlerden biri olarak tanınmıştır. **A h m e d**'in babası **İ b r a h i m** adında bir şeyhtir. O henüz yedi yaşında iken vefat etmiş ve yetim çocuk da ablası ile birlikte *Yesi çehrine* gelip yerleşmiştir. Bu şehir daha sonraları *Türkistan* diye de adlandırılmıştır. Bu sıralarda burada **A r s l a n B a b a** adında bir şeyhin temsil ettiği bir tasavvuf geleneği gücünü hissettiriyordu. **A h m e d**, ilk öğrenimini burada gördükten sonra *Buhara*'ya gitmiştir. Bu şöhretli şehirde tanınmış şeyh **Y u s u f H e m e d â n î**'ye intisap etmiştir. Şeyhi ile beraber bir hayli seyahat etmiş, onun teveccühünü kazanmış ve üçüncü halifesi olmuştur. **Y u s u f H e m e d â n î** (1048-1140) vefat edince ve ilk iki halife de bir süre üzerlerine aldıkları hizmeti tamamlayınca, *Buhara*'da şeyhinin postuna oturma sırası (1160) ona gelmiştir.

Bu tarihlerde *Asya*'nın hemen her tarafında *tarikatler* kuvvetleniyordu. Şartlar müsait olduğundan **A h m e d Y e s e v î**'nin oturduğu yere yakın bölgelerde büyük nüfuz kazandığı görülmüştür. Özellikle İslâm dinine bütün varlıklarıyla bağlanan göçebe, veya

köylü Türkler onun etrafında toplanmıştı. İslâm ilimlerine ve İran edebiyatına geniş ölçüde vukufu bulunmakla beraber Ahmed Yesevî, müritlerine, onların anlayacağı dille ve seviyelerine göre hitap etmeği tercih ediyordu. Böylece *hece veznini ve halk edebiyatının nazım şekillerini* kullanıyor, oldukça basit, sade bir dille yazıyordu. Bunları ayırt etmek için de, *hikmet sözü şiirlerine isim* olarak veriliyordu.

Yesevî'nin İbrahim adında bir oğlu olmuş, fakat şeyhin hayatında vefat etmiştir. Bu bakımdan Ahmed Yesevî soyundan geldiklerini söyleyenler onun Gevher Şehnâz isimli kızının çocuklarıdır. Bu kız tarafından gelenler, *Osmanlı ülkesinde* de, çok sonraları, yaşamışlardır. Ahmed Yesevî, ömrünün son yıllarında *Yesi'*ye dönmüş ve orada da vefat eylemiştir (1166).

XII. Yüzyılın bu büyük sofi-şairinin, tarikat kurucusunun mezarı üzerinde XIV. Asır sonlarında Timur (1336-1405) tarafından yeniden muhteşem bir türbe yaptırılmıştır. Yesevî'nin türbesi, yakın zamanlara kadar *Orta-Asya Türklerinin, Özbek Kazaklarının* ve daha başka bölgeler halkının kutsal bir ziyaret yeri olmuştur.

Ahmed Yesevî'nin, daha hayatta iken bazı halifelerini değişik Türk bölgelerine gönderdiği ve bunların gittikleri yerlerde saygı gördükleri bilinir. İlk halifesi Arslan Baba'nın oğlu Mansur (ölümü 1197), ikinci halifesi Harezmlî Said Ata (ölümü 1218), üçüncü halifesi de Süleyman Hakim Ata (ölümü 1186)'dır. Sakim Ata'nın sofice şiirleri ve menkıbeleri ile ün yaptığı bilinir. *Yeseviye Silsilesi* bu zatın müridi Zengi Ata'nın müritleri arasında bulunan Seyyid Ata ile Sadr Ata'dan gelmektedir.

Yeseviye tarikatı, bir Türkün, Türk muhitinde kurduğu ilk büyük tarikattır. Önce *Seyhun yöresinde, Taşkent yakınlarında ve Doğu Türkistan'da* yerleşmiştir. Sonra da *Mâverâü'n-Nehr, Harizm sahalarına* yayılmıştır. Anadolu'ya ise XIII. Asırda girmiştir. Bir çok Yesevî dervişlerinin gelenekleri ta XVII. asırda bile izlerini kaybetmemiştir. Sonraları *Nakşbendilik, Yeseviliğin* önemini azaltmış olmakla beraber, âyin ve erkân bakımından ondan müteccesir de olmuştur.

A h m e d Y e s e v î, Türkçe, halk edebiyatı geleneğini sürdürmek bakımından ayrıca önemle hatırlanmağa değer. Hece vezniyle ve halk edebiyatı nazım şekilleriyle, onun yaşadığı çağda, ve daha sonraları aydınlar arasında şiir yazmanın dikkati çekmeğe yeter olduğuna işaret etmek gerekir. Ancak ona nisbet edilen *Divan-i Hikmet*'in XV-XVI. asırlarda toplanmış manzumelerden kurulu bulunduğu düşünülürse, buradaki şiirlerden hangilerinin hakikî Y e s e v î'ye, hangilerinin de onun yolunda yazan müridlerine ait olduğu meselesi ortaya çıkar. Ve bunun da çözümlenmesi son derecede müşkildir. Şüphesiz A h m e d Y e s e v î tasavvufî halk edebiyatı türüne giren manzumeler yazmıştır. Ama onun dervişleri de bu yolda onu izlemişlerdir. Ve *Divan-i Hikmet*'te her halde bunlardan bir haylisinin *hikmetleri* yer almıştır. İşlenen konular, başta, dervişliğin faziletleri, dinî-ahlâkî menkıbeler, din büyüklerini öven manzumeler, dünya durumundan yakınmalar, âhiret ahvaline değinen destanlar ve benzerleri olup hemen hepsinde bir nasihat edası, din duygularına bağlılık havası mevcuttur. Atasözleri ve öğütlerle süslü bulunan bu *hikmetler* çoğunlukla : parçalara bölünebilen yedili ve on ikili hece ile yazılmış dörtlüklerden kurulmuştur. Yarım kafiye-ler ve rediflere bir hayli rastlanmaktadır. Bu parçalar sanat gücü bakımından zayıftır. Tesirli ve coşkun olmaktan çok öğüt verici ve düşündürücüdür. Ama asırlarca bunlar Türk illerinde söylenmiş, ezberlenmiştir. Tesirleri de başka şairler üzerinde görülmektedir : Özellikle Y u n u s E m r e 'de bile Y e s e v î izlerine tesadüf edildiğini söylemekte hata yoktur.

Hikmetlerin *dinî-sofiyane* ve *milli* özellikleri dikkati çeker. Türk halkı, kendi eski halk edebiyatına da yabancı olmayan bu *hikmetlerde* adetâ kutsal bir nitelik bulmuştur. A h m e d Y e s e v î'nin velilik rütbesine yükselmiş büyük bir tarikat kurucusu olarak tanınması onun şiirlerine de, bir nevi kutsallık sağlamıştır, diyebiliriz.

AHMED YESEVİ'DEN

I

HİKMET

Ömrüm âhur bolğanda ne kılğay min Hudâya
Can alğuçı kilgende ne kılğay min Hudâya

Can birmekni vehmidin Azrâil'ni zahmıdın
Şefkat bolmasa sindin ne kılğay min Hudâya

Can birmek işi düşvâr âsân kılğıl yâ Cebbâr
Sindin özge yok gamhâr ne kılğay min Hudâyâ

4 Canım cüdâ bolğanda tenim munda kalğanda
Tahta üzre alğanda ne kılğay min Hudâyâ

Âciz bolup yatkanda ferîsteler kirgende
"Men Rabbuk" dip sorğanda ne kılğay min Hudâyâ

İltip gürge koyğanda yiti kadem yanganda
Sorghucular kirgende ne kılğay min Hudâyâ

7 "Men Rabbuk" dip turğanda kara kündür uş anda
Rabbing kimdir digende ne kılğay min Hudâyâ

Kul Hvâc(e) Ahmed sin bende nefs ilgide şermende
Mahşer küni bolğanda ne kılğay min Hudâyâ

AHMED YESEVİ'DEN

I

HİKMET

Allah'ım, ömür sona erince (ölüm geldiğinde) ne yapacağım?
Can alıcı (Melek) gelende ne yapacağım Allahım?..

Can vermenin korkusundan, Azrail'in yarasından, senden şefkat (merhamet) olmasa, ben ne yapabilirim ey Tanrım (yüce Allahım).

Can vermek işi (ruh teslimi) zordur. Ey Cebbâr (olan Tanrım bunu bana) kolaylaştır. Senden başka gamhâr (burada her halde üzüntü yiyici değil de, üzüntü giderici anlamına olmalı) yok, Ey Allah, ne yapacağım?..

- 4 Canım (ruhum) —tenimden— ayrılıp ta benim burada, yeryüzünde —kalınca tahta üstüne— teneşire aldıklarında ne kılacağım, ne yapacağım ey Allah?..

Âciz kalarak yatanda —mezara girdiğimde— melekler —“Men Rabbuk (a)” (Rabbin-Allah'ın kimdir?) diye sorduklarında, ey Tanrı ben ne yapacağım?

Götürüp mezara koyduklarında ve yedi ayak geri döndüklerinde, —sonra da sorucular— Münkir ve Nekir— bana geldiklerinde ne yapacağım ey Allah?..

- 7 Meleklerin “Men Rabbuk(a)” (Allah'ın kimdir?) deyip durdukları zaman, o an işte kara gündür. Rabbin (Allah'ın) kimdir? dediklerinde ne yapacağım (hâlim ne olacak? Nasıl cevap vereceğim?), ey Tanrım?..

Kul Hoca Ahmed, sen bendesin (gerçekten Allah'ın kulusun). Nefis (beden istekleri) elinde utanmaktasın. Acaba Mahşer günü olduğunda ne olacağım, ne yapacağım ey Allah...

I

METİN HAKKINDA AÇIKLAMA VE İNCELEME

Açıklama: Yesevî'nin *Divan-i Hikmet*'i, "*Hikmet*" adı altında 250 kadar bir nevi *ilâhîden* mürekkeptir. *Hikmet*, *ilâhî*, *nefes v.b.* tasavvufî halk edebiyatı örneklerinde din, ahlâk, nasihat konularında yazılmış bazı şiirlere verilen addır. *Hikmet* adı altında verdiğimiz bu şiir $7+7 = 14$ 'lü hece vezniyledir. Dikkat edilirse "musammat gazel"'e benzeyen bir nazım şeklini de andırmaktadır. (Bilindiği gibi bu nazım şeklinde, İran ve Türk edebiyatlarında, her beytin dört cüzü itibar edilmesi ve son cüzülerin şiirin esas kafiyesini izlemesi, diğer üç cüzün de kendi aralarında kafiyeli olması esasına uyulur). Bu bakımdan her beyti iki mısra yerine dört mısra gibi telâkki edip dörtlük şekline sokmak ta mümkündür. Yalnız genellikle *musammat gazeli* andıranlar $7+7 = 14$ heceli oldukları halde *dörtlükler* $6+6 = 12$ heceli olmaktadır. Yesevî'de, nâdiren de, *münacât* (Allah'a yalvarmak, ondan bir şey dilemek için yazılan manzume) veya benzeri türde yazılmış şiirler (meselâ *kıssalar*) *mesnevi* nazım şekli ile dir. Hz. Muhammed için yazılmış *na't* tarzındaki bazı *hikmetler* de böyledir. Ama eser, çoğunlukla *dörtlüklerle* yazılmıştır.

Divan-i Hikmet, Prof. Kemal Eraslan tarafından basımı yapılmış olup buraya alınan metinler, onun çalışmasından da, yararlanılarak verilmiştir.

Kelime ve Deyimler: Âhır: son, en son. Bolğanda: bulduğunda. Ne kılğay: ne yapacak, kılacak. Min: ben. Hudâ: Allah. Alğucı: alıcı. Kilgende: gelende. Birmekni: vermenin. Vehmidin: vehminden (korkusundan). Azrâil: ölüm meleği (can alıcı). Zahm: yara. Şefkat: acıyıp esirgeme. Bolmasa: olmasa. Sindin: senden. Birmek: vermek. Düşvâr: güç. Âsan: kolay. Cebbar: azâmet, izzet sahibi, kendisinden hiç bir şey sorulmayan ve sorumlu olmayan Allah. Cüdâ: ayrı. Munda: burada. Kalğanda: kaldığında. Âciz: güçsüz, zavallı. Yatkada: yattığında. Ferište: melek. Men Rabbuk: Rabb'in kimdir?. Sorganda: soranda. İltip: taşıyıp. Gür: mezar. Koyganda:

koyduklarında. Yiti: yedi. Yanğanda: geri dönende. Sorğuçılar: sorucular. Kirgende: girdiklerinde. Dip: deyip (diyerek). Turğanda: durduklarında. Uş: işte. Anda: orada. Digende: dediklerinde. Sin: sen. Bende: kul, köle. İlgide: elinde. Şermende: utanmış. Mahşer: insanların kıyamette toplanacağı yer. Kün: gün. Bolğanda: olduğunda.

Sorular : Bu *hikmet*'te hangi duygunun işlendiğini hissediyorsunuz? Ölüm temasını işleyen başka şairlerin ve meselâ *Y u n u s E m r e*'nin bu konudaki bir manzumesi ile karşılaştırıp bir mukayese yapınız. Azrail'i başka şairler ve bilginler nasıl tanımlamışlardır? Can ve ten münasebetleri üzerinde ne biliyorsunuz? Açıklayınız. Yeni ölenlerin kabri başına gelip onları sorguya çektiklerine inanılan melekler hakkında bilginiz var mıdır? Yoksa, araştırıp öğreniniz. *Y e s e v f*'nin bu şiir çerçevesinde ahlâk, ölüm ve ötesi hakkında İslâmî esaslara uygun bir inceleme yapıp öğrendiklerinizi yazınız.

II

HİKMET

1

*Didar için canı kurban kılmağunça
İsmâil dik didar ârzû kilmang dostlar
Candın kiçip tarikatke kirmegünçe
Âşık min dip yalğan da'va kilmang dostlar*

2

*Âşıklığı uluğ işdür bilseng munı
Mihnet birle sınar irmiş Mevlâm sini
Renc ü mihnet birle bolsang tüni küni
Ma'şûkungdın köngül özge kilmang dostlar*

3

Menlik birle tarikatke kirmediler
 Candın kiçmey yolğa kadem koymadılar
 Nefs öltürmey teslim fenâ bolmadılar
 Ham tama'lığ birle yolğa kirmeng dostlar

4

Uşbu ışkıy yolu tilim bolmak turur
 Munda yığlap âhiredde külmek turur
 Gül rengleri za'feran dik solmak turur
 Mundak bolmay âşık min dip ayt mang dostlar

5

Mürşidlerni hizmetini kıl ihtiyar
 Özlükümdin yolğa kirdim dime zinhar
 Yahşı bilseng tarikatnı hatarı var
 Kılavuzsuz uşbu yolğa kirmeng dostlar

6

Mürşidlerge hizmet kıl sang nefske âfet
 Tigme nâdân bu yollarda kılmas tâkat
 Sâdık kullar bu yollarnı bilür râhat
 Tirig ölmey didar ârzû kıl mang dostlar

7

"El kezzâbu lâ ümmeti" didi sizge
 Ol Muhammed Hak Resûlî irdi bizge
 Yalğançığa cennet yokdur vallâh anga
 Yalğan sözlep imansızın kitmeng dostlar

8

Hânümanın terk etmeyin körmes didar
 Didar körey digen âşık bolur bîdar
 Andağ âşık âhır körgey anda didar
 Didar körmey sırdın haber tuymang dostlar

9

*Sırdın ma'nâ tuymağanlar bigânedür
Ol âşıknu mekânları virânedür
Işk yolıda can birgenler cânânedür
Candın kiçmey candın haber bilmeng dostlar*

10

*Kul Hvâc(e) Ahmed özdin kiçmey da'vâ kılma
Halk içinde âşık min dip tilge alma
Âşıklığı uluğ işdür gâfil bolma
Gâfil bolup Hak didarın körmeng dostlar*

II

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma: Hoca Ahmed Yesevî, Türk edebiyatının ilk büyük sofilerinden olduğundan *hikmet* adı ile anılan şiirlerinde: din duygusu, âhret korkusu, Türk halkını irşat için güçlü bir nasihat karakteri ve İslâm ahlâkının esaslarını telkin çabası hemen sezilir. Dikkat edilirse bu 4+4+4 = 12 heceli hikmet'inde de bu söylediklerimiz açıkça ve hayli tesirli olarak mevcuttur. Özellikle tasavvufun *Cemâliü'llâh*'ı müşahede (Cenab-i Hakk'ın, cennette, müminlere vaadedilen manevî görünüşü) hususunda mensuplarına olan telkinini burada —defalarca tekrarlanmış olarak— bulmaktasınız.

H z. İ b r a h i m 'in oğlu H z. İ s m a i l 'i, Allah yolunda kurban etmek için her türlü hazırlığı yaptığını ve tam bıçağı boğazına dayadığı sırada *Cebrâil* (dört büyük melekten biri olup Peygamberlere vahy indirmekle görevli olanı)'in cennetten bir koç getirip onun kurtuluşunu sağladığı inancı, bu *hikmet*'teki ilk beyitte hatırlanmalıdır. Y e s e v î, candan vazgeçip te tarikata girmedikçe, ben âşıkım diye övünerek yalan iddiada bulunmamayı tavsiye ediyor. Dî-dârı ancak, o uğurda canını fedâya hazır olanlar, arzu etmeğe hak

kazanır. Şiirin bütününe bakılırsa *İlâhî aşkın ifâdelendirildiği* ve *bu büyük işin kolay olmadığı*, *Allah'ın kulunu bu yolda deneyeceğinin*, bin bir güçlkle karşılaşılsa bile *gönülün daima Allah'tan başka bir şey düşünmemesi ve duymaması gerektiğinin telkin olunduğu* kolaylıkla anlaşılır. Sonra *mürşidlerin* (doğru yolu gösteren, şeyh) hizmetinde bulunmanın lüzumu, kılavuzsuz yola çıkmanın tehlikeleri de işaret olunmaktadır. Ayrıca yalanın kötülüğü ve bu husustaki bir *hadis* te kaydolunmakla, *hikmet'in* ahlâkî ilkeleri telkin karakteri, bir başka bakımdan da, göze çarpmaktadır.

Sorular: Ahmed Yesevî'nin buraya aldığımız hikmetlerini, konuları bakımından mukayese ediniz ve her ikisindeki dünya ötesi din duygusu, ölüm korkusu ve Tanrı sevgisi üzerinde durunuz. Bu ikinci *hikmet'te* Tanrı âşıklığı nasıl ifâdelendirilmiştir? Metne dayanarak açıklayınız. "Bu dünyada ağlamanın, âhirette gülmeğe ne sebeple yarayacağı" hakkındaki düşüncelerinizi belirtiniz. Bu şiiri esas tutup, Yesevî'nin tasavvuf görüşünü açıklayınız.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

- Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Ankara, 1972.
- Banarlı, Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Fasikül 4*, İstanbul.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (M. Fuad Köprülü tarafından *Başlangıçla İzah ve Düzeltmeler* kısmı ilâve edilmiştir), Ankara 1963.
- Doğrul, Ömer Rıza, *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, İstanbul 1948.
- Eraslan, Kemal, *Divan-i Hikmet*, Ankara, 1983.
- Gazzalî, *Tasavvufun Prensipleri* (Tercüme: Remzi Barışık), Ankara.
- İz, Mahir, *Tasavvuf*, İstanbul, 1969.
- Karahan, Abdülkadir, *Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul, 1974.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İkinci basım, Ankara, 1966.
- , *Ahmed Yesevî maddesi, İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, s. 210-215), İstanbul, 1950.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1941.
- Massignon, Louis, *Tasavvuf, İslâm Ansiklopedisi*, (C. 12/1, s. 26-30), İstanbul 1974.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (C. 3, s. 413-418), İstanbul.
- Sunar, Cavit, *Mistisizmin Ana Hatları*, Ankara, 1966.
- Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlere Çevirme Kılavuzu*, genişletilmiş Üçüncü Basım, Ankara, 1959.

XIII. YÜZYILDA TÜRK KÜLTÜR VE EDEBİYATI

TARİH, SANAT, DİL ve EDEBİYAT

TARİH

Türk tarihinin akışı içinde XIII. Yüzyıl : siyasi ve iktisadi bakımlardan olduğu kadar sosyal ve kültürel açılardan da —genellikle— bir dağılımlar, yıkılımlar ve yeniden doğuşlarla üzerine dikkatleri çeken ve birbirini izleyerek üstüste yığılan olaylarla da taşıdığı sorunlar ve onların çözümleri konusunda hüküm vermekte tereddüt ve ihtiyatla hareketi gerektiren bir dönemi temsil eder...

Kronolojik sırayı gözden kaçırmadan, sadece, bazı önemli noktaların üstünde durup kısaca açıklamalarda bulunmak bile bunu kanıtlamağa elverişli, hattâ yeterlidir.

I. Temeli XI. Yüzyıl sonlarında atılan ve Türk çoğunluğundan kurulu bulunan ünlü *Harizmşah Devleti*'nin, bu yüzyıl başlarında, önce görkemli bir imparatorluk niteliğiyle genişleyip güçlendiği, fakat pek az zaman sonra da *Mogol saldırıları* karşısında perişan olarak çöküverdiği görülür. *Gorlular Devletini*, 1207'de, tabiiyetine alarak üç yıl sonra da onu ortadan kaldıran imparatorluğun son büyük ve talihsiz hükümdarı Alâeddin Mehd, çok geçmeden *Kara Hitay devletine* de son verebilmiş, ancak *Mogolların* hücumları ülkesine sel halinde yayıldığında, bu korkunç saldırganlara, gereken irade gücü ve cesaretle karşı duramamıştır. Önce *Başkent Gürgeç*, 1220'de, elden çıkmış, istilâ orduları oradan batıya doğru uğursuz bir fırtına halinde bir çok kültür merkezini kasıp kavurmuştur. Böylece Alâeddin Mehd'in, 1220'de, güç koşullar altında ve ıssız bir adada vefatı, bir bakıma, Doğu'da Türk kültürünün temsilcisi durumundaki büyük bir devletin tarihten silinmesinin remzi olmuştur. Bir başka açıdan ise onun oğullarından Celâeddin Harizmşah'ın *Hindistan*, *Iran* ve *Anadolu*'da çöken devletini yeniden canlandırmak çarelerini arayıp sürdürmesi ve bazı başarılar da elde etmesi nedeniyle *Harizmşahlar*'ın âkibetini: bu kahramanın öldürüldüğü 1231'e kadar uzatmanın da hatalı olma-

yacağı görüşünü benimseyenlerin de haklı olabilecekleri ileri sürülmüştür.

II. Yöneticileri Türklerden oluşan *Gazneliler* devrinde, devletin kurucusu *Sebük-Tegin*'in bazı Hint Racaları (Prensleri) üzerine yürüdüğü, özellikle oğlu *Sultan Mahmud*'un ilk defa Türk gücünü tam 12 seferle, 1001-1027 arasında, *Hindistan*'a kabul ettirdiği bilinen gerçeklerdendir. Bununla beraber ve Kuzey Hindistan'da zafer üstüne zaferlerin bu sıralarda kazanılmış olması hâkimiyetin sürekli olmasına yetmemiştir. *Hint Yarımadası*'nda ilk Türk Devletinin kuruluşu ancak XIII. Yüzyılın başlarına tesadüf etmiştir. Burada *Gorlular* tarafından Delhi Valiliğine atanan *Kutbeddin Aybek*'in *Hindistan*'da, 1206 tarihinde, kurmayı başardığı *Türk Devletini* hatırlatmak istiyoruz. Bu değerli devlet yöneticisinin, dört yıl sonra, 1210'da ölümü üzerine iktidar: *Şemsiye* ailesine geçerek damadı *Şemseddin İltutmuş* tarafından temsil edilmiş ve sırasıyla *Balaban*, *Kalaç* ve *Tuğluk* aileleri egemenliği elde etmişlerdir... Nihayet 1413'te bu devlet te son bulmuştur. Böylece Türk soyundan ailelerin idaresi altında Hint topraklarında, daha önceleri de, yaygınlaşan İslâmiyet ve İslâm kültürü, bu dönemde, daha belirgin bir durumda gelişmiştir. Sonraları XVI. yüzyılda *Babür Hanedanı* iledir ki *Hind Yarımadasında*, İslâm-Türk Kültürü bir olgunluk dönemi yaşamış, dilde, edebiyatta, mimaride, ilimde değeri kaybolmayan eserler verebilmiştir. Bugünkü *Pakistan*'ın din bilgisi ve İslâm kültürü alanlarında gösterdiği ilerlemede, o çağların yüzyıldan yüzyıla intikal eden kültür mirasının, İslâmî kaynakların unutulmaz payı bulunduğunu söylemek yerinde olacaktır.

III. XIII. Yüzyıl : Son Türk Vatanı olan Anadolu'nun hem çoğunlukla karmaşık, kararsız, ızdıraplarla yuğrulmuş, bazan de zaferlerle bezenmiş siyasî ve iktisadî tarihi bakımından, hem de *şeriat* ve *tasavvuf*a bağlı feyizli ve hareketli dinî hayatı, Türk edebiyatı ve kültürünün bereketli ve canlı bir döneminin ilk başarılı meyvalarını dallarında olgunlaştırmak açısından büyük önem taşımaktadır. *Anadolu*'ya değişmez Türk Yurdu niteliğini kazandıran *Büyük Selçuklulara* kısaca, *Türkiye Selçuklularına* ise bir az etraflıca değinmek, konumuzun, açıklık kazanması, kültür tarihimizin evreleri ve edebiyatımızın gelişme çizgisi yönünden yarar sağlar kanısındayız.

Horasan'da bağımsız büyük bir Selçuklu devletinin kurulmasına yol açarak sonraları İran ve Anadolu'nun, belli bir sürede, tarihinde yeni dönemeçler ve dönemlerin bayraktarı niteliğiyle önemini koruyan Dandanakan Meydan Savaşı'nın sonuçları ilginçtir. Merv yöresinde, 23 Mayıs 1040 tarihinde, Gaznelilerle yapılan ve parlak bir zaferle biten savaştan sonradır ki : Tuğrul Bey, Selçukluların ilk Sultanı olarak ilân edilmiştir. Onun ve kardeşi Çağrı'nın azim ve gayretleri sayesinde ki bu yeni devletin sınırları, kısa zamanda, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da çok genişlemiştir. Öylesine ki : Sultan Tuğrul'a Doğu ve Batı'nın Sultanı denilmiştir. Fakat asıl Çağrı Bey'in oğlu ve Selçukluların ikinci büyük sultanı Alp Arslan'ın eşsiz inanç ve cesaretidir ki : 26 Ağustos 1071'de Malazgiri'te Meydan Savaşının kazanılmasını müteâkip Anadolu'nun hemen hemen bütününün fethine yol açmıştır. Bu büyük kahraman ve muzaffer komutanın oğlu Celâleddin Melikşah zamanında (1072-1092) Selçuklu Devleti, İslâm Dünyasının artık hem çok nüfuzlu ve güçlü, hem de zaferden zafere koşan büyük bir imparatorluğu hüviyetini kazanmıştır...

İşte Çağrı Bey'in amacı Arslan Yabgu'nun torunu olan I. Süleyman Şah'ı, Melikşah'ın Anadolu'da fetihlerle görevlendirmesi, tarihte yeni bir safhanın açılmasına sebep olmuş, Türkiye Selçukluları önce İznik'te, daha sonraları Konya'da gelişip güçlenmiştir. Büyük Selçuklu Devleti ise, Melikşah'tan sonra gücünü yitirmeğe başlamış, parçalanmağa doğru sürüklenmiş ve 1157 tarihinde ölen Sultan Sencer ile de tarihe karışmıştır.

IV. XIII. Yüzyıl Anadolusunu, kültür ve edebiyat tarihi açısından ele almadan önce, bu dönemin Türkiye Selçuklular tarihini ana hatlarıyla ve bir özet çerçevesinde gözden geçirmek yararlı olacaktır. Bu devletin hükümdarlık tahtına oturmuş sultanlarından 12'si, XIII. yüzyılda şu kronolojik sırayı izlemiştir :

II. Süleyman Şah (1196-1204) ;

III. Kılıç Arslan (1204-1205) ;

I. Gıyaseddin Keyhusrev (1205-1211) ;

I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220) ;

I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) ;

II. Gıyaseddin Keyhusrev (1237-1246) ;

II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249) ;

Ortak Sultanlık : II. İzzeddin Keykâvus, IV. Kılıçarslan ve II. Keykubad (hep birlikte 1249-1254) ;

Yine II. İzzeddin Keykâvus (Bir süre IV. Kılıçarslan ile birlikte, 1254, 1258) ;

Tekrar İzzeddin Keykâvus (1259-1262) ;

IV. Kılıçarslan (Tekbaşına, 1262-1266) ;

III. Gıyaseddin Keyhusrev (1266-1284) ;

II. Mesûd (1284-1296) ;

III. Alâeddin Keykubad (1298-1302) ;

Ve tekrar : II. Mesûd (1302-1310)

Türkiye Selçukluları tarihinin bu yüzyıldaki önemli olaylarını şöylece değerlendirmek mümkündür : Yüzyılın başlarında II. Süleyman Şah, *Malatya* ve *Ankara*'yı kardeşlerinden almış, *Harput*, *Mardin Artuklarını* kendine bağlamış, ayrıca *Erzincan*'daki *Mengüçekleri* de kendi tabiiyetine sokmağa muvaffak olmuştur. *Erzurum Selçuklu devletine son veren de odur*. Böylece. II. Süleyman Şah (1196-1204), hem devletini gerçekten güçlendirmiş, sınırları genişletmiş, hem de ülkesinin birliğini sağlama yolunda takdire değer hizmet ifa eylemiştir. *IV. Haçlı seferlerinin* de bu zamana tesadüf ettiğine işaret gerekir. Onun vefatından sonra yerine geçen oğlu III. Kılıçarslan'ın daha bir yılı doldurmadan tahttan düşürülmesi (1204-1205), çok kısa süren saltanatı hakkında bir görüş beyanını icap ettirmez. Yerine geçen amcası I. Gıyaseddin Keyhusrev daha önceleri de dört yıl kadar saltanat sürmüş (1192-1196) olup ünlü İran *Şehnâme*'si sahibi *Firdavsi* (934-1020)'nin eserinde kullandığı *Eski İran hükümdar lakaplarını ilk defa Selçuklu tarihine sokmakla* da tanınır. Bu zat yararlı çabaları ve zaferleriyle de dikkati çeker. Nitekim bir taraftan *Kuzey Anadolu*'da *Kara Denizden* (*Sinop* ve *Samsun kıyılarından*) *Kırım*'a ulaşan ticaret yolunu açmış, öte yandan *Güney Anadolu*'daki *Antalya*'yı *Haçlıların elinden kurtarmak suretiyle Ak Deniz sahillerinden*:

Kıbrıs'la, Avrupa ile ve Mısır'la ticarî ve iktisadî alış veriş imkânlarını kolaylaştırmıştır. Denizli yörelerini de bu hükümdar fethetmiştir. Bunlardan başka I. Gıyaseddin Keyhusrev, Ermeni Kralını da yenerek tabiiyetine alabilme başarısını göstermiştir. Böylece Anadolu-Suriye arasındaki kervan yolu da güvence altına alınabilmiştir. Ondan sonra tahta çıkan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220) da değişik hizmetleri, hayırlı faaliyetleri ve başarılarıyla göze çarpan başkanlar arasında yer almıştır. Ankara'yı teslim almış olması, Trabzon İmparatorunu esir etmesi, Haçlılardan Antalya'ya ikinci defa geri alabilmesi zamanının önemli ve başarılı olayları arasındadır. Ayrıca o, Halife En-Nasır Li-Dinillah (1180-1225) tarafından "fütüvvet" teşkilâtına da alınmıştır.

Yüzyılın başlarındaki bu güzel ve Anadolu Türk tarihi için sevindirici olaylar ve başarılar içinde kişiliği, bilgisi, azmi ve zaferleriyle dikkatleri üzerinde toplayan hükümdar ise I. Alâeddin Keykubad (1220-1237)'tir. Daha saltanatının ilk yıllarında bir Mogol istilâsının muhtemel olduğunu düşünüp tedbirler alan, Konya surlarını muhteşem ve müstahkem bir biçimde düzene sokan, fethettiği Kalonoros kalesine kendi adını vererek onu âdetâ yeniden bina ettiren ve böylece Alaiyye (Alanya) kale ve tersanelerini tarihe mal ettiren bu hükümdar, gerçekten, Anadolu Selçuk sultanlarının en büyüğüdür. Sivas surlarını da onun zamanının eserleri arasında saymak gerekir. Sultan Alâeddin Keykubad, aynı zamanda, Ermenilere ve Haçlılara karşı savaşmış ve muvaffak olmuştur. Böylece hemen her tarafta o, davranışları, azmi, başarılarıyla itibarlı, nüfuzlu ve sözü dinlenir bir büyük devlet başkanı niteliği kazanmıştır.

I. Alâeddin Keykubad, *Hem Eyyubiler, hem Artuklular'a karşı zaferler elde etmiş, Diyarbakır Artuklu hükümdarını tabiiyetine almıştır. Ancak gurura kapılmamıştır. Sonradan Eyyubilerle dostluk ta kurmuş ve Melik Âdil (1199-1218)'in kızını Gaziye Hatunla da evlenmiştir. Mengüçek Devletinin (1071-1252) Divriği dışındaki şubelerini (Erzincan, Kemah) ortadan kaldırmıştır. Anadolu'nun birliği için başka teşebbüs ve çatışmaları gerekli gördüğünde, müdahaleden çekinmemiştir. Alâeddin Keykubad, Mogollar karşısında çekilmek zorunda kaldıktan sonra bir çok yer dolaşarak Anadolu'ya gelen ve yol boyunca*

çarpışmalardan yılmayan Celâleddin Harizmşah ile de önce dostluk münasebetleri kurmuşsa da, sonradan onunla bozmuş ve *Yassı-Çimen Meydan Savaşında* (1230) *Harizm Ordusunu korkunç bir yenilgiye uğratmıştır*. Bunun sonucu olarak ta yiğit Celâleddin Harizmşah, *Meyya-Fartkin dağlarında öldürülmüştür* (1231).

Bu sıralarda *Mogollar, Ahlat, Bitlis, Diyarbakir* (Diyarbakır), *Mardin, Harput* gibi bölgeleri zapt ve tahrip ediyorlardı. Bu toprakların bir kısmı, mücadeleler sonunda, geri alınabilmiştir. I. Alâeddin Keykubad devrinde, *Fırat kıyıları, Selçuklu toprakları arasına* girecek kadar, devletin ülkesi genişlemiştir. Ayrıca *Urfa, Siverek, Harran yöreleri de Eyyubilerden alınmış, Diyarbakir dışındaki Güney-Doğu Anadolu bölgesi*, genellikle, *Selçuklu idaresine* geçmiştir. Daha da büyük başarılar elde edebilecek olan büyük hükümdar Alâeddin Keykubad, *Kayseri*'de, bir bayram günü görkemli bir geçit töreninden sonra verdiği bir ziyafet esnasında zehirlenmiş ve ölmüştür. Ârif ve âlim insanları değerlendirmesini bilen bu dini bütün, âdil hükümdar, aynı zamanda, ordularını yönetmekteki yiğitlik ve mehareti kadar bayındırlık hizmetlerini yönetmekte de meharetli idi. Ondandı sonra, *Anadolu Selçuklularının* talii âdetâ tersine dönmüş, iç huzursuzluklar ve dış saldırılar düzenin temellerini yavaş yavaş ta olsa sarsmış, medenî ve kültürel hayat gerilemiş ve sonunda çöküntü emâreleri gündend güne güç kazanarak devletin yıkılmasına sebep olmuştur.

I. Alâeddin Keykubad, vefatından az önce, kendisine veliahd olarak küçük oğlu Rükneddin Kılıç Arslan'ı göstermişti. Fakat komutan ve hilebâz Sadettin Köpek'in entrikalarıyla tahta II. Gıyaseddin Keyhusrev (1237-46) geçirilmiştir. Sadettin Köpek'in oynadığı uğursuz roller tarihlerde yazılı bulunmaktadır. Büyük devlet adamlarının, sudan sebeplerle, ortadan kaldırıldığı, şehzadelerin tutuklandığı bu dönem sonunda bu entrikacı Köpek'in ortadan kaldırılması gerçekleşmişse de, yeni hükümdarın yetersizlik ve yeteneksizliği çözümü kolay olmayan sorunlara çâre bulamamıştır. Bunlara ülkenin bir çok ekonomik, siyasî, sosyal problemleri eklendiğinden bir türlü nizam ve intizam sağlanamamış, durum-düzen eski şeklini bulamamıştır. Bütün bunlara rağmen, arasıra, bazı başarıların elde edil-

diğine de işaret edilmelidir. *Diyarbakir'in kuşatılıp alınması*, burada bir kanıt olarak gösterilebilir. Fakat bu zamanda baş gösteren büyük bir gaile Anadolu'nun zaten zedelenmiş bulunan huzuru ve sükununu büsbütür bozmuştur. Önemli ve çok güçlkle atlatılan bu gaile şöylece özetle şabilir :

Babailik adıyla Horasanlı Baba İlyas tarafından —belki de iyi niyetle— kurulan bir *tarikât*, kendisinden sonra ikinci adam niteliğinde gözüken *Türkmen şeyhlerinden* Baba İshak'ın sapık görüşleri yüzünden önu çok güç alınabilen isyanlara sebep olmuştur. Baba İshak, bir nevi peygamberlik iddiasına kalkışmış, göçebeleri etrafına toplamış ve II. Gıyaseddin Keyhusev'e karşı ayaklanmıştı. Müritlerinin "*Baba Resül*" diye delice sıfatlarla çığırdıkları ve *Amasya'da*, 1240 tarihinde, *öldürüldükten* sonra da yandaşlarının onun ölümüne de inanmayarak isyana devamları kanlı savaşların sürmesini zorunlu kılmıştır. Çoğunlukla Türkmenlerden oluşan *Babailer*, *Adıyaman*, *Harpur*, *Malatya bölgelerini yağmalamışlar*, *Sivas'a da yürümüşler* ve bunlar yetmezmiş gibi *Konya'ya doğru da ilerlemeğe* başlamışlardır. Ancak *Kırşehir yakınlarında* bunların haklarından, güçlkle, gelinmiş ve ortadan kaldırılmışlardır. Ama bu gibi olaylar devleti yıpratmış, halkı bezdirmiş, tedirginliği artırmış ve huzuru zedelemiştir. İşte bu çeşit yıkıcı iç olaylar ve sorunlar sırasında ve güç koşullar altında bulunulurken, devlet başkan ve idarecileri ile çevrelerindekiilerin âdetâ basiretleri bağlanmış, ülke ve ordu liyakatsızca yönetilmiş, bu sıralarda da *Mogol belâsı ve istilâ Anadolu'ya musallat olmuştur*.

1242 tarihinde şiddetli çarpışmalardan sonra *Mogol ordusu önce Erzurum'u zapt ve tahrip* eylemiştir. 1243'te de *Sivas'ın doğu taraflarındaki Köse Dağ'da Selçuklu ve Mogol orduları karşılaşmıştır*. Aslında *Selçuklu ordusu*, kendisinden beklenebilecek, kahramanca ve ciddi bir savaş vermiş olsaydı sonucun vahim olmayacağı ve *Mogolların* çekirge sürüleri gibi *Anadolu'yu* öyle kolayca hükümlerine tâbi kılamayacakları rahatça söylenebilir. Fakat 3 Temmuz günü vuku bulan savaşta asker dağılmış, *Sivas teslim olmuş*, dayanıp savaşan *Kayseri*, yağma edilmiştir. *Mogollar*, *Anadoluyu yıkıp yakmış*, katliamlara girişmiş, halka ıztırap çektirmiş, ülkeyi sömürmüştür. Ve *Anadolu Selçukluları Hanedanı*, devlet erkânı —bundan böyle— âdetâ *Mogol hanlarının maiyet memurları derekesinde düşürülmüştür*.

II. Gıyaseddin Keyhusrev'in ölümü *Türkiye Selçuklu Sultanlığında* bir hayli karmaşık yönetim tarzına yol açmıştır. Öylesine ki: bazan İzzeddin Keykâvus tek başına, ya IV. Rükneddin Kılıç Arslanla birlikte, ya da yalnız bu ikinci, bazan da bu kardeşler II. Alâeddin Keykubat ile müştereken yönetimi yürütmüş görünmüşler, ama sürekli olarak idare geniş ölçüde *Mogol egemenliğinden* etkilenmiştir. Ancak ne bu sözde sultanlar, ne de bunları izleyen III. Gıyaseddin Keyhusrev, II. Mesût ve III. Alâeddin Keykubat devirlerinde Anadolu siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik çalkantılardan kurtulmuş rahat ve sükûn yüzü görmüştür. Sadece bir hususa ayrıca işaret etmede fayda düşünülebilir. Böyle bir dönemde, özellikle 60 yıl kadar süren *Köse Dağ yenilgisi sonrasında* ilk 30 yılı sırasında biri *şeriat*, öteki *tasavvufun* mümtaz ve müstesnâ iki siması eserlerini vermekte devam edebiliyor, çalkantılardan, karmaşıklık-tan fazla etkilenmiş gözüküyordu. Bunlar Sadreddin Konevî (Ölümü 1274) ile Mevlâna Celâleddin Rûmî (Ölümü 1273) idi. Bir de Konya'dan yetişmemiş olmakla beraber Yunus Emre gibi Türk tasavvuf şiirinin mümtaz bir dehası da bu dönemde Eskişehir dolaylarında yaşıyordu (ölümü 1320). Ve bu zatlar böyle bir bezginlik, karışıklık, ekonomik sıkıntı yıllarında Türk halkına ümit, inanç, tehammül, sevgi, din emirlerine saygı telkin ediyor, onları daha güzel günlere, ebedî hayatın mutluluğuna güvendiriyorlardı. Bunun üzerine şöylece bir eğilip sebep ve imkân bulunma arzusu duyulsa şu yolda mutalâa ileri sürülebilir: Yunus'un 1240 dolaylarında, yani II. Gıyaseddin Keyhusrev devrinde *doğduğu* gözönünde tutulursa, onun gençliğinin karmaşık ve bunalımlı yıllara tesadüf ettiğini düşünmemek mümkün değildir. Ancak yaşadığı yöre, karışıklıklardan o sıralarda biraz daha batıda kalıyordu. Ve inançları bakımından da tasavvufa bağlı olduğundan dünya meşgaleleri, dünyevî rahat ve konfor kendisini pek ilgilendirmiyordu. Bu bakımdan bir derviş olarak onun bu fanî âlemde fazla bir şey beklememesi, eserlerinde döneminin siyasî ve ekonomik şartlarından fazlaca etkilenmesine de yol açmıyordu, denebilir.

Mevlâna ve Sadreddin'e gelince evvelâ bu zatlar *Köse Dağ yenilgisi* sırasında, o zamana göre, uzunca süren ömürlerinin yarısını ikmal etmişlerdi. Eğitim, öğretim, tefekkür ve ilim yollarında alacaklarını almışlardı... Sonra Sadreddin'in çok

feyz aldığı Muhyiddin İbn al-Arabî (1165-1240) karışıkların henüz başlamadığı dönemlerde Anadolu'ya gelip manevî oğlu olan Sadreddin'in yetişmesine özen göstermiş ve onun fikir yapısının gelişmesine yardımcı olmuş. Mevlâna'nın gönlünü ve kalemini ateşleyen Şems-i Tebrizî ise —Baba İshak ve *Mogol istilâsı* belâlarının ardından— *Konya'ya* gelmekle beraber daha önceleri his ve hayal âlemi olgunlaşmış, sadece kıvılcım bekleyen bir enerji kaynağı ile karşılaşmıştı. Bu bakımlardan çevrenin etkileri inkâr edilmemekle beraber, ruhlarının kanat çırttığı göklere dünya musibetlerinin bulutları erişemeyen insanlar için, içinde yaşadıkları toplum, siyasî ve sosyal koşulların, her zaman, öyle sanılacağı gibi fazla bir etkileri olabileceğini iddia etmek te, ispatı kabil olmayan bir kuram sınırını geçmez, kanısındayız. Burada bir husus daha hatırlanabilir :

Maddî güçlüklerin toplumları pençelerinde biçâre duruma düşürdüğü, insanların bezginlik, huzursuzluk, güvenceden yoksun yaşama zorunda kaldıkları dönemlerde, manevî inanç duyguları daha da güçlenir, fanî dünya ötesi arzular daha da şiddetlenir, şeriat ve tarikata bağlanma eğilimi çevreyi sarar, mutluluk yaşanan günlerde değil, sonu olmayacak ve gönülleri huzura kavuşturucu ebedî gelecekte tehayyül edilir. İşte Mevlâna da Yunus Emre de toplumun bu özlemini en güzel ifadelerle seslendirmişlerdir. Mevlâna, ölümü bile güzelleştirmiş, ıztırapların ruha şifa veren ilâcını mısralarına işlemiştir. Yunus ta, sonu ölüm olan ve mezarda bay ile gedâyı bir tutan kara toprağı unutmamayı, sevmenin, iyilik etmenin, insanlara acımanın ve derviş-meşrep yaşamın ruhu yücelteceğini şakımış, insanoğluna gerçek insan olmağı, dünya zevklerinden arınabilmeğı ve nefsinin kötü arzularını yenmeğı öğretmiştir.

Bir başka noktaya da işaret yersiz olmayacaktır: *Mogol istilâsı* sadece *Türkiye Selçukluları* için değil, hemen bütün *İslâm âlemi* için de çekilmez bir belâ olmuştur. *Bağdat Abbâsî Halifeliğinin* —Hü-lâgu emriyle— *Mogollar* tarafından ortadan kaldırılması (1258) konusunda, Şeyh Sadi (ölm. 1294)'nın şu anlamdaki beytî durumu şiirle özetlemiş gibidir: "*Müminlerin Emiri Mustasim'in mülkünün zevalına: gök —yağmur yerine— yer yüzüne, kan yağdırsa haklı olur...*"

Bu bahsin sonlarına doğru bir iki hususa daha temas edeceğiz:

Bilindiği gibi *Mısır*'da, 1250 tarihinden başlamak üzere, *Türk Kölemenleri devleti* kurulmuş olup 1390'a kadar devam etmiştir. Bu devletin büyük hükümdarlarından Rükneddin Baybars (1260-1277), Mogolların yenilmez olduğu safsatasını *Hülâgu ordusunu perişan* ederek yıkmıştır. Ayrıca bu hükümdar *Türkiye Selçuklularıyla* yakın münasebet ve temas ta tesis etmiştir. Bir ara da *Anadolu seferine çıkmış ve Kayseri'ye* kadar da gelmiştir. *Türkiye Selçuklularının* bu çöküntüye yönelik dönemindeki olayları arasında devlet erkânından vezir Muinüddin Pervâne'nin *Mogolların desteğini* kazanarak ve onlara güvenerek ihtirası uğrunda nice kötülöklere sebep olduğu ve sonra da, *Aladağ'da* 1277'de yine *Mogollar tarafından*, sürdürdüğü entrikaların cezası olmak üzere, idam edildiği ayrıca zikre değer. Bir de 1276'daki *Hatiroğlu Şerefeddin'in Mogollara savaş açtığına, Karamanlıların da buna katıldığına* işaret edilebilir. Fakat başarının elde edilememiş olduğunu da unutmamak icap eder. Ayrıca 1277 yılında da *Karamanlı Mehmed Bey'in* emrindeki *Türkmenlerle* —kısa bir süre— *Konya'yı* ele geçirdiği, özellikle bir *fermanla Türkçeyi resmî dil olarak ilân ettiği* fakat bu hareketin de başarılı olamadığı hususu da unutulmamalıdır...

Sonuç olarak tarihten silinen son *Selçuklu devletinin Anadolu'daki toprakları üstünde*, gür tohumlardan fıskıran filizler gibi, *Anadolu Beylikleri* yeşermiş, özellikle bunlardan *Osmanoğulları* —az zaman zarfında— canlanıp (kuruluş 1299) dünyanın sayılı büyük imparatorluklarından birini oluşturmuş ve kucağından *Türkiye Cumhuriyeti doğuncaya* kadar (1923) altıyüzyıldan fazla yaşamıştır. *Bütün bunlar : Türk milletinin, hayat dolu enerjik varlığını ve insan-oğlu tarihindeki müstesnâ değerinin açık kanıtlarıdır.*

V. *Türkiye Selçukluları tarihi içinde*, özellikle XIII. Yüzyılda, *Anadolu'da doğup gelişen Tarikatlardan da söz açmanın* lüzumlu olduğu kuşku götürmez. Bunlar o çağların sosyal, kültürel ve dinî hayatında gerçekten etkili müesseseler niteliğinde idiler. Tabiatıyla gerek *Anadolu'nun fethinden önce ve gerekse daha sonraları* bir çok mezhep ve tarikat muhtelif bölgelerde şekillenmiş, başka çevrelere yayılmış, taraftar bulmuştur. Çünkü özellikle İslâm dünyası için

dinin kurallarını, iman, ibadet, ahlâk ilkelerini bilmek, başkalarına öğretmek ve uygulamak önemli bir sorundu.. *Kur'ân-i Kerim* ve *Hadis-i şeriflere* dayalı olup daha sert buyruklarla din prensiplerini kapsayan *Şeriat*'ın yanı başında, *şeriat* hükümlerini daha yumuşatan ve tasavvufa dayanan *tarikât* yüzyıllar boyu toplumların hayatını geniş ölçüde etkilemiştir. Bu arada elbette *Anadolu'nun fatihleri ve onların çocukları ve torunları da şeriat ve tarikât yargılarına saygılı davranmış*, bir çok günlük yaşam kurallarında onlara uymuşlardır. Bu da tarihin akışında, olayların gelişmesinde, savaşta ve barışta bu kuruluşları da gözönünde tutmanın ve ayrıca tarikâtlerin tasavvufa dayalı oluşu hasebiyle bir çok şairin ve fikir adamının tarikâtlerinin dünya ve hayat görüşünü terennüm etmelerinin ve bu itibarla kültür tarihinde tarikâtlardan de söz açmanın gereğini kanıtlamaktadır. Esasen şeriat esasları medreselerin asıl öğretim programlarının temelini teşkil etmiştir. Camilerdeki vaızlar, minberlerdeki hutbeler hep şeriat kurallarına, yargılarına dayanırdı. Tekkelerde, zaviyelerde, dergâhlarda ise hemen hep tasavvuf ve tarikât görüşleri, âdâbı, zikr ve tesbih usulleri telkin olunurdu. *Hocalar şeriatı, şeyhler tarikâtı* yüzyıllar boyunca *halka yaymışlardır*. Anadolu Selçuklularında da bu böyle cereyan etmiştir. Ayrıca, çok defa, savaş alanlarında iman ve cesaret telkininde bulunan *Alperenlerle* kendilerini değişik tarikâtlere adayan *dervişler, babalar, pirlar* bazı zaferlerin kazanılmasında yararlı olmuşlardır. Selçuklu döneminde *Horasan'da* olduğu gibi, *İran'da, Anadolu'da Türkler*, hem şeriat ve tarikâta bigâne kalmamışlar, hem de fethettikleri yerlerde camiler, medreseler, tekkeler, imarethaneler, kervansaraylar inşâ ettirerek toplumun dinî-sosyal gereksinmelerini karşılamağa gayret harcamışlardır. Bütün bunların bir bakıma birer kültür merkezi nitelikleriyle de mutalâa edilmesinin yerinde olacağı kanaatını da belirtmekte mahzur yoktur. Böylece medreselerden *vaiz, imam, hatip, müezzin, kadı, müftü, hâkim* gibi din ve adalet görevlileri yetişmiş ve *ulemâ sınıfı* denilen devlet idaresinde söz sahibi bir sınıf oluşmuştur. Medrese *müderrisleri* karşısında *tarikât şeyhleri* yer almıştır. Bunların tekkelerde, zaviyelerde, dergâhlarda, hatta bazan evlerde bağlı buldukları tarikâtlerin propagandasını çok becerikli ve başarılı şekilde yaparak geniş halk yığınlarını kendilerine bağladıkları çok görülmüştür... Genellikle medreselerin öğretimi Arapça ile yapılmasına ve ders kitapları bütünü ile Arapça yazılmış olmasına karşılık, tekke ve zaviyelerin telkin ve irşatları Türk dili ile idi. Buralarda

şairin, özellikle *ilâhî* ve *nefeslerin terennümü* âdetâ vazgeçilmez yöntemlerdendi. **A h m e d Y e s e v î**'nin *hikmetlerinden* **Y u n u s E m r e**'nin *ilâhilerine* kadar bir çok sofi-şairin manzumeleri bu çevrelerin manevî gıdası olmuştur.

XIII. Yüzyıl'dan bize kadar ulaşabilen eserler çok olmamakla beraber bu dönemin canlı, hareketli bir uyanışın şafağını kucığında sakladığı anlaşılmaktadır. Din ve tasavvuf otoritelerinin bu yüzyıldaki irşatları arasında : "*İ'lâ-yı Kelimetullah / Allah adını yüceltme*" uğrunda "*cihad / dinî savaş*" hususunda, çoğu *mesnevî nazım tarzında* yazılmış eserlerin, "*gazavatnâmelerin*" bulunuşu ayrıca anlamlıdır.

Bu yüzyılda Anadolu halkı arasında, daha önceleri *Yesevîlik*, *Kadirilik*, hattâ *Rûfâilik* gibi bölgenin dışında doğup gelişmiş tarikatların oldukça yayıldığı düşünülebilir. Fakat yukarıda bahsettiğimiz Babailikten sonra Anadolu'da doğan ve birincisi şeriata da uygun ilkeleriyle halkı daha çok kendine bağlayan, diğeri şeriat yargılarına karşı müsamahalı, hattâ bazan bigâne davranan iki tarikatın söz açmak, hem tarih, hem de bunların âdetâ eski edebiyatımızda birer okul özelliği taşıyan şiir eğilimlerini temsil etmeleri ve hayli tanınmış sanatkâr da yetiştirmeleri bakımından gereklidir. Bu arada bir kaç cümle ile olsun bir esnaf kuruluşu olmakla beraber halkın sosyal ve ekonomik hayatında rol sahibi olan ve bu itibarla tarihf bir görev de yüklendiği bilinen *Ahilik Teşkilâtına* da değineceğiz.

Fikir açısından tasavvufa meyilli bu kuruluş : mensuplarının güvence içinde yaşamasını, işte-güçte prensiplere riayeti, insaf ve adalet ölçüleri içinde ticarî ve iktisadî faaliyetlerin gelişmesini sağlamak amacını gütmüştür. Aynı zamanda bir gençlik ve kardeşlik müessesesi olmak niteliğini de korumasını bilmiştir. XIII. Yüzyılda en güçlü ve nüfuzlu dönemini yaşayan bu teşkilât, bir bakıma bir tarikat düzeni içinde esnaf ve işçiyi cihazlandırmıştır.

A — MEVLEVİLİK VE MEVLÂNA. Anadolu'da gelişen ve başka bölgelere de yayılan tarikatlar arasında, bugün bile —bir ölçüde— yerini, değerini korur gözüken, bazı çevrelerde tesir ve nüfuzu da sürmekte olan tarikatlar arasında —*Nakşbendilik* ve *Kadirilikle* birlikte— *Mevlevîliğin* özel niteliği vardır. Kurulduğu

XIII. yüzyıl sonlarından XX. yüzyılın ilk çeyreği sonuna kadar kendisine bağlı kişi ve grupların iştiyakla ilişkilerini güçlendirdikleri bu tarikatın : *Osmanlı Padişahları, devlet ricali, büyük şairler, bestekârlar, tüccar ve esnaf* gibi toplumun her kesiminde mensupları, muhipleri pek kalabalık bir yekûn teşkil etmiştir. Sultan III. Selim (1789-1807) ile Sultan Mehmed Reşad (1909-1918) *mevlevî tarikatına* bağlı bulunuyordu. Klâsik Edebiyatımızın Fevrî (ölümü 1570), Cevrî (ölümü 1654), Şeyh Galip (1757-1799) gibi bir çok tanınmış şairi *mevlevî*, Nefî (ölümü 1635) ve Nabî (1642-1712) misali en büyük bir kaç üstadı da *mevlevî muhibbi* idiler. Mevlâna'nın bestelenen şiirlerinin sayısını tesbit bile kolay değildir. Ünlü Türk bestekârlarından İtrî (1640-1712), Osman Dede (1652-1730), III. Selim (1761-1808), İsmail Dede (1778-1846) gibi şahsiyetlerin besteledikleri "*Na't-i Şerif*" ler, "*Âyin*" ler (tabiatıyla değişik makamlarda, meselâ : *Segâh, rast, ferahfezâ, sûz-i dil-ârâ, hüzzam* v.b.) günümüzde de saygı ve hayranlıkla dinlenmekte, izlenmektedir.

Mevlevilik, aslında Mevlâna'nın bizzat kurup âdâp ve erkânını tesbit ettiği bir tarikattır, denemez. Ama onun inanış, görüş ve duyuş tarzı ile heyecan ve davranışlarının oğlu Sultan Veled (1226-1312) tarafından bir teşkilâtçı ruhu ile babasının zevk ve şevki istikametinde tesis edilmiştir. Mevlâna, 1273'te vefat edince büyük oğlu Sultan Veled, babasının postuna önce Çelebi Hüsameddin'in oturmasını arzulamıştır. Ancak 1284 tarihinde bu zatın vefatı üzerine, pederinin makamına oturup ilk *Mevlevî Derganını kuran* Sultan Veled, dervişlerini bir düzen içinde toplamış ve *semâ, müzik* ve *şiirle* de edebî ve kültürel bir hava teneffüs ettiren *tarikatin* esaslarını belirlemiştir. Mevlâna'nın sağlığında *semâ* yaptığı kesindir. Yalnız o, bunu bir nizama bağlı kalarak, belli ilkeler çerçevesinde şekil ve şemâili sınırlanmış olarak yapmamıştır.

Önce, Sultan Veled, Mevlâna'nın *semânını* bir "*âyin / dini tören*" durumunda geliştirdi. Böylece *semâ, mukabele* adı ile yeniden bir düzene sokulmuştur. *Mukabelenin yeri de Mevlevî dergahlarında, âstânelerinde, zaviyelerindeki Semâ-hânelerde*. Yöneten de, genellikle, *Konya'da, Mevlâna soyundan gelme post-nişin Çelebi*, diğer yerlerde ise *dergâh veya zaviyenin post-nişini olan şeyhi idi*. Yalnız

Sultan Veled vefat edince Mevlevîlerin başına geçen oğlu Ulu Ârif Çelebi, hem seyahatleriyle tarikatını daha uzak bölgelerde tanıtmış, hem de kendisinden sonra makama oturacakların *Mevlâna* soyundan "çelebi" unvanı ile post-nişin olmalarını sağlamış olmak ve *Konya'yı* tarikatın merkezi yapmak bakımlarından, bu kuruluşun gelişiminde ayrıca önemli bir mevkie sahiptir.

Semâ âyinleri zamanla çok geniş anlamda açıklanmışlardır. Temelde tasavvufun gönülleri okşayan ve ruhlara ferahlık veren "ilâhî aşk" ve "kâmil insan" inancı yatmaktadır. *Hakk'a kavuşmanın en güzel yolunu arayıp bulmak esastır...* Şeyh de, mutrip te, ney-zen de, kudüm-zen de, semâ meydanı da, post ta... hep insanı ilâhî aşkın lezzetine ve kâmil insan olmanın sırlarına ulaştırmak uğrunda vâsitalardır. Amaç, ülkü Hakk'a kavuşmak, Hakk'ı bulmaktır.

Şimdi bu açıklamalardan sonra asıl tarikatın kendi adına nisbet edildiği *Mevlâna Celâleddin Rumî* (1207-1273) ve eserleri hakkında, kısaca, bilgi vermenin artık zamanıdır sanırız :

Şehirlerin anası "Ümmü'l-bilâd" diye anılan *Belh*'te 30 Eylül 1207 tarihinde doğduğu kabul edilen *Muhammed Celâleddin*, *Sultanü'l-ulemâ* unvanına sahip *Bahaeddin Veled*'in oğludur. Babaannesinin bir *Harizmşah* prensesi olduğu rivayet edilir. Çocukluğu babasının eğitimi altında, *Horasan*'ın merkezi sayılan doğum yerinde geçen *Mehmed Celâleddin*, çeşitli nedenlerle ülkelerinden ayrılan mümtaz bilgin *Bahaeddin Veled* ile birlikte uzun yıllar sürecek bir sefere çıkar. *Nişapur*, *Bağdad*, *Hicaz*, *Şam*, *Malatya*, *Erzincan*, *Larende* (*Karaman*) ve nihayet *Konya'yı* içine alan bu seyahatler : çocuk -delikanlıya çok şeyler kazandırmış, onun bilgi ve görgüsünün artmasına, inançlarının gelişmesine yardımcı olmuştur. *Bahaeddin Veled*, ailesiyle birlikte, *Karaman*'da ikamet ederken oğlunu *Semerkandlı Şerefeddin* kızı *Gevher Hatun*'la evlendirmiş ve *Mehmed Celâleddin*'in ilk çocuğu *Sultan Veled* burada doğmuştur.

Karaman'dan Konya'ya giden *Sultanü'l-Ulemâ Bahaeddin Veled*, *Anadolu Selçuklularının başkentinde çok iyi karşılanmış*, yerleştiği bu yeni şehirde, kendisine saygı ve takdir duyuy-

lan bir bilgin hüviyeti ile tanınmıştır. Ayrıca ders okutması ve irşatta bulunması için, ona, bir de medrese inşa edilmiştir. Hattâ arasıra devrin büyük hükümdarı Alâeddin Keykubad (1220-1237) ve bazı emirler, onun vaızlarına devam etmişlerdir. Ancak Bahaeddin Vele'd'in, *Konya* ikameti iki yıl sürmüş, Şubat 1231'de vefat etmiştir. Onun ölümünden bir yıl kadar sonra, eski bir öğrencisi ve müntesibi olan Tirmizli Burhaneddin Muhakkik, hocasının oğlu Celâleddin'i —manevî yönden— daha da iyi yetiştirmek amacıyla *Konya*'ya gelmiştir. Zaten Mehmed Celâleddin de bu sıralarda olgunlaşmaya başlamıştı. Bu zatın da himmeti ile bilgi ve marifette daha da ilerleyip vaız ve nasihatleriyle bir hayli ilgi toplayan genç, çevresindekileri yavaş yavaş kendisine bağlamakta idi.

Burhaneddin'in de vefatı ile Mehmed Celâleddin, beş yıl yalnızlık çekmiştir. Bu dönemde yeniden çok şey okumuş, düşünmüş, ruhunda ateşlenmeğe hazır duyguların birikimini sezmiştir. İşte bu sıralardadır ki *Konya*'da *Şekerciler Hanına* inen Tebrizli Şems ile karşılaşmıştır. Bu iki engin ruh, ilâhî aşkın sırlarıyla mest iki mutasavvıf, birbirlerini sanki "*Kalû belâ*" bezminden tanımışlar gibi, anlaşmış, sırdaş olmuşlardır. Mevlâna'nın, Şems-i Tebriz mahlası ile dünya edebiyatına armağan ettiği şaheser şiirler, eğer bu karşılaşma, bu dostluk, bu sır arkadaşlığı olmasaydı, belki de, hiç bir zaman gün yüzü görmezdi. O zamanlara kadar tasavvufta söz konusu edildiğini görmediğimiz "*Maşûkiyet makamı*", Mevlâna'nın gönlünde birdenbire, canlanır ve kalemini de etkisi altına alır. Artık Şems-i Tebrizi, "*Sultanü'l-maşûkin*" sembolüdür. Zamanını hemen hep Şems ile geçirmesinden, müridler hoşlanmaz.

1244 tarihinde *Konya*'ya gelmiş olan Şems, 16 ay orada kaldıktan sonra Mevlâna'nın candan takdir ve sevgisine karşılık, müritlerden gördüğü ağır muamele ve karşılaştığı nahoş davranışlar yüzünden, birdenbire, Şam'a kaçıverdi. Mevlâna bundan çok üzülmüş, beklenen yerine inzivaya çekilmeyi tercih etmiş ve kimse ile teması da arzulamaz durumda küsüvermiştir. Müritler pişman olmuşlardı. Sultan Vele'd'i bir mektupla Şam'a yollayan Mevlâna'nın ricası üzerine Şems geri dönmüş ve bundan Mevlâna çok sevinmiştir. Fakat bir süre sonra yeniden mırıldılar, hu-

zursuzluklar baş gösterince bu sefer Şems-i Tebrizî bir daha izi bulunmamak üzere, 1247 tarihinde, ortadan sır olmuştur. Öldürüldüğü, yahut meçhûl diyarlara gidip kendini unutturduğu hususunda, bugüne kadar, söylenenlerden hiç birinin kesin bir kanıtı vardır, denemez.

Mevlâna, bu yokluktan son derecede müteessir olmuştur. Kendini ancak şiir ve semâ ile, bir dereceye kadar, teselli etmeğe çalışır. Sonunda, Şems'in manevî varlığını kendinde bulmuş gibidir. Emsalsiz *gazeller*, *rübâiler* yazar. Aradan iki yıl kadar geçince Mevlâna, müritleri arasında mümtaz bir mevkie hakkıyla sahip bulunan kuyumcu Selâhaddin'i kendine yakın dost ve *halef* seçer. Bu ince ruhlu, kibar davranışlı dostun da vefatı üzerine, bu defa, Mevlâna, Türk asıllı olup ona eşsiz eseri *Mesnevî-i Manevî*'yi yazmağı telkin ve ilhamda büyük payı bulunan Çelebi Hüsameddin'i dost ve halef nitelikleriyle yakınında bulundurur. Bu zat, tam on yıl, mürşidinin vefatına kadar onun hizmetinde canla başla çalışmış, onun hem kâtibi, hem arkadaşı olarak huzurundan ayrılmamıştır.

1273 Sonbaharında hayli yorgun düşmüş olan yaşlı Mevlâna Celâleddin, hastalanır. Ve 17 Aralık 1273 Pazar günü hayata gözlerini kapar. *Konya*'da görülmemiş bir kalabalık bu gönül sultanını mezarına kadar, yavaş, üzüntülü, yaşlı ve saygılı teşyi eder. Bu hüznün, bu meraret, büyük düşünür, eşsiz tasavvuf şairi, büyük bilginin ardından günler ve günlerce sürüp gider.

Mevlânayı, *Mevlevîliği* anlatırken söz konusu edişimiz : onun çok büyük bir şair ve mütefekkir olmakla beraber, eserlerini Farsça yazması hasebiyle, Türk Edebiyat ve Kültür hayatındaki etkileri ve daha çok tarikatı yönündendir. Şimdilerde de her Aralık ayında tekrarlanan semâ ayinleri ve konferansları açısından ve hakkındaki yayınların öneminden doğan derin ilgi ve hayranlığın bunda tesiri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu itibarla eserleri ile dünya ve hayat görüşünü özet hâlinde vermekle yetineceğiz :

Mevlâna'nın şu adlar altında beş eseri vardır : 1. *Divan-ı Kebir*, 2. *Mesnevî*, 3. *Mecalis-i Seb'a*, 4. *Fihî mâ Fih* ve 5. *Mektûbat*.

1. *Divan-i Kebir. Külliyyat-i Şems, Divan-i Şemsü'l-Hakayık* gibi —makta beyitlerinde kendi adını değil de Şems-i Tebriz'in adını bir çok defa kullandığı için— unvanlarla da anılan bu muazzam eser, İran edebiyatını : emsalsiz bir coşkunluk, vecd ve ilâhî aşkın terennümü ile canlandıran hazinelerin başında gelir. *Aruzun* hemen bütün *vezinleriyle yazılan* şiirlerin en etkileyici ve güzel olanları, denebilir ki, *gazelleridir*. Bununla beraber *kasideler, müstezatlara, terciler, rübâiler* ve diğer nazım şekilleriyle yazılmış olan manzumeler de tasavvuf edebiyatının, lirizmin, İslâm tefekkürünün şaheserlerinden örneklerdir, demekte hata yoktur. Hikmeti, derin düşünceyi ve kültür mirasını, onun kadar, âdetâ imbikten geçirip vecd, ilham ve aşkla en tesirli şekilde mısralara işleyen şair bulunduğunu söylemek kolay değildir. İnsanın kalbine işleyen duygular, insanı içinde yaşadığı iklimden alıp ruhanî, sıcak, tadına doyumaz bir âlemin ufuklarına yücelten ilâhî aşkın kutsal fezası şiirlerindedir. Kırk bin beyte yaklaşan bu muazzam ve bir *külliyyat teşkil eden şaheser*, Hindistan'da, Pakistan'da, İran'da defalarca basılmış olmakla beraber son yıllarda onun Türkçe tercümesi de yayınlanmış olduğundan, Türk okuyucusunun da rahatça yararlanabileceği bir imkân sağlanmıştır. *Divan-i Kebir*'in bazı Orta-Doğu ülkelerinde ve özellikle Türkiye'de çok eski ve çok değerli elyazmalarının bulunduğu da kaydetmeliyiz. Yabancı batı dillerinde de ondan seçmelerin yayınlandığına da işaret yerinde olur.

2. *Mesnevî*. İslâm âleminin ve özellikle *İran, Türkiye, Hind Yarımadası Müslüman bölgelerinin* (başta *Pakistan* olmak üzere) aydınları ve halkı arasında *Kur'an-i Kerim ve Hadis-i Şeriflerden* sonra en çok okunan, üzerinde durulan, şerhedilen eserin *Mevlânâ'nın Mesnevî'si* olduğunu hatırlamak, gerçeği belirtmek olacaktır. Bu eser *mesnevî nazım şekli ve arûz'un "remel bahri"* ile yazılmıştır. *Mesnevî-i Manevî, Mesnevî-i Şerif* gibi adlarla da anılan bu muhteşem ve muazzam eserin 6 cilde 25-26000 beyit arasında çok büyük bir nazım koleksiyonu niteliği taşıdığı düşünülürse, *Mevlânâ'nın*, sadece, *Divan-i Kebir* ve *Mesnevî-i Şerif* kitaplarıyla ne kadar velûd, ne kadar görkemli bir mütefekkir, dehâ sahibi şair ve zengin ilhamlı sanatkâr olduğu kendiliğinden kabul edilir.

Mesnevî, aslında Mevlâna'nın yazdığı tasarladığı bir eser olmakla beraber, onun Çelebi Hüsameddin'in ricalariyle gerçekleştiğine, az yukarda değinilmişti. İlk 18 beyti önceden yazılan bu görkemli eseri, değişik yerlerde Mevlâna söylüyor, Hüsameddin yazıyordu.

Genellikle *manzum hikâyeler, nasihatler, tasavvufa dair* —açık veya kapalı— *bilgiler, ilâhî aşkın ilhamından parıltılar, Kur'an-ı Kerim'den âyetlere, hadîs-i şeriflere telmihler*, başka eserlerden alınmış parçalar *Mesnevî*'yi süslerler. Ciltlerine "*defter*" adı verilen *Mesnevî*'nin I., III. ve IV. defterlerinin mukaddimleri Arapçadır. II., V. ve VI. defterlerin ise Farsçadır.

Mesnevî'deki hikâyelerin kuruluş tarzı da dikkate değer. Bazan kısa, bazan uzun hikâyelerle karşılaşılır. Bazan hikâye içinde hikâye veya hikâyelere yer verildiği görülür. Ama daima, çalâk ve nüfuzlu bir zekânın ürünü olduğu apaçık görülen bir terkip ve tanzimle her şey yerli yerine girerir...

Mesnevî'nin bilebildiğimiz şerhleri bir haylıdır. Bunların bir kısmı eserin tamamını, diğer bir kısmı ise bazı bölümlerini kapsamaktadır. Bizzat Farsça başta olmak üzere Arapça, Urduca, Türkçe şerhler az değildir. Türkçe tercüme ve şerhler arasında İsmail Rüşhî Dede (ölümü 1642), Süleyman Nahîfi (ölümü 1738), Tahir Olgun (1877-1951), Veled Çelebi ve Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1983) ilk başta gelenler arasındadır. Batı dillerindeki tam metin, tercüme ve şerhini İngilizce olarak R. A. Nicholson (1868-1945) yapmıştır.

3. *Mecâlis-i Seb'a, Mevlânâ'nın Yedi Öğüdü* de diyebileceğimiz bu eser, yedi vaizden oluşmuştur. Rahmetli Feridun Nafiz Uzluk tarafından, İstanbul'da 1937 tarihinde yayımlanan ve nüsha farkları da gösterilen bu eser, Mevlâna'nın gençlik dönemi ve camilerde vaiz verdiği bilginlik günlerinin mahsulüdür.

4. *Fihî mâ Fih*. Bu Farsça mensur eser, sahibinin meclislerde söylediklerinden tutulmuş notlar karakterinde olup Mevlâna'nın *İnançları ve zamanı* bakımlarından değer taşıyan görüşleri de kapsayan sözler topluluğudur, denebilir. Burada yetmiş aşkın sohbet yer almıştır. Konular, genellikle, tasavvuf ağırlıklıdır. Ama başkaca bir çok konu da (dini, ahlâki, insanî görüş ve düşüncüler)

burada mevcuttur. Son zamanlarda Türkçeye iki ayrı tercümesi yapılmıştır.

5. *Mektûbat*. Mevlânâ'nın 144 mektubundan oluşan bu eser : büyük bilgin-mütefekkir-şairin zamanının büyüklerine, tanınmış kişilere yazdıklarının daha sonraları bir araya getirilmesinden ibarettir. Bu da Feridun Nazif Uzluk'un himmetiyle, yine İstanbul'da, 1937 tarihinde basılmıştır.

Bu bahsi Mevlânâ'nın görüşleri üzerinde de durarak tamamlamak isteriz :

Mevlânâ, unutmamak gerekir ki, *tasavvuf ve tarikattan daha önce şeriatta ve islâm ilimleri ufkunda* gerçeği arayıp bulmuştur. O da Gazzalî (1058-1111) gibi gerçeğe yönelen doğru ve emin yolun keşif ve sezgi olduğuna inanmıştır. Bilginin ötesinde ilhamın varlığını sezmiş ve sorunların çözümünde onun yol göstericiliğinden yararlanmıştır. *O, varlığın, yaşamın anlamını aşkta, Allah'a yönelip dünya arzularını unutmakta aramıştır.* Ona göre : "evrenin ana gücü, yaratılışın nedeni, bencilliğin devâsı, acuların merhemi ilâhî aşktadır". Bir şiirinde şu meâlde coşar: "Toprak aşkla, feleklere yücelir. Hz. Musâ'nın Tanrı ile söyleştiği TUR (dağı) aşkla raksa gelir. Canı Sen aldıktan sonra ölmek şeker gibi tatlı şeydir. Seninle olduktan sonra ölüm, tatlı candan daha tatlıdır".

Mevlânâ, Allah'a karşı taşıdığı sınırsız aşkı, O'nun evrendeki bütün yaratıklarından da esirgemez. Mutsuz ve umutsuz insanlara şefkat ve teselli verip onların acularını dindirmek, onları hayata bağlamak için çırpınır, durur. Bir şiirinde ne güzel bir duygu içinde şu anlamda konuşur : "Biz birleştirmek için geldik, ayırmak için değil"...

Büyük düşünür ve büyük insan, iyilik etmeği, halka hizmeti : her hangi kişisel bir yarar sağlamak, bir karşılık elde etmek için değil fakat sırf Allah rızası için, huzurlu bir iç ferahlığının tadına varmak amacıyla öğütler. Şu meâldeki beyti bunu ne kadar içtenlikle dile getirmiştir: "Elinden geldiği kadar Allah için insanlığa hizmet et. Yaptığın hizmeti, halkın beğenip ya da reddetmesini düşünme".

Mevlânâ'nın beğendiği, övdüğü ahlâk İslâm ahlâkıdır, yani fazilettir. Mevlânâ'nın görüşleri arasında, Müslümanlığın üzerinde özenle durduğu "insan yaratılmışların en şeref-

İsidir" ilkesi önemli yer tutar. İnsanoğlu, sonsuz gelişme ve olgunlaşma imkânlarına sahip olarak cihazlandırılmıştır. Seçmek, beğenmek özelliği sadece insana vergidir. İnsanın ruhu, böylece bedene hükmedebilir. Hayat da Allah'a dönüş seyahatinden ibarettir. Ölüm de ancak geldiğimiz yerden tekrar oraya dönüşü sembolleştirir. Özet olarak deriz ki : *Mevlâna* insancıl duyguları, ilâhî aşkı en iyi duyan ve duyurabilen büyük düşünür- şairdir.

B — BEKTAŞILIK VE HACI BEKTAŞ. — Anadolu'da Türk kültürünün doğuşu, gelişimi ve yaygınlaşması sıralarında *Horasan* erlerinin, göçler sırasında, bu topraklara beraberlerinde getirdikleri —arasıra eski İslâm öncesi geleneklerinin de izleri bulunan— Türk-İslâm kültürel değerlerinin katkıları artık bilinmektedir. *Mevlâna*'nın (1207-1273) çağdaşı olan *Hacı Bektaş*'a nisbet olunmakla beraber aslında daha sonraki yüzyıllarda *âyin ve erkânı tesbit edilen Bektaşilik* te; kaynağında, *Horasan*'dan yeni vatana gelenlerin inaniş, görüş ve davranışlarından çok şey almış görülmektedir.

Bir az aşağıda belirteceğimiz gibi *Hacı Bektaş*'ın 1270 hudutlarında vefat ettiğine dair kayıtlar vardır. Oysa bilindiği kadarı ile *Bektaşî erkânı ikinci pîr sayılan Mürsel Baba oğlu Hızır* adlı olup *Bektaşilerce Balım Sultan* (ölümü yaklaşık olarak 1516) diye bilinen zat tarafından vazedilmiştir. Bu bakımdan *Bektaşiliğin kurucusu olmaktan çok* tarikatın kendi yolu ve görüşlerine uygun olması nedeniyle *Hacı Bektaş*'a maledildiğini düşünmek daha yerinde olacaktır, denebilir. Aslında *Hacı Bektaş*'ın *Babailer*'den olup *Vefâiyye tarikatına* müntesip bulunduğu da meçhul değildir. Bir ihtimal hududunda kalmak üzere : *Hacı Bektaş*'ın bir *şeyh* olarak zamanında bir hayli şöhrat ve nüfuzu olmak hasebiyle ona uyanlara *Bektaşiler denildiği* ve daha sonraları tarikat kurulup usul ve erkânı teayyün edince de aynı adla gelişip yaygınlaştığı da söylenebilir. *Bektaşî erkânının, Ahilik teşkilâtının yol ve yönteminden çok yararlandığı* anlaşılmaktadır. Bunda *Hurûfîlik* izlerinin de bulunduğu işaret edenler vardır. Bununla beraber *Hacı Bektaş* zamanında basit te olsa —ve henüz bir tarikatın yol ve yordamını bir disiplin halinde tesbit durumu olmasa bile —bazı *âyin görünümünde temsili faaliyetler* yer almış-

tır... Ancak zamanla başka zümrelerin inanç ve görüşlerinden de eklentiler olmuş ve XV. yüzyıl sonlariyle XVI. yüzyıl başlarında tarikat artık olgunluk dönemini yaşamağa başlamıştır.

Bektaşî silsilenâmesiyle Velâyetnâme'ye göre Bektaşîlik, Hacı Bektaş'tan sonra onun kendisine kız evlât edindiği Hatun Ana'nın erkek çocukları olup Çelebi sıfatı ile anılan oğulları tarafından temsil olunmuştur. Balım Sultan da —Hacı Bektaş'ın ölümünden aşağı-yukarı ikiyüz yıl sonra dünyaya gelmiş olmakla beraber— soy bakımından bu *Çelebilerdendir. Hacı Bektaş tekkesinde Çelebilerle beraber Dede baba* lakabıyla tarikatın baş makamını temsil eden ve Balım Sultan dervişlerinden Sersem Ali Baba tarafından kurulan bir teşkilât daha meydana gelmiştir. Böylece otorite de ikiye bölünmüştür. Vakfın mütevelliliği Çelebilerde kalmış, tarikatın idaresi de Dede babaların eline geçmiştir. Çelebilik makamına geçenlerin, zamanın Dede babasından bir de Bektaşî halifeliği alması gerekmiştir. Burada bir hususun işaret edilmesi de yararlı olabilir :

Bazılarına göre: Sultan Orhan devrinde (1326-1359), Hacı Bektaş'ın *Yeniçeri Ocağına* duâ ettiği ve bu nedenle de onun *Yeniçeriler* tarafından pîr tanındığı ve hatta askerlere de "*Tâife-i Bektaşîyan*" denildiğine dair kayıtlara inanmak gerekmiştir. Bunlara benzer söylentilerin doğru olması, ilkönce, kronoji bakımından mümkün değildir. Orhan doğduğunda Hacı Bektaş, dünyadan göçmüştü. Sadece gerçek kabul edilebilecek olan şu olaydır: *Hacı Bektaş Türbesinde* bir süre kalan Abdal... Musa'nın bir savaş sırasında *Elifi Tacının* bir Yeniçeriye giydirmesi hasebiyle bunların Hacı Bektaş'ı kendilerine pîr saymalarının doğru bir görüş olacağı söylenebilir. Bir de bu konuda *Ahiliğin* etkisi de hatırlanmalıdır...

Bektaşilikte 5 derece bulunurdu : *Muhiplik, Dervişlik, Babalık, Müccerretlik* ve *Halifelik*. Bektaşilerin cihazında da şunlar vardır : *Taç, Tulsım Tası, Kemer, Habbe, Kanberiyе, Palbeng* ve *Cildbend*.

Bektaşî inançları üzerinde fazla durmayacağız. Ancak bunlarda *Ehl-i Beyt (Âl-i Abâ : Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin)* sevgisi en ön plânda yer alır.

Şeriat hükümlerine, bir çok zaman, gereken bağlılığı göstermezler. Onların *zâhir, avâm zümreler* için konulduğunu söyleyecek kadar ileri de giderler. *Âyin-i Cem* deyimi ile tanınan ve daha çok *Bektaşî tekkelerinde* —her halde şarabı icat ettiği söylenen *C e m/C e m ş i d* hatırasını tazeleyen— yaşanan *içki meclisleri* de bu tarikatın gelenekleri arasında yer almıştır. *Nevruz gününü* —Hz. Ali'nin doğum günü sayıp— *kutlamak*, *Muharrem ayında on gün su içmemek* ve bu aydan sonra —âdetâ günah çıkartmağa benzetilebilecek bir şekilde— babaya baş okutmak ta *Bektaşilikte* yerleşmiştir. Ayrıca *Bektaşilikte ahlâkın, ikrara dayandığı* da bilinmektedir. O söz de şöyledir: "*Elin tek, dilin pek, belin berk tut*". Ancak bunlara ne ölçüde uyulduğu tartışma götürür.

Bektaşilerin merkez tekkesi: pîr makamında, yani eskiden *Suluca Karahöyük*, yahut *Hacım Köyü* dedikleri, bugünkü *Hacı Bektaş İlçesinde kurulmuş olan dergahtır*. En büyük dergahlar bundan sonra sırasıyle: *Kerbela Tekkesi*, *Mısır'da Kaygusuz Tekkesi* ve *Dimetoka'da Seyyid Ali Tekkesi* idi. 4 Eylül 1925 tarihinde yasa uyarınca *Türkiyede tekkeler, zaviyeler, dergahlar kapatıldıktan sonra Suriye'de de Bektaşî tekkeleri kapanmıştır*. Şimdi *Mısır ve Arnavutlukta Bektaşî tekkelerinin açık olduğu* söylenmektedir.

Bir zamanlar *Bektaşiliğin* bir hayli yaygın olduğu, bu tarikat mensuplarının *Ahilerle* ve özellikle "*Rum Abdalları*" diye adlandırılan ve *Seyyid Gazi'yi* kendilerine pîr sayan zümre ile kaynaştığı da bir gerçektir. Hattâ bazan *Bektaşilere*, "*Bektaşî Abdalları*" adı da verilmiştir. Ayrıca *Velâyetnâme'deki* bir kayde göre: *Hacı Bektaş, Seyyid Gazi Dergahını ziyaret etmiş*, orada *Seyyid (Battal) Gazi'yi 'soyum başı'* diye selâmlamış ve karşılığında da "*aleykümüsselâm ilim şehrim*" övgüsü ile cevap almıştır. Gerçek olması mümkün olmasa bile, bu gibi, rivayetler, aralarındaki psikolojik münasebetleri, inanç yakınlığını sezdirmek bakımından hatırlanmağa değer.

Hacı Bektaş'ın hayat ve şahsiyetine geçmeden önce Halk Edebiyatımızın bir kolunu oluşturduğu söylenebilecek olan *Bektaşî Edebiyatının*, millî vezin, dil ve üslup bakımlarından, başarılı örnekler verdiğini de belirtmek icap eder. *Said Emre'den Kaygusuz Abdal'a* ve oradan da *Pîr Sultan Abdal'a* uzanan bu edebî dalın meyvalarında inanç ve duygu açısından bir az burukluk ve alı-

şılmamış bir lezzet mevcut olmakla beraber bunların-kendi türlerinde ve âlemlerinde orijinal niteliklere sahip bulunduğu da görülelmektedir.

Bektaşilik tarikatının piri olarak bilinen ve sadece *Anadolu*'da değil *Osmanlı İmparatorluğunun* en geniş topraklara sahip olduğu zamanlarda bayrağı altındaki hemen bir çok beldede —kurucusu sayıldığı— tarikatının yaygın ve nüfuzlu olduğunu bildiğimiz ve çoğu zaman da veli sıfatı ile anılan *Hacı Bektaş*, aslan *Horasanlıdır*. Ünlü *Baba İlyas*'ın halifesi *Baba İshak* (öldürülüşü 1240)'ın güçlü bir ihtimal ile mensuplarından.

Eski kaynaklara bakılırsa *Hacı Bektaş*'ın *Horasan*'dan *Sivas*'a, *Amasya*'ya, daha sonraları da *Kırşehir*'e gittiği ve en sonra da *Karahöyük* denilen şimdiki *Hacı Bektaş*'a yerleştiği anlaşılmaktadır. Ve burada *Hatun Ana*'yı kız evlâdlığına kabul etmiştir. Vefatı da bu son yerleşim yerindedir. Eldeki *vakfiyeler*, onun, 1290'lardan önce vefat ettiğini kesinlikle göstermekle beraber bu tarihten kaç yıl önce hayata vedâ ettiğini rahatça söylemeğe tabiatıyla imkân vermez. Ancak *Esrâr-i Hurûfnâme* adlı bir yazmanın sonlarındaki bir kayde güvenilirse *Hacı Bektaş* : 606/1210 tarihinde doğmuş ve 669/1271 tarihinde vefat etmiştir. Böylece *Hicret* takvimine göre de 63 yıl yaşamış olmaktadır.

Hacı Bektaş, Arapça olarak *Makalât* adı ile bir risale yazmışsa da bugüne kadar aslı ele geçmiş değildir. Ama bu risalenin iki Türkçe çevirisi mevcuttur. Bunlardan biri *Said Emre*'nin, diğeri de *Hatiboğlu*'nundur. Risalenin öğretici karakteri dikkati çeker. İçinde ayrıca *Dört kapı*, *Kırk makam* gibi bahislerle *ölüm*, *tasavvuf*, *zühd*, *irfan* ve *insandan* da söz edilir. *Hacı Bektaş*'ın kısa bir "*Şathiyye*"'si de vardır. Bir de onun tasavvufi sözlerini kapsadığı ileri sürülen Farsça *Fevaid* ünvanlı bir risalesine daha tesadüf edilmiştir. Bununla beraber bu risaledeki bir çok sözün, başka eserlerde de bulunan sözler olduğu da anlaşılmıştır. Varılan kanaat, bu derlemenin, *Hacı Bektaş*'a ait olmadığı merkezindedir. Başka eserlerin de ona izafe edildiği bilinmekle beraber, ihtiyatlı davranıp bunlardan bahsetmemek daha doğru olacaktır.

Hacı Bektaş hakkında, hayat hikâyesini, kerametlerini anlatan ve *Bektaşiler* tarafından "*Velâyetnâme*" adı ile anılan "*Ha-*

cı Bektaş Menakıbı" da, belgelendirilmesi çok güç, bazı bilgiler vermektedir. Buna göre İmam Musâ Kâzım torunlarından olup *Nişaburludur*. Ahmed Yesevî (vefatı 1166) ve onun halifesi Lokman Perende'nin dervişlerindedir. Zaten *menakıbnâmeleri* tarihi değil, halkın hayalini okşayan romanımsı bir gözle izlemek te mümkündür... Ancak bu gibi eserler geleneğin kurulup gelişmesi, inançların öğrenilmesi, yiğitliklerin yeniden özlenmesi gibi açılardan önemsenir. Özet olarak denebilir ki : *Bektaşilik, Osmanlı ülkesindeki yaygın tarikatlardan biri olarak ve Hacı Bektaş-i Veli'nin manevî koruyuculuğu gölgesinde, yüzyıllarca, erkânı, gelenekleri, esprileri, fıkraları ve edebiyatı ile toplumda tesir ve nüfuzu görülmüş sosyal, kültürel, hattâ bir ölçüde siyasi bir kuruluştur.*

VI. — XIII. Yüzyılda Türk toplumunun egemen olduğu yerlerin tarihini, önemli olayları, savaşları, iç çekişmeleri, zafer ve mağlubiyetleri, doğup gelişen tarikatları ve tarikat kurucularını —ana çizgileriyle de olsa— tanıdıktan sonra, şimdi de, bir nebze, sosyal ve medenî hayat ve diğer kuruluşlara şöylece temas edip geçeceğiz:

XI. yüzyılın son çeyreğinde *Anadolu'ya Orta-Asya, Horasan, Harizm* ve daha başka bölgelerden başlayan göçlerin elbette bir çok nedenleri olmuştur. Bir kerre yeni fethedilen güzel ve bereketli topraklarda canlı ve huzur vaadeden ümitli bir gelecek çekici görünmüş olmalıdır. Sonra *Anadolu'yu İslâmın nuru ve Türk'ün ruhu ile yoğurup "cihad fi sebili'llah / Allah yolunda savaş"* sayesinde sevap kazanmak, gaza bayrakları altında ya "gazi", ya "şehid" olmak mutluluğuna erişmek te etkenler arasında sayılmalıdır. Bir de daha sonraki zamanlarda, özellikle XIII. Yüzyıl başlarında vukua gelen korkunç Mogol istilâları da, batıya doğru mühaceretin sıklaşmasına yol açmıştır. Yeni gelen Müslüman Türkler, yeni fethedilen topraklarda —yerine göre— *Mengüçeklere, Danişmendlilere, Saltuklulara ve Anadolu Selçuklularına* çoğu zaman yardımcı ve destek olmuşlar, ama nadiren de onlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu yeni yurt arayanlar arasında bulunan bilginler, sofuların Anadolu'da İslâmiyet esaslarının daha güçlü bir şekilde yayılmasına, tarikat inanç ve törelerinin kökleşmesine hizmetleri geniş ölçüde olmuştur. Böylece sosyal, kültürel ve medenî hayat daha da güçlenmiş, *Anadolu* yeni bir sima ve hüviyetle tarihteki yerini almıştır.

Gelenlerin çoğunlukla göçmen Türkler/Türkmenlerden oluştuğu da malumdur. İster istekleriyle bir ideal uğrunda olsun, isterse istilâlar, ya da ekonomik zorunluluklar gibi maddî sebepler, sonucunda olsun bu bütün varlıklarıyla gelenler tecrübelerini, dünya ve hayat görüşlerini de beraberlerinde getirdiklerinden Anadolu'nun Bizans dönemindeki çehresi —hem de çok az bir zaman zarfında— değişivermiştir. Eski vatanlarındaki hatıralarını da beraber taşıdıklarının kanıtları arasında —bugün bile— *Anadolu'da* bir çok boy, köy, su, dere, yer adının *Orta-Asya*, *Horasan* ve benzeri bölgelerdeki adlardan farklı olmaması sayılabilir. *Türkler*, *Anadolu'da*, İslâm inancından ve kendi sağlam karakterlerinden kaynaklanan bir azim ve irade gücü ile yeni ve medenî bir toplum oluşturmuşlardır. Her fethedilen yerde adaleti tesis ve idameyi görev saymışlardır. Yeni müesseseler, ilim kurumları, imar ve iskân faaliyetleri bir düzen içinde geliştirilmiştir. Camiler, medreseler, kervansaraylar inşasında ileri gidilmiş, medenî bir hayat düzeni kurulma yolunda ilerlenmiştir. Ancak *Bâbülerin isyanı* gibi devletin nerede ise temelini sarsmağa yönelik başbelâsı olaylar, Mogol âfeti çok şeyi altüst etmeğe yetmiştir. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında —birkaç istisna ile— devlet kurumlarından esnaf kuruluşlarına kadar bir çok müessesede onarılması çok güç yaralar açılmış, sosyal, kültürel ve medenî hayat rayından, geniş ölçüde, çıkıvermiştir, denebilir. Taliin iyi ve mutlu bir tesadüfü olarak yüzyılın tam sonunda, yine Doğu'dan gelmiş olan güçlü Türkmen boylarına dayalı Osmanoğulları Devleti, Bilecik-Eskişehir dolaylarında kurulmuş ve yüzelli yıl sonra Hz. Peygamber'in bir *hadîsi* ile fethini müjdelediği İstanbul'u da zapt ederek dünya tarihinde yeni bir çağın açılmasını sağlamıştır.

Burada XIII. Yüzyıl Anadolusunda yararlı ve çevrelerine müessir olmaları bakımından bir kaç cümle ile üç kuruluşa da şöylece değineceğiz. Bunlardan *Ahiyan-i Rum* diye adlandırılan *Anadolu Ahilerinden*, bir vesile ile, söz açmıştık. Bu yiğit kardeşlik kuruluşunun sadece işçi ve esnaf sınıfı ile iş veren arasındaki münasebetleri düzene sokmakla yetinmediği, gariplere, seyyahlara yardımı, zulme uğrayanları korumayı, cömertçe davranmayı görev saydığı da unutulmamalıdır. Bunların *Horasan* ve *Maverâinnehir* dolaylarındaki gaziler ile de münasebetleri olduğu söylenir. Aslında *Ahiler*, *Fütüvvet* ehlinde kimselerdir. "*Mürüvvet*, *cömertlik*" gibi anlamalarda kullanılan bu terim kapsamında ahlâkî faziletler, dayanışma

ruhu da yatmaktadır. Menşesinde *Irak ve Suriye'den Anadolu'ya* geçtiği söylenen fakat asıl gelişimini *Selçuklular dönemine* borçlu gözükten ahiliğin ayrıca tasavvufî bir yönü, tarikatlere benzerliği de vardır. Ahiler hem mesleklerini icra eden, hem de ibadetlerini ihmal eylemeyen insanlardı. Ve *ahilik* te, zamanına göre, mükemmel bir lonca niteliklerine sahiptir. Onun teşkilâtı usul ve erkânı, mensuplarının görevleri hakkında yeterli bilgi veren "Fütüvvetnâmeler" i incelemek, arzulanan görüşe sahip olmak için yararlıdır.

İkinci kuruluş mensupları "*Gazıyan-i Rum / Anadolu Gazileri*" deyimi ile adlandırılan *Alplar* veya *Alp Erenler* diye de bahis konusu edilenlerdir. Bunlar için "*gaza / kutsal savaş*" bir ülkü idi. Ve katılıp başarı ile sağ döndüklerinde de "*gazi*" unvanını alıyorlardı. Gazi olmak, dünyalara değışilmez bir şerefti de.

Aslında yiğit, kahraman anlamına gelen "*Alp*" kelimesi, Anadolu'da ve özellikle Bizans sınırlarında *savaşan dervişler* alem olmuş, daha sonraları da "*darü'l-cihad/savaş yurdu*" sayılan *Rumeli'* de de, halka zühd ve tasavvuf hususlarında yol gösterici olan ve *gaza* bayrakları açıldığında, ordu ile birlikte ve *gönüllü olarak gazalara koşanlara Alperenler, Gazıyan-i Rum* sıfatları verilmiştir. Ünlü Alperenler arasında : Sarı Saltık, Geyikli Baba, Abdal Musa gibi kişiler başta gelenlerdendir. Ayrıca Seyyid Battal Gazi'nin *Alperenlik, Alplik* tarihinde ve geleneğinde, baş köşede, önemli yeri vardır... Bu kuruluşun dinî yönü başta gelmekle beraber, bazılarına göre: Melik Ahmed Danişmend Gazi, Horasanlı Ebû Müslim gibi kahramanların yollarından ta Oğuz Han'a kadar ulaştırılır. Dünya *Alp*'ının nitelikleri bahis konusu olurken de şunlar belirtilmiştir : önce güçlü bir beden yapısı ve iradeli, savaşçı bir ruh; sonra zamanına göre iyi ve kullanışlı silâhlar (eskiden kılıç, yay, süngü v.b.), cins bir at, çağına uygun savaş elbisesi; ve nihayet gerçekten iyi, güvenilir arkadaş..... Dine bütünü ile bağlı olan *Alp*'ta ise : erenlik, aşk, şeriata uygun hareket, riyazet, bilgi ve yine iyi bir arkadaş gereken niteliklerdir...

Amaçları "*lâ-yi Kelimetu'llah / Allah'ın adını yüceltmek*" olan, İslâma hizmet şerefi uğrunda ya *gazi*, ya *şehid* rütbesine kavuşmaya can atan bu içlerinde bir çok veliler de yetişen, menkıbeleri

destanlara geçen mübarek insanlar, Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında da fetihlere katılmışlar, zaferleri paylaşmışlardır.

Abdalân-i Rum Anadolu Abdalları'na gelince bu teşekkül tamamıyla dinî-manevî bir güce sahip olduklarına inanılan ve genellikle "Kırklar" deyiimiyle değerlendirilen, fakat vaktiyle binlerce "abdal" arasında hangilerinin bu "*Ricalü'l-gayb* / Gayb erenleri" 'e mensup olduğu, belgelenemeyen ve bilinmeleri de ilmî usullerle tesbit imkânların üstünde bulunan zatların kuruluşudur. *Abdal* kelimesi Arapçadır. Bazı sözlükler : salih ve Allah'ın has kulları olup miktarları kesin olarak bilinmeyen —fakat diğerleri 40 kişi olduklarına işaret etmişlerdir— ve yeryüzünün hiç bir zaman kendilerinden hâli kalmayacağı zatlardır, demektedir. Ve şu bilgiyi de eklemektedir :

Onlardan biri vefat ederse Cenâb-i Hak, yerine bir sonraki derecede bulunanlardan birini ikame eder. Terim tamamıyla tasavvufidir. Tarikatlar bakımından da önemlidir. Yalnız değerlendirmesi, çağlara göre, farklılık göstermiştir. Önceleri dünyaya bağlanmayan, riyazet ve ibadetle meşgul olup din buyruklarını hakkiyle uygulayan ve sonuçta manevî aşamalarda yükselen kişiler için kullanılmıştır.

Dünya düzeninin korunmasına katıldıklarına inanılan velilerden oluşan "*Ricalü'l-Gayb* / Halk tarafından bilinmeyen insanlar" 'dan bir bölümü için kullanılan bu deyim, o yüksek zümredeki *Kırklar*'ı içerdiği yaygın bir görüştür. Bilindiği üzere bu gayb âleminin erleri aşamalıdır. Zincirin en başında "*kutub*" vardır. Sonra —bazı eserlerde değişik tasnif çeşitleri olmakla beraber— çoğunluğun görüşüne göre: *kutbun* iki yardımcısı "*imâmeyn*/iki imam" gelir. Bunları da 4 "*evtâd*" tâkip eder. Daha sonra 7 "*efrâd*" derecelerde yer alır. İşte bunlardan sonra da 5. derecede "*Kırklar*" mevki sahibidir. Nihayet 60 "*nücebâ*", 300 "*nukabâ*" ile silsile devam eder. "*Abdal*" teriminin aslında bu beşinci aşamayı temsil ettiğine dair kayıtdikkati çekmekle beraber, bunların başka türlü açıklamalarla tanıtılmasına da tesadüf edilmektedir. Daha sonraki yüzyılların abdalalarında bu üstün sıfatlardan çoğunu bulmak güçleşmiş, terimin anlam ve kapsamı âdeta değişmiş görünmekte ise de, bizi, genellikle Anadolu'nun ilk "*abdallar*" topluluğu ilgilendirir, diyebiliriz.

İlk Anadolu abdallarından savaşlara tahta kılıçlarla katılıp cez-
beleriyle büyük denecek etkiler uyandıran ve orduların moralini yük-
seltmede hizmetleri kabul edilenler, bilinmektedir. Yoksa sonraki
devirlerde, biraz serserice ve düzensizlik içinde yaşıyanlara da "ab-
dal" sıfatının verilmiş olmasını kasetmediğimizi kaydetmeliyiz.
Anadolu'da ve başka bölgelerde seyahatı seven, tasavvuf neşvesini
yaşıyan, normal hayatın kurallarına uymak zaruretini duymak iste-
meyen, fakat genellikle halk tarafından saygı gören bu kuruluş men-
supları da Anadolu'nun sosyal ve kültürel hayatında önemlidir.

SANAT

Selçuklu Anadolu'sunda, XII. yüzyıldan başlayarak, ilfın ve sanat hayatının gelişip güçlendiğini, güzel sanatlar alanında, özellikle mimaride, şaheser kabul edilen çoğu dinî yapıların inşa edildiğini ve bunlardan bir kısmının, bugün de, ayakta durduğunu biliyoruz. Minyatür, çini, halı sanatı gibi süsleme ve el sanatlarının da —bize kadar gelen pek mahdut örneklere dayanarak— bir hayli ilerlemiş olduğu da anlaşılmıştır. Bu bahiste şimdilik sadece XIII. yüzyıl sanatı üzerinde kısaca açıklamalarda bulunmakla yetineceğiz.

Büyük Selçuklularla Kirman Selçukluları dönemlerinde, XI ve XII. yüzyıllarda, onların egemen oldukları topraklarda —kendilerinden önceki Müslüman Türk Devletlerinin mimarî usûlularından da yararlanılarak— güzel ve ihtişamlı yapıların inşa edilmesi, *Anadolu Selçuklularını* da, bu sefer onlardan da esinlenmiş olarak, daha görkemli ve dayanıklı dinî ve sivil mimarî anıtları vücuda getirmelerini etkilemiştir. Burada kronolojik sıraya riayet ederek ve *Selçuklu Türklerinin* “yeni yapı teknikleri ortaya koymaktan çok, eldekileri büyük bir ustalıkla geliştirerek kullandıklarını” da unutmaksızın bazı mimarî eserlere değineceğiz:

İlkönce XIII. yüzyıldaki önemli dinî mimarî eserlerden bir önemlisi olmak üzere *Konya'daki Alâeddin Camiini* söz konusu edeceğiz: Şimdi adı *Alâeddin Tepesi* olan yerde kurulan ve yapıldıktan sonra da sürekli denebilecek şekilde elden geçirilen camiin, her ne kadar kendisinden önce yapımına başlanmış ise de bitirilmesi büyük bir devlet adamı olan I. Sultan Alâeddin Keykubad devrinde ve 1220'dedir. Çinileri, minberi de, bu döneminin ince ve ileri sanat anlayış ve tekniğine misaldir. Yine Alâeddin Keykubad'ın saltanatı yıllarında *Niğde'de* inşa edilen *Alâeddin Camii* (1223) ile *Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi* (1229) ve *Eski Malatya Ulu Camii* (1224) de *bezemeleri, taş işçiliği, çini ve sırlı tuğla zarafeti* bakımından dikkat çekicidir. Bunlardan birincisi

Beşare bin Abdullah, ikincisi Mengücek oğullarından Hüsameddin Ahmed Şah ve Malatyadakinin de Mansur bin Yakub taraflarından —yazıtlarındaki kayıtların gösterdiği tarih ve isimlere dayanılarak— yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçukluları'nın XIII. yüzyılda dinî mimarî yapıları arasında medreselerin de özel yeri ve değeri vardır. Bunların mimarî özellikleri, süslemeleri, amaca uygun inşa tarzı bu alandaki ilerleme ve olgunluğu kanıtlar. Türkün Orta Asya ve Horasan'dan intikal eden geleneklerine Eski Anadolu, Irak ve Suriye'deki bazı özelliklerden de esinlenmiş sezgisini veren ve mimarları arasında Doğu'dan gelenlerle birlikte komşu ülkelerden gelen veya getirilenlerin de bulunduğu bu yapılardan da, bir kaç misal vereceğiz :

Konya'da Alâeddin Tepesi eteğindeki Karatay Medresesi. II. İzzeddin Keykâvus devrinde, 1251 tarihinde, Emir Celâeddin Karatay tarafından yaptırılan bu medrese, kesme taş, tuğla ve mermerden oluşmuştur. Mozaik çinilerindeki renk uyumu, motiflerin zenginliği ve bütün mekânın çinilerle kaplanmış olması dikkatleri üzerinde toplar. Bu bakımdan da Anadolu'da çini sanatının gelişimi için örnek niteliği taşıdığı da söylenebilir.

Yine Alâeddin Tepesi eteğinde ve Camiin batı tarafındaki İnce Minareli Medrese de, Anadolu Türk mimarisinin tasarım ve bezeme açısından değerli bir anıtı niteliğindedir. Bu da II. İzzeddin Keykâvus döneminde Sahip Atâ diye tanınan Fahreddin Ali tarafından inşa ettirilmiştir.

Konya'dan sonra Anadolu'da dinî mimarlığın güzel örneklerini koynunda saklayan şehirler arasında Sivas'ın ayrı bir yeri vardır. Özellikle Gökmedrese diye ün kazanan ve Sahibiyye adıyla de söylenen bu öğretim anıtı da vezir Fahreddin Ali Sahip Atâ'nın yaptırdığı önemli yapılardandır. III. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde, 1271 tarihinde, inşa edilmiştir. Kesme taş, mermer ve tuğladan yapılmıştır. Sırlı tuğla ve çinilerle süslü iki minaresi, çeşmesi, köşe kuleleri ile çağının özgün örneklerinden sayılır.

Anadolunun diğer bir kaç şehrinde de mimarî sanat değeri var olan ve XIII. Yüzyıl Türk zevkinin taş, mermere, çiniye, tuğlaya,

tahtaya ve benzeri malzemeye aksinin kanıtlarını tarihe intikal ettiren başka medreseler ve yapılar da az değildir. Sadece bir misal olmak üzere *Erzurumdaki Çifte Minare* adıyla anılan *Hatuniye Medresesi*'ni zikredebiliriz. *Selçuklulardan Anadolu*'da kalan mimarî kültür mirası içinde eyvanlı en büyük medrese budur. Sanatla ilmi birleştirdiği uzmanlarınca belirtilen bu iki minareli yapı kesme taşla örtülmüştür.

Anadolu'nun fethinden sonra dinî mimarinin güzel yapıları arasında değindiğimiz örnek mahiyetteki cami ve medreselerden sonra, bir kaç satırla tekkelerden de söz açmak yerinde olacaktır. *Anadolu*'da İslâm ve Türk kültürünün kökleşmesinde rolleri unutulmamak gereken ve tasavvufun yayılmasında etkenlikleri tartışmasız kabul edilen bu kuruluşlar (tekke, zaviye, hanıka v.b.) da, bir bakıma, birer eğitim merkezi durumunda sayılır. İlgi çeken örneklerden olmak üzere : *Boyalıköy Hanıka* (*Afyon* yöresinde), *Sahip Atâ Hanıka* (*Konya*), *Çöreği Büyük Tekkesi* (*Niksar*) v.b. bu arada belirtilebilir.

Anadolu Selçukluları'nın XIII. yüzyıl sivil mimarîsi kadrosuna giren bazı yapı türlerinden de bahsetmek yerinde olacaktır : Bunlar da *kervansaraylar, hanlar, hamamlar, saraylar, evler* ve benzerleridir.

Özellikle Doğu-Batı ülkelerini birbirine bağlayan yollar üzerinde ticaret güvenliğinin ve yolcu istirahatının sağlanmasında hizmetleri bilinen kervansaraylar. Bunlarda *Karahanlı, Gazneli* ve *Büyük Selçuklu kervansaraylarının* —Anadolu malzeme şartları unutulmaksızın— etkileri hiss olunur. Misal olarak *Konya-Aksaray yolunda Sultan Han, Antalya-İsparta yolunda Evdir Han, Antalya-Alanya yolunda da Şarapsa Han* hatırlanabilir. Kervansaraylarda seyyahları, tüccarları ve benzerlerini eşya ve araçlarıyla birlikte barındırma ve yeme-içme, yatma imkânları bulunduğu halde, şehir içindeki hanlarda misafirhaneler ve tüccar büroları mevcuttu. *Hamamların* da yoğun biçimde kullanılan bir yapı türü olduğunu unutmamalıdır. Türk toplumunun temizliğe verdiği özel önemi göstermek bakımından da bu yapıların ayrı anlamı vardır. *Kayseri*'deki *Mahperi/Huand Hatun Hamamı, Diyarbakır*'daki *Artuklu Hamamı* gibi yapılar XIII. yüzyıl eserleridir. Bu arada köprüleri, çarşıları, bedestanları, kaleleri ve surları da hiç olmazsa maddî kültürün şa-

hitleri olarak araya katmalıdır. Nihayet köşk ve saraylar ve onların tezyinatı da Selçuklu kültürünün bir başka yönden ispatlı belgeleridir. *Kubadâbâd Sarayı, Hızır İlyas Köşkü* sadece birer misaldir. Bütün bunlar bu konudaki kültür ve sanat mirasının zenginliğini rahatça ispata yeterlidir.

Bu mimarlık kültürü bahsinde son olarak bir de *Selçuklu dönemi* Türk evlerine de işaret edelim: Anadoluyu kendilerine anayatan yapan fatihler yeni yerleşme merkezleri oluşturmaktan çok fazla, eski merkezlerde gereken değişiklikleri yaparak, kendi görüşleri doğrultusunda Türk evi denebilecek bir biçime getirip içinde oturmuşlardır. Ailenin toplum yapısındaki mevki, günlük hayatın gereksinimleri, İslâm dininin etkileri konut tasarımını, bir ölçüde, bütünlüğe kavuşturmuştur denebilir. Türk evinin özelliği, çok amaçlı kullanma ilkesiyle uyumludur.

Mimarlıktan sonra Türk süsleme sanatları ürünlerine de şöylece bir göz atmak yararlı olabilir: VIII. yüzyıl Uygurların sanat dönemine kadar çıkan çini tarihi, Türkistan'da ona *kâşi* adının verildiğini de belirtir. Çininin mimarlık düzeni içinde kullanılması da Büyük Selçuklular devrindedir, *Anadolu Selçuklularının çiniyi* ve onun değişik türlerini XIII. yüzyılda iyi kullandıkları görülmektedir. *Konyadaki Sırçalı Medrese, Karatay Medresesi, Alâeddin Camii* çinileri dikkat çekicidir. *Anadolu Selçuklu dönemi* dinî mabetlerinin duvarları daha çok, mozaik tekniğinde, tek renkli çinilerle süslenmiştir. Özet olarak denebilir ki: XIII. yüzyıl bol ve zengin çeşitli çini dekorlarına sahiptir.

Süsleme sanatının önemli bir dalı olan minyatürcülükte de bu yüzyılda eserler vardır. Ancak günümüze pek azı intikal etmiştir. *Paris Millî Kütüphanesinde, Viyana'da: Anadolu Selçuklu minyatürcülüğünün* ürünlerini taşıyan yazmaları bilmekteyiz. Hikâyenin tümüyle resimle anlatıldığı ve *Konya'da* XIII. yüzyılın ilk yarısında hazırladığı söylenen bir "*Varaka ve Gülşah*" minyatürleri *M u h a m m e d b i n A b d ü l m ü m i n* tarafından yapılmıştır. Bununla beraber Türk minyatürcülüğü asıl *Fatih Sultan Mehmed* *İstanbul'u fethinden sonra* (1453) gelişmiş ve daha sonraki yüzyıllarda enfes meyvalar vermiştir.

Türk sanat bahsinin sonunda bir de XIII. Yüzyıl halıcılığına değinelim : Aslında halı Türklerin sanata büyük katkılarındanır. İlk düğümlü halılar, *Orta Asya*'dan sonra ve haylı fasıla ile XIII. yüzyıl-da Konya'da bulunmuştur. *Alaeddin Camiinde* bulunan 8 halı *Istanbul*'da, *Beyşehir Eşrefoğlu Camiindeki* 2 halı da *Mevlâna Müzesinde* sergilenmiştir. *Kahire'den İsveç'e giden* 7 halı da *Selçuklu menşelidir*. Sanat değerleri yüksek olmakla beraber XIII. yüzyıldan kalma *Selçuklu halısı* pek az sayıda bulunduğu cihetle, burada sadece bu sanat dalının da o zamanlar gelişmiş olduğunu kaydetmekle yetineceğiz.

DİL VE EDEBİYAT

DİL

Türk dilinin eski, zengin ve güçlü tarihî niteliği, *Türkler Anadolu'yu fethedip bu bölgeye iyice yerleştikten sonra, canlılığını, yaşama ve yayılma potansiyelini korumuş* olduğu gibi, zamanla, yeni gelişmelere sâhne olmuş ve değişik koşulların elverdiği ve gerektirdiği ölçüler doğrultusunda olgunlaşma sürecini devam ettirmiştir.

Tereddüd etmeden denebilir ki : *Selçuklu Türkleri*, XI. yüzyılın sonlarına doğru ve XII. yüzyılın başlarında *Anadolu'da İslâmiyeti ve Türk dilini aşkla, şevkle yayarken Türkçe eserlerin de gün ışığına çıktığı*, elbette, doğal kabul edilebilir. Ancak bir çok nedenler yüzünden, bugüne kadar, henüz bu dönemlerde yazıldığı kanıtlanabilecek *Türkçe eserler*, *Anadolu'da* ele geçmiş değildir. Daha çok *Arapça* ve *Farsça* —ama yazılanların bütününi içermekten uzak— mahsullerden oluşmuş ve bu bölgede kaleme alınmış kitaplara, sağda solda, tesadüf edilmektedir. Sözüün gelişi, Şehabeddin Sohverdi, Tiflisli Ebu'l-Hasan, Gazioğlu Mehmed gibi zatların: Berkiyaruk, Kılıç Arslan, Rükeddin Süleyman adına *Arapça* ve *Farsça* olarak yazdıkları, ya da meselâ *Arapça'dan Farsça'ya* çevirdikleri eserler bu arada zikredilebilir. Bunun böyle olması da zamanın, şartların, göçlerin ve o çağdaki kültürel eğilimlerin normal sonucudur, demek icabeder. Zira *Anadolu topraklarına* —daha yukarılarda da değindiğimiz gibi— çoğu *Horasan, Harizm, Orta-Asya bölgeleriyle Irak, Suriye, İran* gibi komşu ülkelerden âdetâ akın halinde göçler olmuştur. Özellikle Türklerin yoğun olduğu bölgelerden gelen *göçebe Türkler* evlerinde, obalarında *Türkçe konuştukları* halde, bunların âlimleri, şeyhleri, aydınları yazı dili olarak *Arapça* ve *Farsça'ya* itibar ediyorlardı. Zaten okul yerini tutan *medreselerde resmî dil*, esasen *Arapça* idi. *Edebiyat dili* olarak ta *Farsça kullanılması gelenek icabı* olmuştur. Yazışma da

çoğunlukla önce *Arapça*, sonradan *Farsça* ile yapılmıştır. Tarikat erkânı ve tekkeler de bu yolda hareket etmişlerdir. Ama bütün bunlara karşı XII. yüzyılda, hiç te, Anadolu'da Türkçe eser vücade getirilmemiş olduğunu ileri sürmek doğru olmayacaktır.

XIII. Yüzyılda durum farklıdır. *Anadolu'ya yerleşen Türkmenler* bölgede çoğunluğu teşkil ediyordu. Evde, pazarda, çarşıda, dergahta, hattâ medresede tabiatıyla Türk halkı, Türkçe konuşuyordu. Halkın ihtiyaçlarına, özellikle din öğretimi ve eğitiminde, Allah yolunda cihada şevklendirme telkinlerinde onun dili ile cevap vermek gerekiyordu. Bu aynı zamanda manevî bir baskı halinde gittikçe genişlemişti. Gelenlerin çocuklarından bir bölümü gerçi eğitimlerini medresede *Arap dili* ile görüyor, diğer bir bölüm tekkelerde *İran dil* ve *edebiyatının* o dönemlerdeki tasavvufî eserleriyle gıdalanıyordu. Fakat asıl büyük çoğunluk şehirli olsun, köylü olsun *Türkçe konuşuyor*, günlük hayat içinde meşgalelerini *Türkçe ile sürdürüyor*, din ve dünya sorunlarına kendi diliyle cevap arıyordu. İşte durum böyle olunca da elbette hem medrese öğretim ve eğitimi görmüş olanlarda, hem de tarikat erkân ve âdâbı ile yetişenlerde duygu ve düşüncelerini Türk dili ile ifâde etmek, halk tabakalarına onların ve kendilerinin ana dilleriyle seslenmek, telkin ve irşatlarını yaygınlaştırmak amacı ile —mensup oldukları zümreler bakımından farklı vezin, nazım şekilleri ve kelime hazineleri kullansalar da— *Türkçe yazmak ve söylemek geleneği güçlenmiştir*, kanısındayız.

XIII. Yüzyılda Anadolu Türk halkının en çok rağbet edip öğrenmek istediği konular : İslâm dininin temel bilgilerinden sonra savaş ve kahramanlık destan-hikâyeleri diyebileceğimiz "*gazavât-nâme*"'lerdir. Eldeki belgeler gerek şeriat ve gerekse tasavvuf erbabının görüşlerini aksettirmekte, nadir olarak ta dünya nimetleri ve zevklerinin de tadılması eğilimi söz konusu olmaktadır. Bu öğretici, imrendirici *şiir ve hikâyeler sayesinde iman ve ibâdet ilkeleri ile halk bilinçleniyor*, *gaza bayrakları altında savaşan alplar*, *alperenler* —eski kahramanlık destanlarının uyandırdığı hayranlıkla da heveslenerek— daha çok *Batı Anadolu'da*, *Marmara'dan* da çok uzak sayılmayan *Orta-Anadolu'nun kuzey batısında* ya "*gazi*", ya "*şehid*" olmak için er meydanına atılmaktan çekinmiyordu. Ve hocaların, şeyhlerin, dervişlerin, abdalların, pîrlerin, özetle çevre üzerinde te-

sir ve nüfuzu olan baskı ve irşat gruplarının vaızları, irşatları, nasihatları, telkinleri —amaca uygun olarak— Türkçe söyleniyor, Türkçe yazılıyor ve Türkçe olarak yayılıyordu.

Şimdi rahatça diyebiliriz ki : XIII. Yüzyıl Türk dili bakımından Anadolu'da bir evrim dönemi olmuştur. Eldeki eserlere bakılırsa, bu evrim, daha çok bu yüzyılın ikinci yarısında kendini göstermiştir. Bu yüzyıldaki edebî mahsullerin Türkçesi bir hayli saf ve yabancı kelime ve tamlamalardan —tabiatıyla bir ölçüde— yakasını korumuş ve kurtarmış, daha doğrusu henüz bu *Arapça ve Farsça kelime, deyim ve tamlamaların etkisine* kendisini kaptırmamıştır. Hattâ bir dereceye kadar da konuşma diline de uygundur. Yunus Emre gibi eşsiz ve müstesnâ bir dehâda ise, bugünkü Türkçe ile bile sıcak ve samimî bağlantısının süregelmesi sevindirici ve yeterince anlamlıdır. İnsanın, gerçekten, bazan daha sonraki yüzyıllarda —özellikle okumuş sınıfın —nasıl olup ta klasik edebiyat ürünlerinde öylesine ağdalı, mecazlı, ağır uslûplu bir yazı dili kullandığının esrarını çözmekte başarı sağlayacağı sorunu zihnini oyuyor.

Eski Anadolu Türkçesi dediğimizi üç dönemde mütâlâa edenler haklı gözükmemektedir. Bunlara göre : *Selçuklu devri Türkçesinin yanı sıra ve ondan az sonra Anadolu Beylikleri Türkçesini, sonra da Klasik Osmanlı Türkçesinin başlangıç devrini*, hep bir arada, düşünmeden ve eserlerin dili üzerinde metinlere dayalı dikkatli incelemeler ve karşılaştırmaları daha da ileriye götürmeden ilmî ve tam olumlu bir sonuca varmak güçtür. Ancak bu üç dönem yazılı edebiyat verilerinin aralarındaki gelişme ve değişmeyi gözden ırak tutmamak, kelime hazinelerinde, ses ve şekil bilgilerinde, hattâ kelimelerin harekelenişlerinde, zamanla, vukua gelen farklara dikkat etmek te şarttır. Bir de unutmamak gerekir ki : *Anadolu yazı dilinin temelini Oğuzca teşkil etmiştir. Zaten Anadolu'ya gelip yerleşen Türkmenlerin büyük bölümünü de Oğuzlar oluşturmuştur.*

Burada bir noktaya daha dokunacağız : *Karahanlı Türkçesinin, Anadolu Türkçesinin şekillenip gelişmesinde elbette etkisi küçümsememez. Ancak Eski Anadolu yazı dilinin Orta-Asya yazı dili ile olan ortak özellikleri de, zamanla, azalmıştır.* Bu da bir gerçektir. Gerçi Orta-Asya ile Anadolu arasındaki yazı dili bağlantıları henüz yeterince aydınlığa da kavuşmuş değildir. İyisi: XIII. Yüzyıl sonlarına kadar süren bir geçiş döneminin kabulüdür, denebilir.

Bir hususu daha söz konusu etme yararsız olmaz: XI - XIII. yüzyıllar arasında *Oğuzca'nın, Karahanlı yazı dili* özellikleriyle birlikte —bir dereceye kadar da— *Kıpçakca'nın* özelliklerinden de esinlendiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan *Oğuzca'nın* bir az karmaşık bir dil yapısı özellikleri içinde *bir geçiş dönemi yaşadığı* görüşünü ilgi ile karşılamak ve haklı bulmak uygun olacaktır.

Türk dilinin Anadolu'da resmî devlet dili sıfatiyle ilânı da bu yüzyıla tesadüf eder. *Karamanoğlu Mehmed Bey*, kısa bir süre için de olsa, *Konya'yı ele geçirince: 15 Mayıs 1277 tarihinde, bir fermanla, Selçukluların resmî yazı işlemlerinde kullandıkları Farsça yerine, Türkçeyi ikame eylemiş olduğunu duyurmuştur.* Bu Türkmen Beyinin şu kapsamdaki emri, devrine göre, gerçekten önemli olduğu kadar da geniş anlamlıdır: "*Bugünden sonra, divan ve dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır*". Ancak *Mehmed Bey*, *Konya'dan* çekilir çekilmez yazılı devlet dili yine de *Farsça'ya* dönüşmüştür. Bu olaylar nasıl yorumlanırsa yorumlansın, bu: Türk dilinin, o zamandaki yaygınlığını, halkın Türkçe konuştuğunu, hattâ devlete egemen olmak eğilimi taşıyan Türkmen gruplarının, genellikle *Arapça* ve *Farsça* bilgisine pek te sahip olmadığını ve kendi ana dilleriyle halkı yönetmeği amaçladığını göstermeğe çok elverişlidir. *Karamanlı Mehmed Bey'in "ferman" 'ını*: esasen sadece çarşı, pazarda, halk arasında değil, aynı zamanda günlük yaşamada saraylarda ve konaklarda da konuşulagelen, ancak *Anadolu'da* henüz bir yazı dili olarak yeterince resmîyete dökülmemiş bulunan *Türkçe'nin*, bir elverişli fırsat çıkınca, halkın arzusu doğrultusunda devlet yönetimine mal edilmesi arzu ve iradesinin bir ifadesi olarak düşünülmesi uygun olacaktır.

Türkçenin hemen bütün Anadolu'da hem edebî, hem de resmî dil niteliğini kazanması, Anadolu Beylikleri ve özellikle Osmanlı Devletinde lâîk olduğu üstün değeri ve yeri alması: XIV - XV. yüzyıllarda gerçekleşebilmiştir. Böylece *Türk dili, Arapça* ve *Farsça* ile birlikte, İslâm dünyasının en tanınmış, önemli kültür dilleri arasında yerini almıştır.

EDEBİYAT

XIII. Yüzyılda Anadolu'da gelişmeğe başlayan Türk Edebiyatı ve Kültürü incelenirken izlenecek yöntemi seçmek kolay gözükmemektedir. Özellikle genel bir girişten sonra şahısları seçmek, onlardan alınacak parçalar ve parçaların açıklanışında tercih olunacak kriteri, belirlemek, sonradan daha gelişip olgunlaşan klasik edebiyatın ilk örneklerine mi, tasavvur meyvalarına mı, yoksa —bir ölçüde— halk edebiyatının çocukları sayılmak gereken şiir, hikâye ve fıkralara ve onların sahiplerine mi öncelik tanımak gerektiği hususunda bazı tereddütlerle karşılaşıldığı ehlince kabul olunmalıdır. Biz genç ve millî kültür ve edebiyat heveslisi aydınlarımızın ilgisini uyandırır düşüncesiyle : önce klasik edebiyatımızın sanat görüşü, sonra eski edebiyatta manzum bir metnin yorumu hakkında bazı mutalâalar serdecek, bu edebiyatın Halkedebiyatı ile olan ilişkileri üzerinde duracak, daha sonra da bu yüzyılın kültür ve edebiyat faaliyetlerine şöylece bir göz gezdirecek nihayet hayat, şahsiyet ve değerlerine —misal olmak üzere —değineceğimiz bir kaç zatın eserlerinden seçilmiş şiirlerle bu bölümü tamamlayacağız :

Müslüman Türklerin Anadolu'da gelişip olgunlaşan Eski Edebiyatının, yahut bir az dar anlamda, ama daha açık bir deyimle söyleyelim, Klasik Türk Edebiyatının —genel olarak— aydınlara hitap eden, İslâm inançları çerçevesinde ve —ilk zamanlarında— İran sanat geleneğinin de etkisinde kalarak ilk meyvalarını oluşturan bir edebiyat olduğu bilinegelmektedir.

Doğuşu ve gelişmesi döneminde dünya ve hayat görüşünü şeriat ve tarikattan alan, estetik ölçüleriyle belâgat ve beyan kurallarında da, genellikle, İran edebiyatından esinlenen bu ekol hakkında şu bir kaç noktayı hatırlatacağız :

a. Bir çoklarının —görüşümüze göre— eksik bir terimle *Divan Edebiyatı* tamlamasıyla ifadelendirdiği *Eski Edebiyatımız*, yahut

—kanımızca— daha doğru bir deyişle *Klasik Türk Edebiyatı*: İslâm medeniyeti çerçevesinde değerli müesseseler kurmuş olan Türklerin en güçlü kültür varlıklarındandır.

Bu edebiyata inançlardan günlük hayat olaylarının değişik yankı ve tepkilerine, metafizik düşüncelerden, soyut hayallerden maddî zevk ve elemlere, ilâhî ve tasavvufî aşklardan yaşanılabilen sevgiye, kahramanlık duygularından dünya nimetlerinden mahrumiyete kadar her türlü sezgi, duygu, görüş —belli bir düzen, değişmez denebilecek sınırlı kurallar, yüzyıllar boyu niteliklerini koruyan mecazlar, sanat oyunları zinciri içinde— kendine özgü ifâdesini bulmuştur.

b. Bilindiği gibi İslâmiyetin ilk yüzyıllarında ilim, genel olarak, din bilgisine ve onun dallarına dayanıyordu. Okulların yerinde medreseler görev yapıyordu. Her şeyden önce *Kur'ân-i Kerim* ve onun doğru okunup anlaşılmasına yardımcı bilim dalları (*Tecvid*, *Tefsir* v.b.), Hz. Peygamber'in söz, tutum ve davranışlarını içeren *Hadis ve Sünnet* ve onların usullerini öğrenmek önemli idi. Tabiiyle diğer ilim şubeleri de ihmal olunmamıştır. (Meselâ *Kelâm*, *Fıkıh*, *Feraiz* v.b.). İşte bunlardan sonra şüphesiz ilk başta *Arapçayı* öğrenmek için gerekli olan *sarf* ve *nahv* öğretiminin önemini unutmaksızın *edebiyat öğretimi de* —özellikle *Kur'ân-ı Kerim'in belâğat* ve *i'caz* kudretini kavramak amacı ile— öğrenilmesi gereken ilimler sırasında yer almıştır. Böylece aydın *Türkler önce şariat dili olarak Arapça gramer (sarf ve nahv)*'den başlayarak temel din bilgilerine geçiyorlardı. *Kur'ân-i Kerim okumasını öğrenmek*, hatta arzu ediliyorsa "*hıfz*"a başlamak ise, zaten *alfabe öğrenilir öğrenilmez ilk görevdi*.

c. Anadolu'nun Müslüman halkı XIII ve XIV. yüzyıllarda, o sıralarda İslâm kültür ve edebiyatı bakımından ileride olan ve *Doğu (Orta-Asya, Harizm, Horasan)* bölgelerinden göç ederken *İran'dan* da geçen *şeyh, âlim, aydın* ve benzeri zatların etkisiyle de *Farsça'ya* da rağbet ediyor ve bu dille kaleme alınmış —başta tasavvufî şiirlerden kurulu koleksiyonlar olmak üzere— bir hayli eser de okumak arzusunu duyuyordu. Öğrenim için *Mısır'a* ve *İran'a* gidenler olduğu gibi *Şam* ve *Bağdad* gibi eski İslâm kültür merkezlerinde yetişenler de vardı...

İşte böylece klasik bir karakter kazanmağa başlayan Türk Edebiyatının dokusuna *Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla* birlikte sanat ve estetik kuralları, *ortak dünya görüşü* de yerleşiyordu.

d. Türk dilinin *Anadolu*'da arzulan gelişmesi elbette birdenbire olmuş değildir. Sadece kelime hazinesinin zenginleşmesi sorunu değil, aynı zamanda İslâmî kavramlar, sanat mazmunları, her çeşit mecaz, ilim terimlerinin yerleşmesi ve yerinde kullanılabilmesi de bir hayli zaman almıştır. Ve ilkönce *dinî -didaktik eserler*, sonra *lirik ve hamasî konular, tarihî- lejander hikâyeler*, nihayet *aşk ve şarap şiirleri* birbirini izlemiştir. Fakat dilin kıvamını bularak klasikleşmesi, terimlerin yerlerine yerleşmesi; kelime, deyim ve tamlamaların "*arûz*" *veznine* rahatça uydurulması, mazmunlar üzerinde egemenliğin kurulabilmesi ve sanatın bir çok dallarında, kültürün çehresinde *millî ve mahallî rengin ve ruhun* akislerinin gözlemi : ancak XV. yüzyılda, özellikle *İstanbul'un fethinden sonra* tamamiyle gerçekleşmiştir. Böylece XIII. Yüzyılda şafağına ve doğuşuna şahit olduğumuz edebiyat güneşi, yavaş yavaş, *semtü'r-re'se*, sanat dünyasındaki doruğuna doğru yol almıştır.

SANAT GÖRÜŞÜ

Eski Edebiyatımızın sanat görüşü üzerinde de biraz duracağız :

a. Bu edebiyat nazımında "*arûz vezni*"ni benimsemiştir. Bu veznin de bütün bahirlerini değil "*Remel, Muzari, Hezec, Mütekarib*" gibi belli ve çok kullanılan, Türkçenin bünyesine de fazla yabancı düşmeyen, aheng bakımından da kulağa hoş gelen *bahirlerini* tercih eylemiştir. İlk zamanlarda dilin aruza uydurulmasında çekilen güçlük, bir çok zarurî "*imâle*" ve "*zihaflar*", yüzyıllar ilerledikçe azalmış, gerek sanatkârların özen ve himmeti, gerekse dilde zamanla vukua gelen gelişme âdetâ bir *Türk arûzunun doğmasına* yol açmıştır.

b. Nazım şekilleri genellikle İran Edebiyatından alınmış gözükmekle beraber Türklerin kendilerine özgü şekilleri de meydana gelivermiştir. Ayrıca isim, ölçü ve kurallar itibariyle İran nazım şe-

killerine benzemekle beraber Türkler bu alanda da kendi millî varlıklarından bunlara katkılarda bulunmuşlardır. Gerçi *Kasîde*, *Gazel*, *Musammet*, *Terkib* ve *Terci-bend*, *Mesnevî* ve emsali nazım şekilleri her iki edebiyatta da aynı isimlerle anılmıştır. Ancak arada bazı değişikliklerin bulunduğu da gözden kaçmamalıdır. Bir de *Tuyuğ*, *Şarkı* gibi nazım şekilleri tümüyle Türkün buluşudur. Nazım şekillerinde "*kafiye*"lerin ilk planda rol oynadığı gözönünde bulundurulmakla beraber, burada da, Türklerin zamanla bazı tasarrufları olduğu söylenebilir.

c. Gerek benzetmelerde, gerekse edebî sanatların diğer özelliklerinde de İran Edebiyatı ile var olan ortak telâkki, sadece bir taklid görüşü ile açıklanamamalıdır. Her iki Edebiyatın da sanat kurallarını benimsemelerindeki yakınlık, her iki toplumda sanat anlayışı arasındaki ilişkiler, birinciden onun daha eski olması hesabiyle elbette bir esinleme mevcut olmakla beraber, sonuçlardaki güçlü benzerliğin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir demek yanlış olmaz, sanırız.

Klâsik Edebiyatımızda : *saç : miske, anbere, zincire, tuzağa benzetilmiştir. Yüz : ay, güneş, gül benzeridir. Sevgilinin bulunduğu yer : ya Kâ'be, ya Cennet misalidir.* Böylece sürüp giden zengin *müşebbehün bih âlemi*, hele tasavvufi şiirde, daha çok renklenmiş, gelişmiş ve mistik bir ruh dalgalanışı içinde âdetâ sembolik bir hüviyet kazanmıştır.

Yine bu edebiyatta sevgilinin belli başlı bütün organları, benzetmeler dünyası içinde, statik bir durumu temsil eder. *Saç, kaş, göz, yanak, dudak, ağız, ben, göğüs, bel, bilek, boy v.b. hep aynı vasıfları muhafaza eder.*

Edebî sanatlar da zamanla biraz zenginleşmiş, fakat kurallar, kullanışlar ve tanıtımlar pek değişmemiştir. Her nevi "*mecaz*"dan, "*mübalâga*"ya, "*kinaye*"den "*hüsn-i ta'lil*"e, "*tecâhül-i ârif*"ten "*ta'rîz*"e ve "*tevriye*"den "*tekrîr*"e kadar edebî sanatın Eski Edebiyatımızda kullanıldığı ve bazan gerçekten imrenilecek örneklerin mısralarda yer alıp muhayyeleyi bir hayli oyalayarak sanatı bulunca bir memnunluk ve ferahlık neşvesine yol açtığı da unutulmamalıdır.

Şurada bir hususa değinmek isteriz : *Müşebbeh* (benzetilen) ve *müşebbehün bih* (kendisine benzetilen) genellikle belli olmakla beraber, başarılı sanatçılar, bunları birbirlerine yakıştırırken buldukları, kurdukları bağlantılar bakımından sanat güçlerinin özelliklerini gösterebilmişlerdir... Üstün yetenekliler, harcadıkları çabayı gizlemeğe muvaffak olurlar. Fikrî mesai, lirizmin heyecanı içinde eriyiverir. Orijinallik ta biraz buradadır. Dilimiz *cinaslara* (şekli ve söyleniş aynı, anlamları ayrı kelimeleri bir araya getirmek) çokça elverişli olduğundan, bu noktada İran Edebiyatından daha başarılı örnekler vermiş olduğumuza da işaret etmeliyiz.

d. Klasik Edebiyatımızda sadece metnin basit ve ilk anda kavranabilen anlamıyla yetinmemek doğru olur. Onda kelimelerin çeşitli ve değişik anlamda kullanıldığına sıkça tesadüf edilebilir. Bunların altında yatan *mazmunlar*, *kavramlar*, incelenen metnin daha rahat anlaşılmasına ve renklenmesine yardım edebilir. Anlamların bazan hendesi bir görünümü de olabilir. Bazan temas edilen bir geleceği keşfetmek gerekir. Bazan bir *tevriye sanatı* ile ikinci bir hayal ufku açılabilir. Bir beytin içinde bir çok şey sıkıştırmasını bilen sanatkarların kabarık bir yekûn teşkil ettiği unutulmamalıdır.

Eski Edebiyatımızın temsilcileri, ellerindeki malzemenin elverişli olduğu orantıda, imkânlar ölçüsünde konularını incelikle işlemişlerdir. Kelimeler arasında öyle ilişkiler kurulmuştur ki, bazan, hayrete düşmemek güçtür. Az sözle çok şey hissettirilmek istenmiş, muhayyelenin iyi işlemesi ve sonunda derin bir zevke varılması arzulanmıştır. Bir çok defa ilk anda birbirine bağlanıveren hayaller arasında yakın münasebet ve ilişkiler kalkıvermiş, benzetmeler daha çapraşık olanlara yerlerini bırakmış, daha uzak aşamalarındaki çağrışımlarla köprüler kurulmuştur. Yüzyıllar ilerledikçe "*Sebki Hindî/Hind Uslûbu*" denilen uslûp bizde de, bazı şairlerin eserlerinde başarı ile kullanılmıştır.

e. Eski Edebiyatımızın sadece statik bir karakteri olduğu, günlük hayatla, realite ile ilişkisini âdetâ kestiği ve içine kapanık durumunu koruduğu yolunda beyanda bulunanlar, bu edebiyatın bünyesini, gelişmesini, iç dünyasını özenle incelemişlerdir, denemez. Gerçi ilk bakışta bu söylenenleri doğrular görünen belirtiler mevcuttur. Fakat dikkatle onun üstüne eğilince hayat olaylarının da, psikolojik sarsıntıların da, temas edilen çevrenin de —şüphesiz belli bir

sınır içinde kalınarak— akislerini müşahede etmek pek o kadar da güç değildir. Gerçi ondaki realite, soyut ve mutlak gibi gözüktür. Dış olaylar, biraz minyatür karakterinde mısralara akseder. Ama bunların altlarında hayat, tabiat, insan vardır, demek hayal mahsulü bir iddia sayılamaz. Ayrıca *tarih düşürmelerde*, olaylar üzerine yazılan *kasidelerde*, bazı *mesnevilerde*, *mersiyelerde*, *riübâi* ve *kıt'alar-da* bu görüşümüzü güçlendiren bir çok örnekler mevcuttur.

Nihayet Eski Edebiyatımızın ruh bakımından Türk olduğuna da dikkat etmenin önemli olacağını kaydedelim. Kelimelerin, tamlamaların, bazı deyimlerin yabancı dillere (*Arapça ve Farsçaya*) bir hayli borçlu görünmesi, bir şekil etkisinin ötesinde çok şey göstermez denebilir. Kalıcı olanı benliktir. Milletın, halkın ruhundaki duygu ve hayallerdir. Samimî inanç, eserde sezilen sıcaklıktır. Ortak şekil ve sanat kavramlarının derinliklerinde ruhları ürperten millî sese yönelmek icap eder. Türk milletinin fikir ve zevkini temsil eden evlâtlarının kalemlerinden gün ışığına kavuşan, onun sesini, heyecanlarını, ümitlerini, ıztıraplarını terennüm eden bir edebiyat elbette, onun kültür mirasının en güçlü bir hazinesidir.

METNİN AÇIKLANIŞI

Eski Edebiyatımızda bir metnin açıklamasını usulünce yapabilmek te ayrı bir önem taşır. Çünkü bir parçayı doğru okuyamadan, yazarının arzuladığı ve düşündüğü doğrultuda anlamadan, gerektiğinde de karşısındakilere olumlu ve doyurucu bir şekilde anlatmadan o konuda yetkili, hatta anlayışlı olduğunu söylemek inandırıcı olmaz. Bunu eleştiriden ayırmak ta gereklidir. Burada zevke müdahaleye, yahut sübjektif görüşlere yer verilemez. İnceleyici, üzerine eğildiği eseri doğru okumaya, hatasız anlamağa çaba göstermekle yükümlü olduğu gibi, bulduğu ortak motifleri, sanatçının ve içinde yaşadığı devrin özel eğilimlerini tesbite ve orijinal yönleri belirtmeğe de emek harcamalıdır.

Altı yüz yıl Türkün dil ve düşüncedeki kudret ve egemenliğini, duygu ve hayal âlemindeki incelik ve zenginliğini aksettiren klasik edebiyatımız, zaman içinde, temelde büyük bir değişikliğe uğramış sayılmaz. Elbette yeni yüzyıllara girildikçe sanat anlayışında, kelime hazinesinde, uslûpta ve konularda bir gelişme, bir olgunluk vukua gelmiştir. Ama bu, din ve bilim açılarından süregelen ortak inanç, ortak gelenekler nedeniyle esasta, bir bünye değişikliğine yol açmamıştır.

Bir metni doğru okumak için, önce, *Eski Edebiyatımız* bahis konusu olunca, *Osmanlıcaya* vâkif olmak şarttır. Hem de onun fonetik, morfoloji ve sentaksını —imkân ölçüsünde— bilmek te icap eder. Bundan sonra da okunanı doğru, yazarın düşündüğü gibi anlamak için yabancı kelime ve tamlamaları çözmek, *arkaik kelimeleri* tanımak ve onların metindeki anlamlarına nüfuz etmek, çağın kurallarını bilerek onlara aykırılıklar varsa tesbit etmek gerekir. Bunu, eğer metin manzum ise, "*aruz vezninde*" *vukuf sahibi* olmak şartı izler. Bu vezne ve onun değişik "*bahr*"larına kulağı alışmamış, "*tak-ti/durak*"ı iyi öğrenmemiş bir kimse, kelime ve deyimlerle tamlamaları çözmeği bilse bile parçayı düzgün okuyup anlayamaz. Hele

el yazmalarındaki çokça rastlanılan *hattat sehvlerini*, ancak *aruz* *yatkın* bilgiye ve uygulama gücüne sahip olanlar düzeltebilirler. Elbette bu düzeltmelerin yapılabilmesinde gramer bilgisi, üslûp özelliklerine vukuf ta yardımcı olur.

Metnin doğru okunması melekesi kazanıldıktan sonra açıklamalara sıra gelir. Genellikle manzum parçalarda *beyit beyit açıklamalar*, *yorumlar* yapılması daha pratiktir. Bununla beraber parçanın açıklanışı tamamlanınca tümü üzerinde görüşler ileri sürülmesi ve bir değerlendirme yapılması da arzu edilmeğe değer. *Beyitler üzerinde durulurken varsa mazmunlara, mefhumlara, remizlere, iktibaslara değinmek, edebî sanatları, hayal inceliklerini ihmal etmemek te usul icabıdır*. Bu arada şairin özgün buluşları varsa onlar da belirtilir.

Bir mısranın mimarisi önce dış tetkikle belirir. *Vezin, dil, kelimelerin istifi, üslûp incelenmeden elbette konuya, anlama, dünya ve hayat görüşüne yönelmemelidir*. Ama alt yapı dediğimiz bu dış görünüm üzerinde yeterince durduktan sonra, asıl yapıya yönelmek: gerçek ve başarılı metin incelemesi, çözüm yolunu açar. Zira bir sanatkarın kudreti, biraz da, sınırları belli, uzunluk ve kısalıkları sâbit hece toplulukları içine, vuzuhtan ve tabiiyetten bir şey kaybetmeksizin kuvvetli ve zengin bir duygu, düşünce ve hayal iklimi sıkıştırabilmesindedir. *Vezin, dile ne kadar uygun düşmüşse şair, o derecede meharetlidir, denebilir*. Kelimelerin istifinin, mısralardaki ahengi sağlamak bakımından önemi gözden kaçırılmaz. Sanatçının dilin armonisine vukufu, ince zekâsı ve işlenmiş zevki, hattâ dil şuuru kapasitesi böylece anlaşılır. Fakat daha önemli olan anlam zenginliği, duygu ürperişi, hayal gücü ve bütün bunların oluşturduğu bedîi zevk ve heyecan aşlamak gücüdür.

İnceleme ve çözümlenmeler esnasında edebî eserin türüne de dikkat etmenin yararlı olacağı da bilinmelidir. Hem nazım şekilleri, hem konular düşünüş ve duyuşta bazı özelliklere, bazı belli ifade şekillerine yol açabilir. Sözelimi "*tevhid*"ler genellikle ya *tasavvufi*, ya *şer'i* karakterde gözüktür. Daha doğrusu bu iki yönden biri daha galip tarafını oluşturur. Yine "*tevhid*"ler ya lirik duygularla, ya da musanna ve ilmî üslûpla karşımıza çıkarlar. Konu ve kaynak ortaklığına rağmen bu değişiklik, çözümlenmeler yapılırken göz önünde tutulursa daha sıhhatli sonuçlara varılabilir sanırız. Yine meselâ

aşk ve şarap şiirleri sanılmalarına rağmen, her zaman bu konuların sınırları içine kapandıklarını söylemenin yersiz olacağı misalleriyle sabit olan "gazel"ler için de dikkat edilecek hususlar hatırdadır. Bunlarda elbette *aşkın da, şarabın da* yerini ve hakkını unutmamalıdır. Ama bu kelimelerin *gerçek anlamda mı, tasavvufî ve remzî* mahiyette mi kullanıldığına özen göstermek, varsa insan ve tabiat güzelliğini belirtmek, fikir ve felsefe eğilimlerine işarette bulunmak ta lazımdır.

Eski Edebiyatımızda, Batılı anlamda, edebî ekollerin kurulup geliştiği konusu tartışılabilir. Yeknesak ve hiç değişmez yolda yürüdüğü iddiası da, iç yapısındaki gelişme ve değişmeye mukabil, şekil açısından büyük bir sarsıntı geçirdiği veya yeni hareketlerle de başka kılıklara büründüğü görüşü de tutarlı sayılmaz.

Eski Edebiyatımızın zihnî ve teessürî bir karakteri olduğunu ve metin açıklama ve çözümlerinde bu özelliği de hatırlamanın gerekeceği de hesaba katılabilir. Bazan zekâ ve oyun, bazan da lirizmin coşkunu seli ile karşı karşıya gelebiliriz. Bütün bunlarla ilgilenmek suretiyle metin daha iyi çözüme bağlanabilir.

İncelemeler sırasında, kendi çağımızı ve kendi zevk ve heyecanlarımızı değil, yazarın içinde yaşadığı sosyal, kültürel, hattâ psikolojik ve estetik şartları da tanıyabilirsek güvenli sonuçlar elde etmemiz daha da kolaylaşabilir. Bütün bunların güç olduğu, hepsinin yerine getirilmesinin çok zaman alacağı, bazan de mümkün olmayacağı söylenebilir. Ama ideal, güçlüğü yenmeğe çalışmak ve yapılabilecek olanı yapmaktır.

HALK EDEBİYATI İLE İLİŞKİLER

XIII. Yüzyıl, Türk kültür ve edebiyatı bakımından, üzerinde dikkatle durulması, ilgi ile incelenmesi gereken gerçekten önemli bir dönemin özelliklerine sahiptir. Sadece siyasî ve sosyal hareket ve gelişmelerin yoğunlaşması ile değil, aynı zamanda, *Anadolu'da millî dilin* ilkbahar çiçeklerinin açıldığı, duygu ve düşünce ufkunun genişleyip zenginleştiği, *klasik edebiyatın ilk meyvaları* yetişirken, bir ölçüde, *Halk Edebiyatı* alanına girebilecek *eserlerin de başak verdiği* bir zaman aralığının simgesi niteliği taşıdığı için de dikkatleri üzerine çeker.

Bu dönemin dil ve edebiyatını inceleme sırasında sanat görüşü, metinlerin açıklanışı hususlarında yararlı olabilecek bilgi ile birlikte—elimizdeki ilk Türkiye Türkçesi mahsulleri bu yüzyılda gün ışığına çıkmış göründüklerinden— daha başlangıçta klasik nitelikli edebî ürünlerle halk edebiyatı özelliklerini yansıtır gözükten eserler arasındaki ilişkilerden de söz açmanın da yarar sağlayacağı bilinmelidir.

a. Klasik edebiyatla Halk edebiyatı ilkönce şekil bakımından farklıdır. Bununla *kullanılan vezni ve seçilen nazım şeklini, infrastructure'ü* kastedtiğimiz açıktır. Bilindiği üzere: *Klasik nazımdaki "arüz" veznine mukabil, Halk şiirindeki ölçü "hece"dir* (nadiren birincinin heceyi, ikincinin de aruzu kullanmış olması, genel kuralı bozmaz). Böyle olması da doğaldır. Çünkü *klasik şiir*: varlığını okumuş, yazmış, az çok medrese öğretimi görmüş, aydın çevrelerle teması olan kişilerin kalemlerinden biçimlenir. *Halk şiiri* ise: istisnalar dışında ozanların, âşıkların, meydan şairlerinin, daha geniş bir ifade ile halk yığınları arasından çıkıvermiş, çoğu zaman yeterli bir öğretim ve eğitim görmemiş, sağduyulu, bazan da adı sanı unutulmuş halk çocuklarının verimidir.

Kafiye (uyak) düzeni de farklıdır. Halk şiirinde *yarım kafiyeler ve aliterasyonla* da, bir çok defa, yetinildiği olur. *Klasik şair*, eskiden,

kafiyeyi yazı biçiminde, göz için aramıştır. Halk ozanı, kulağa gelen sesi daha çok tercih eylemiştir. Divan Edebiyatı da denilen Eski Edebiyat/Klasik Edebiyat nazım şekli olarak : Kaside, Gazel, Musammat, Rübâî, Kıt'a ve benzerlerini kullanırken, Halk Edebiyatında: Koşma, Türkü, Mani, Varsağı, Destan v.b. ları yer almıştır.

b. Konunun sınırlarını daha genişletmemek ve esasen her iki edebiyat dalında da *manzum* eserler, *mensur* olanlardan çok fazla olduğu —özellikle Halk Edebiyatı için bu çok daha geçerlidir— cihetle açıklamalarımızı *nazım* etrafında yoğunlaştırıyoruz. Klasik şiirin dili *Arapça, Farsça* kelime ve deyimlerle ağıdalanmıştır. Ağır-cadır. Halk şiirinde ise genellikle dil sadedir. Çoğu zaman yapmacıksızdır. Gerçi arasıra bu ikinci, birinciden bazı *mazmunlar, mecazlar, mefhumlar aliverir*. Hattâ bu alanın biraz okumuşlarından Klasik şiir dünyasının bazı biçimlerini kullananlar, onun değer hükümlerini benimser gibi davrananlar da görülmüşse de, bunlar azınlıktadır. Bu bir imrenme sınırı içinde kalıvermiştir.

c. Klasik şiirdeki menkıbeler, hikâyeler, masal kahramanları Halk şiirini de etkilemiş gözükmektedir. Sözüün gelişi : *Yusuf ile Zeliha, Ferhad ile Şirin, Leylâ ile Mecnun*, aynı zamanda, *halk hikâye ve şiirinde de tesadüf* edilen kahramanlardır. Yine bu edebiyatlardaki edebî sanatlar arasında, az da olsa, bazı bakımlardan benzerliklere rastlanmaktadır. *Mecazlar, cinaslar, iştikaklar, tevriyeler*, halk edebiyatında da —tabiatıyla Klasik edebiyata göre daha az olmak üzere— kullanılmaktadır.

d. Klasik şiirdeki dinî inançlar, genellikle Halk şiiri ile ortaktır. Her ikisinde de *şeriat ve tarikat emir, erkân ve âdabına saygı* vardır. Zaten her iki dal da Müslüman Türk halkının evlâtlarına varlığını borçludur... *Halk şiirinde tabiat, günlük hayat olayları dâîna canlıdır, daha gerçekçidir*. Arzular, beşerî duygular, ümitler ve ıztıraplar daha açık ve rahatça dile getirilmiştir. Sonuç olarak belirtmelidir ki: Her iki edebiyat dalı da aynı ülkede yaşayan, aynı dili kullanan, aynı duygularla büyüyen bir milletin çocuklarının göz ve gönül nurundan feyz almıştır. Ayrılık daha çok biçimde, ortaklık daha fazla ruhtadır.

EDEBÎ DURUM VE GÖRÜNÜM

Bu günkü bilgimiz ve eldeki belgeler XIII. Yüzyıl Türk Edebiyatının portresini eksiksiz çizmemize, pek te, elverişli gözükmemektedir. Bir kere XII. yüzyıl Anadolu yazılı edebiyatından bize kadar gelen Türkçe eser yok. Her ne kadar bu durum ve görünüm, gerçekten, o zamanlarda kaleme alınmış eser bulunmadığı anlamına gelmez. Fakat daha sonraki dönemlerde çeşitli sebepler; kadirbilmezlikler, Mogol istilâsı, göçler, yangınlar, bakımsızlıklar ve daha başka olaylar, o sıralarda yazılmış olanların bize kadar intikalına engel olmuştur, denebilir. XIII. Yüzyıl mahsulleri ise: öyle sanılabilir ki henüz tamamıyla ele geçmiş değildir. O devirde yaşadıkları ileri sürülenlerden bazılarının, biraz daha sonraki yılların insanları olabileceği de söz konusu olmuştur. Bununla beraber mevcut malzeme dil ve edebiyat yönünden önemli olup, oldukça sağlam ve kalıcı incelemelere, doğru mutalâalara imkân verebilecek niteliktedir.

XIII. Yüzyıl Anadolu Edebiyatının karakteristik vasıfları başında : onun tasavvuf ve kahramanlık konularını ön planda işleyen bir kültür mirasını devam ettiren özelliklerinin geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. İran tasavvuf şiirinin de etkisi, sayfaları arasında teneffüs edilen ve klasikleşmeğe yönelen eserlerin yanı başında, azçok dünya nimet ve zevklerini de unutmayan parçalara tesadüf edilmesi, genel görünümü değiştirmeye yeterli olmaz. Ayrıca din duyguları ve kahramanlık iştiyakını içeren, çoğu mesnevî nazım şeklinde yazılmış "gazavâtnâmeler", yahut bir nevi menkıbe, hamasi yaşam öyküleri de kaynaklarını daha eski dönemlerden almış, ya bu yüzyılda, ya da daha sonraları yazıya geçmiş olup bu çağın edebî tablosu hakkında, görüş belirtmeğe yardımcı olmaktadır.

Büyük mütefekkir-mutasavvıf Mevlâna'nın Türkçe veya Türkçe kelimelerle süslü bir kaç manzumesi dışında dilimizde kaleme alınmış şiiri bulunmadığı cihetle, onu istisna edersek, bu yüzyılda : klasikleşmeğe yönelmiş sayabileceğimiz şairler kronolojik olarak şu sırayı izler :

Ahmed Fakîh (ölümü 618/1221?), Sultan Veled (1226-1312), Dehhanî (III. Alâeddin Keykubad sal-

tanatı sıralarında, 1298-1302, Anadolu'da bulunduğuna göre XIII. yüzyıl sonları-XIV. başları), Şeyyad Hamza (1348'de vefat eden kızından sonra da hayatta olduğu son zamanlarda ileri sürülmekle beraber XIII. yüzyıl sonlarında eser verdiği sâbit) ve Yunus Emre (1240-1320).

Bu sanatkârların hayatı, eserleri üzerinde —kısa da olsa— ayrı ayrı durup seçilmiş metinlerine dâir de inceleme ve çalışmalar yapacağımız için, burada, ayrıca bilgi verilmesine gerek yoktur. Ancak bir bakıma *Halk Edebiyatı kadrosu içinde* de mutalâası kabil olan ve çoğu *kahramanlık destanları karakterini taşıyan*, ayrıca önemli bir kısmının *yazarları da tesbit edilemeyen*, büyük ihtimalle ya bu yüzyıldan önce konuları yaygınlaşıp bu dönemde, yahut XIV. yüzyılda yazıyla ifâdelerini bulan bazı eserlerden, burada bahsetmenin sırası olduğu kanısındayız :

BATTAL GAZİ DESTANI

Ülkelerin tarihini yapan ve yaşatan güçler ve değerler arasında *kahramanların yeri* doldurulamaz. Bir bölgenin toprağına emanet edilmiş *veliler, kahraman gaziler, büyük fikir ve sanat dehâları* onun övüncü, desteği, manevî koruyucusudur. İşte Anadolu toprağında, *Eskişehir yakınlarındaki Seyyid Gazi kasabasında*, ebedî uykusuna daldığına inanılan Seyyid Battal Gazi, bu müstesnâ savaşçılardan bir kahramandır. Ve şehadetinden yüzyıllar sonra onun menkıbelerini Türk halkının hayal gücüne uygun olarak canlandıran *Battal Gazi Destanı*, büyük ihtimalle XIII. yüzyılda edebî nitelik kazanan bir halk kitabıdır, denebilir. XII.-XIII. yüzyıllardan başlayarak daha sonraki zamanlarda da Anadolu Türk halkının konaklarda, odalarda, meclislerde, hattâ meydanlarda okuyup dinlediği yiğitlik, mertlik menkıbeleri, gaza destanları arasında *Battalnâme* de denilen eserin aslında tarihî bir kökeni vardır. Ama tarih zaman ilerledikçe lejander bir nitelik te kazanmış, yüzyıllar ve mevkiler yer de değiştirerek gerçekte hayal kucak kucağına yaşayıvermiştir.

Aslında "el-Battal" Arapça'da "*Bahadır, Yiğit*" anlamına gelir. İşte "Seyyid" te denmek suretiyle bir de Hz. Pey-

gamber neslinden geldiğine inanılan ve savaştan savaşa zaferlere koştuğu için "Gazi" unvanına da sahip bulunan zatın adı: Abdullah bin Amr'dir. Hakkındaki tarih bilgimiz de kısaca şöyledir: *Antakyalı*, ya da *Şamlı* olan bu kahramanın, *Emevî Halifesi Abdülmelik bin Mervan*'in oğullarından *Mesleme* (ölümü 741?)'nin *İstanbul kuşatmasına* katılan bir komutan olduğunu; daha önceleri *Misis Şehri Valiliği yaptığını* ve şehitliğinin de *Afyon Karahisar yörelerinde Bizanslılarla* yapılan bir savaşta vukua geldiğini (122/740) bazı belge ve kayıtlar tesbit etmiştir. Ancak menkıbelerdeki *Seyyid Battal*'in dâstânî şahsiyeti daha renkli, akla hayale gelmez zekâ ve başarı olaylarıyla süslüdür. Orada tarih, âdetâ menkıbeler gölgesinde silinivermiş gibidir. Olaylar bir tarihî roman çerçevesinde gelişmiş gözükmektedir. *Abbasiler Çağının* tarihe dayandırılmak istenen —Türkçede hem nazım, hem nesirle destanlaştırılan— *Battal*'ı: *Malatya*'da doğmuş gösterilir. *Abbâsî Halifeleri Harunür-Reşid*'ten *Mu'tasim* ve *Vasık Bi'llah* devirlerine kadar (786-842) bir çok olaylara karışmış gözükür. *Bizanslılarla* döğüşür, onları yener, *İstanbul'a* kadar uzanır, orada maceralar yaşar. *O, insan üstü cesaret ve başarıya sahip bir mücahidi temsil eder.*

Battalnâme'nin yazarı bilinmemektedir. Arapça *Ze'l-Himme* romanından *mülhem* olmakla beraber bir taklid veya tercüme kokusu taşımaz.

Bu hem *Arap*, hem de *Türk* destanî halk hikâyelerinin kahramanının tarihî şahsiyetinden çok fazla menkıbevi kişiliği ün salmıştır. Edebiyatımızda bu destanın birincisi *nesir*, ikincisi *nazım* olmak üzere iki versiyonu vardır. Mensur destanda *Ze'l-Himme*'nin etkisi daha çok hissedilir gibidir. Bunun *Danışmendliler döneminde* o çevrede, özellikle *Malatya yöresinde* oluştuğu anlaşılmaktadır.

Darendeli *Bakaî* (ölümü 1785?)'nin manzum olarak kaleme aldığı *Battal Gazi Destanı*'nın büyük bir edebî değeri vardır denemez. 7.000 beyte yakın olan ve yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan bu eser hakkında, tarafımızdan, bir de mezuniyet tezi yaptırılmıştır. Selçuklular zamanında keşfedilen mezarı üstündeki türbe, hatırasını şimdi de yaşatmaktadır.

DANIŞMENDNÂME

Danişmendnâme, bir rivâyet göre *Malatya Emiri*, Ömer b. Ubeydulah'ın oğlu, bir başka söylentiye bakılırsa Seyyid Battal Gazi soyundan olan Danişmend Gazi ile Melik Gazi'nin mücadelelerini, kahramanlıklarını, değişik Hıristiyan toplumlarıyla savaşlarını menkıbevî biçimde anlatan ve *Battalnâme*yi andıran bir kitaptır.

Eserin yazarı bilinmemekle beraber zamanı hakkında söylenebilecek olan şudur : XII. yüzyılda sözlü olarak teşekküle başlamış ve XIII. yüzyılda yazıya intikal etmiştir. Ancak Anadolu Selçuklu hükümdarı II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249) zamanında *münşi İbn Alâ* tarafından, sultanın buyruğu üzerine, düzenlendiği yolundaki görüşlerin tartışılabileceği ileri sürülmüştür. Daha sonraları Sultan I. Murad zamanında (1359-1389) Tokat Dizdarı Ârif Ali'nin onu yeniden döneminin Türkçesi ile, 1361'de, kaleme aldığı ve tarihçi Mustafa Âli (1541-1600)'nin de bunu esas alarak *Mirkatü'l-cihad*'ı yazdığı bilinmektedir. Tarih bakımından belgesel değeri olduğu çok su götürren, fakat Türk halkına kahramanlık duygularını, fazileti, mücadele azmini ve iyiliği telkinde ön planda geldiği söylenebilecek olan *Danişmendnâme*, *Osmanlı tarihçileri* tarafından bir tarihî kaynak gibi de kullanılmıştır...

Konu şöylece özetlenebilir : Danişmend Ahmed Gazi, Halifeden izin almış olarak *Malatya mücahitlerinin başında gaza bayraklarını açar*. Önce Sivas'a yerleşip burada imar hareketlerine girişir. Sonra maiyetindekileri kısımlara ayırır. Bunları *İstanbul dahil* değişik bölgelere yollar. Kendisi de Tokat'ı zapteder. *Bağdad'taki Halife ona Emirlik menşuru ve hil'atlar gönderir*. Daha sonra Amasya ve Çorum'a girer. *Niksar'ı* da alır. *Canik* (Samsun) seferine giderken yolda pusuya düşürülür. *Niksar'a* döner ve orda ölür. Daha sonra oğlu Melik Gazi, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul'un amcasının torunu Süleyman Şah'ı yardıma göndermesi sayesinde Anadolu'da fetihten fethetme koşarak ta *Marmara kıyılarına* kadar ulaşırlar. Emir Melik Gazi, Süleyman Şah'ın kız kardeşi ile evlenir. Bu kitap ta *Battalnâme* gibi halkın kahramanlığa, gazaya olan iştiyakını canlandıran destanlardandır.

DİĞER ESERLER

Anadolu'da veya ona sınır bölgelerde Türkçe yazılan ilk eserlerden bir kısmının yazarı ve yazılış tarihi hakkında kesin kayıtlar elde edilemediği ve bugüne kadar da gramer özellikleri ve ender olarak ta imalı şekilde bazı olaylara göz kırpan ifadelerden açık bir kanaata varmak ta mahzurlu olacağı cihetle: XIII.-XIV. yüzyıllar edebiyatımızın özellikle hikâye, destan, menkıbe ve dinî-ahlâkî bilgi ve öğütler bakımından halk arasına yayılmış bazı kitaplar hakkında nasıl bir tutumun tercih edilmesi gerektiği, bir hayli, çözümü güç sorunlardandır. Görüşümüze dayanarak, daha sonraki dönemlerde yazılı şekle konulsalar bile, XII. yüzyıldan başlayarak ve XIII. yüzyılda da daha yaygınlaşarak, sözlü rivayet ve nakiller halinde Türk toplumunun zevk, heyecan ve ilgisini çektiği anlaşılın bazı eserlere de değinmenin, burada, yerinde olacağını belirteceğiz. Bunların hemen hepsinin özetini vermek bir tarafa, adlarını dahi bir bir saymak kolay değildir. Biz sadece şunları söz konusu edeceğiz :

A. *DEDE KORKUT KİTABI*. Gelişerek —güçlü bir ihtimalle— *Anadolu'nun fethinden* az zaman sonra çiçeklenen, çekirdeği ondan çok önce olması akla yatkın bulunan, fakat yazılı devreye bir hayli sonra kavuştuğu uzmanlarınca bilinen *Dede Korkut Kitabı*, Türk dili, edebiyatı ve kültürünün eşi-emsali bulunmaz bir âbidesidir, demekte hata yoktur. Yazarı olarak Türk milletini göstermek te doğru bir görüşün ifadesidir. Halkın ortak dehasının meyvası olan bu millî destanın muhtevası da : milletin hayatıdır. Onun yiğitliği, fazileti, aile hayatı, savaş azmi, töreye bağlılığı, coşkusu bu destanın her parçasında dalgalanmaktadır. Bir ölçüde *Oğuz Türklerinin tarih olaylarının* akisleri de sayfalarında ışıdamaktadır. Olayların geçtiği alanlar *Doğu Anadolu ve Azerbaycan*'dır. Manzum-mensur karışık, bir *mukaddeme* ve *12 destan parçasından oluşmuştur*. Kahramanları birkaç kişidir. En önemli kişiler *Bayındır Han*, *Kazan Bey*, *Boğaç Han*, *Deli Dumlul* ve özellikle *Dede Korkut*'tur. İhtiyar *Dede Korkut*, *Oğuzların gerçek bir danışmanı*, *ozanların piri*, hattâ bir bakıma *velisidir*. Destanlar da sanki onun düzenlediği, şiirleştirdiği parçalardır.

B. *KISSA-I YUSUF*. XIII. Yüzyılda yaşadığı bilinmekle beraber hayatının safhaları ve oturduğu yer hakkında bilgimiz olmayan Ali isimli bir şairin kaleminden çıkan ve dörtlüklerden kurulu bulunan Türkçenin ilk *Yusuf ve Zeliha (Kıssa-i Yusuf)*'sı da bu yüzyılın mahsullerindendir (yazılışı 1232). Eserde uzmanlarının incelemelerine göre "Hakaniye Türkçesiyle Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin lehçe özellikleri birleşmiştir".

Eserin özellikleri arasında, onun, o zamanlarda az-çok moda olan İran şairlerini taklitten kendini koruyabilmesi ve konusunu doğrudan *Kur'ân-i Kerim*'deki *Sûre-i Yûsuf*'dan almış olması önemlidir. Eser hece vezniyle ve halk dörtlükleriyle yazılmıştır. Ahmed Yesevî (vefatı 1166)'nin *hikmetlerinin* etkisi Ali'nin *Yusuf ve Zeliha*'sında hiss olunur. Türk Edebiyatında Ali'den sonra —aruz vezni ve *mesnevî* nazım şekliyle olmakla beraber— bir çok *Yusuf ve Zeliha Kıssası* yazıldığından, o konunun dilimizdeki ilk örneğinin sahibi olmak itibarıyla de ona yer ve değer vermek doğru olur.

C. *DURŞUN FAKİH'İN GAZAVÂTNÂMESİ*. İlk Osmanlı Pa-dışahı Osman Gazi (1299-1326)'nin kadılığı görevinde de bulunduğ u ve bacanağı da olduğu söylenen Dursun Fakîh'in, din uğruna yapılan savaşlardaki yiğitlikleri konu edinen ve "gazavatnâme" adıyla anılan eserlerden bir küçük hacimlisinin örneğı olan *Gazavatnâme*'si, Hz. Muhammed'in, Hz. Ali ve diğer ashâbı ile beraber "Mukaffa" isimli bir kâfir beyine karşı yaptığı savaşların destânî hikâyesidir. Dursun Fakîh, XIII. Yüzyılın sonlarıyla, XIV. yüzyıl başlarında yaşadığına göre bu destan da, daha önceleri çekirdeğı gelişip yaygınlaşan bir lejandın, belirttiğimiz devirde, yazıya geçirilişi niteliğindedir.

Bu ve bu gibi eserler : *Anadolu Selçuklularının son ve Osman-oğullarının ilk zamanlarında, Beylikler döneminde erenlerin, alpe-tenlerin, abdalların, ahilerin savaş heyecanını kamçılacak, onlara ya gazi, ya şehid olmak ülküsünü aşılacak önemli ve toplumca sevilen, okunan, dinlenen ortak kültür mirasının tezahürleridir de. Bu gazavatnâme geleneğı daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş, yazarları belil olanlarla olmayanların sayıları onları aşmıştır.*

D. *BEHCETÜ'L-HADÂİK* Yazarı ve yazılış mahallı bilinmemekle beraber eldeki nüshasının 703/1303'te istinsah edilmiş

olması ve bazı dil özellikleri bakımından XIII. yüzyılda kaleme alındığı belirtilen bu kitabın tam adı : *Behcetü'l-haddâ'ik fî mev'izeti'l-haldâ'ik*'tir. Eser, doğu ve batı Türkçelerinin şive öğelerini —eski ve yeni şekilleriyle— yanyana içeren özellikler taşımaktadır. 41 Mec-listen oluşan kitap : din ve ahlâk konularında bir vaız ve nasihat mecmuası niteliğindedir. Her mecliste âyet ve hadisler söz konusu edilmekte birbiriyle bağlantılı olaylar ve hikâyeler yer almaktadır. Aslında mensur olmakla beraber *Behcetü'l-haddâ'ik*'te bazan *kasi-âe, mesnevî, kıt'a gibi nazım şekillerine de tesadüf* olunmaktadır. Bazan eserin dinî olan genel karakterine uygun olarak *Arapça ve Farsça şiir* parçaları da da naklolunmaktadır. Mevcut nüshanın, Kütüphane Kataloguna nazaran, 147 sayfa eksiğiyle, 353 sayfa olarak elde kalmış olmasına da dikkat çekilebilir. Bursa-Orhan Gazi (Şimdi İl Halk Kütüphanesi) Kütüphanesindeki yazmasından başka İstanbul-Fatih Kütüphanesinde ikinci bir elyazması daha vardır. (Bu Kütüphane yazmalarının şimdi Süleymaniye Kütüphanesine nakledildiğine de işaret etmeliyiz).

E. Bu arada İslâm büyükleri ve kahramanları hakkında bu yüzyılda veya ondan önce, yahut ta az sonra yazılmış destan karakterinde menkıbe kitaplarının bulunduğunu ve bunların hepsinden bahsetmenin planımızı aşacağı düşünülerek sadece bazı isimler verilmekle yetinileceğini de kaydedelim :

H z. P e y g a m b e r 'i n a m c a s ı H z. H a m z a 'n ı n k a h r a m a n l ı k l a r ı n ı d i l e g e t i r e n *Hamzanâmeler*. —Hz. Ali'nin İslâmı yaymak uğrunda savaştığını konu edinen lejander nitelikte *destanımsı manzumeler* (Bunlara aklın sınırlarını zorlayan efsanevî öyküler de dahildir).— H o r a s a n l ı E b ü M ü s l i m 'i n (T e b e r d a r, 719-755) hayat ve kahramanlıklarını romanlaştırarak manzum ve mensur olarak yazılan ve yakın zamanlara kadar *Anadolu halkının* hücrelerde, ağa odalarında, köy konaklarında, evlerinde zevk ve heyecanla okuduğu veya dinlediği kıssalar ilk başta gelmektedir. Bunlara yine genellikle kahramanlık, gaza, vaaz ve nasihatı önplana alarak halka bu konularda heves, cesaret, hayranlık ve inanç telkin eden başka eserler de eklenebilir.

F. *NASREDDİN HOCA NÜKTE VE FIKRALARI*. XIII. Yüzyıl Türk Kültür ve Edebiyatı bölümünün sonlarında : Millî mizah

gücünün; zekâsı zaman çenberini aşan seçkin kişisi olan Nasreddin Hoca'nın —sağlama yakın tarzda— bilinegelen hayatı ile nükte ve fıkralarından bahsetmek te icap eder. Uzun ömürlü ve halk tarafından tutulan dokunaklı, etkili ve düşündürücü söz söylemek ayrı ve önemli bir sanattır. Nasreddin Hoca, bu mazhariyete ermiş, yaşadığı çağdan başlayarak günümüze kadar sadece Anadolu'da değil, önceleri Osmanlı ülkesinin her yanına yayılan şöhreti, zamanla, hemen hemen, dünyanın dört bucağına ulaşmıştır.

Nasreddin Hoca'nın hayatı hakkındaki bilgimizin öyle pek açık ve kesin olduğu söylenememekle beraber, çoğunluğu doğduğu, yetiştiği, hizmet gördüğü Sivrihisar, Konya, Eskişehir ve Akşehir gibi çevrelerden kaynaklandığı ve bazı belgelerle de uyduğu için özetle şöyle konuşabiliriz: Hoca, Sivrihisar'ın Hortu Köyünde doğmuştur. Doğum yılının 1208 olduğu söylenir. Babasının adı Abdullah imiş. Aynı köyün de imamlığını yaparmış. Çağının din öğretimini görmüş, Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, hafız da olmuştur. Konya Medreselerinde öğrenimini tamamladıktan sonra Sivrihisar ve Akşehir yörelerinde imamlık, müderrislik gibi görevlerde bulunmuştur. Sonunda Akşehir'e yerleşmiştir. Evlenmiş, çoluk çocuk sahibi olmuştur. Fatıma Hatun ve Dürr-i Melek Hatun adlarında iki kızı bilinmektedir. Ölümünün 1284 yılına tesadüf ettiği de, eski bir mezar taşı üzerindeki tarihe dayanılarak, kabul edilmiştir. Türbesinin duvarları yok, fakat kapısına kocaman bir kilit asılıdır. Akşehir Mezarlığındaki türbe, bir çok ziyaretçi ve turist dikkatini çeker. İstanbul'un fethinden sonraki ilk kadı olan Hızır Bey'in onun soyundan geldiği de bazı eserlerde kayıtlıdır...

Nasreddin Hoca'nın fıkraları, nükteleri zamanla değerini kaybetmeyen, insanın sosyal ve psikolojik hayatı bakımından olayları güldürücü ve düşündürücü yönleriyle etkileyen birer dil, kültür ve edebiyat incisidir. Türkün zekâsı, halkın zevki, tecrübesi, dünya ve hayat görüşü bunlarda yaşamaktadır.

G. HİKÂYET-İ HADİCE TEZVİC-İ MUHAMMED ve başka risaleler. Şahsî Kütüphanemizdeki, yazmalar arasında on kadar manzum risaleyi kapsayan bir Mecmua'daki ilk eser Hz. Muhammed'in Hz. Hadice ile evlenmesini hikâye eden bir mesnevidir. Bu konunun İslâm Edebiyatında bu tarzda işlendiğini ve yazarı

belirtilmeyen bu risalenin *XIII. yüzyılda mı*, yoksa daha sonraları mı kaleme alındığını, şimdilik söylemek güçtür. Mecmuadaki "*Das-tân-i Muhammed Hanefî*"'nin şairi: "*Aç gözünü biçâre Dursun Fakîh*" mısraının işaret ettiği vechile, *Gazavatnâme* yazarı da olan ve az yukarda adı geçen zattır. Belki mecmuadaki hem ilk risale, hem de diğer *mesnevî nazım şeklindeki* risalelerden bazıları da onundur.

AHMED FAKİH

XIII. Yüzyılın ilk yarısında *Anadolu Türkçesiyle ve aruz vezniyle* oldukça düzgün şiir yazabilen ve hem tasavvuf bilgileri sağlam, hem de onun icaplarını yerine getirdiği anlaşılabilir değerli şairlerden biri ve tarih sırasıyla de başta geleni Ahmed Fakih'tir.

Hayatı hakkındaki bilginin önemli bir kısmı menkıbeye dayanmakla beraber, elde bir kaç belge de mevcuttur. Bir kerre Yunus Emre bir beytinde adının Kutbeddin olduğunu belirtmiştir. Eflâkî'nin *Menâkıbu'l-ârifin* (yazılış tarihi 754/1353)'i ile Muhyiddin'in *Hızırnâmesi* (yazılış 880/1475) gibi eserlerdeki bilgiler menkıbevi bir karakter taşır. Onun iyi yürekli bir Türk olduğu, Horasan'dan geldiği, sağlam bir medrese eğitim ve öğretiminden başka tasavvuf erkân ve âdâbiyle yetiştiği, tereddüt-süz, söylenebilir. Ancak Mevlâna'nın babası Sultanü'l-ulemâ Bahaeddin Veled'ten feyz aldığı ve müritleri arasına girdiği yolundaki rivâyet, tartışılabilir. Çünkü Bahaeddin Veled, Konya'ya 1228'de gelmiş ve 1230'da da vefat etmiştir. Ahmed Fakih'in ise Konya'daki türbesinde vefat tarihi 618/1221'dir. Her halde arada bir çelişkinin bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife adlı son yıllarda yayımlanan (1974) eserinden anlaşıldığına göre: Hacc farızasını edâ için Hicaz'a gitmiştir. Medine ve Mekke'den başka Kudüs'ü, Şam'ı da ziyaret etmiştir. Özellikle Kudüs'ü çok sevmiş gözükmektedir. Orda daha fazla kalmayı arzuladığını, tam iki ay da oturduğunu söyleyen Ahmed Fakih, evinden barkından ayrılık sebebiyle daha doymadan dönmek gerektiğini de hissettiriyor.

Ahmed Fakih'in, *Menâkıbü'l-ârifin*'e bakılırsa, kişiliği hakkında şunları söylemek gerekir: O, fıkıhı, Bahaeddin Veled'den *Hidâye*'yi okuyarak iyice öğrenmiş. Kendisine "Fakih" la-

kabının verilmesi de bu nedenle olacak. Ahmed Fakîh, yine menkıbeye bakılırsa, cezbeli bir zattır. Mevlâna'ya büyük saygı besler ve bunu gösterirmiş te. Onun adı en eski Anadolu erenleri arasında zikredilir. Hatırası ve kerametlerinin uzun süre unutulmadığı anlaşılıyor. *Doğu ve Batının Kutbu, Abdalların Meliki, Meczublarnın Ulusu* gibi sıfatlarla kabrindeki mezar taşında bile övülen Ahmed Fakîh'in, bugüne kadar, ikisi de birer risale sınırı içinde kalan iki eseri bilinmektedir. *Çarhnâme* ve *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife*.

1. *Çarhnâme* : 83 beyitlik bir *kasîde* düzeninde, *aruzun Hezec bahriyle* ve "*Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fa'ülün*" *vezniyle* yazılmıştır. Nazım tekniği bakımından kusursuz sayılmaz. Ama devrine göre başarılıdır.

Çarhnâme'nin dili : arkaik kelimelerin yanı başında *Arapça* ve *Farsça* kelimeleri de kullanmakta mahzur görmeyen, ama tamlamalardan da arınmış gibi gözükken, anlaşılması güç olmayan bir *Türkçedir*. Yabancı kelimelerin çoğu da din terimleridir. Konunun gereğidirler de.

Ahmed Fakîh'in bu eseri İslâm dini ve tasavvufu konusunda didaktik nitelikte, orta seviyedeki halka hitap eden oldukça başarılı bir *nasihatnâmedir* de denebilir. *Çarh* (Felek)'ten şikâyetle başlar. İnsanların kardeş olduğuna ve birbirine yavuzluk etmemeleri gerektiğine değinir. Sonra hemen Allah'ın insanı kendisine kulluk etmek için yarattığını hatırlatır. Öğütler vermeğe başlar. Dünyada yemek yedirmek, rızık için zahmet çekmemek, mağrur olmamak, dünyaya aldanmamak gibi ahlâkî faziletleri telkin ettikten sonra *Kıyamet*'in mutlaka kopacağını, insanların kelebekler gibi dağılacığını, Allah'tan başka hiç bir varlığın diri kalmayacağını beyan eder. Ve Âhirete sözü intikal ettirir. Mısralar böylece birbirini izler, gider. Eser, kendi türünde başarılıdır.

2. *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife*'ye gelince, bir öncekinden büyüktür, 390 beyittir. Genellikle mesnevî tarzında yazılmış olmakla beraber, bir kaç yerde *kafiye düzeni kasîde-gazel* şeklindedir. Bir de hece ölçüsü ile üç dörtlük te metinde yer almıştır. Sonlarda da *Kudüs medhinde* hece ile parçalar vardır.

Konusu şöylece özetlenebilir : Şair, bir kaç arkadaşı ile *Hacc Farızasını* edâ için yola çıkar. Seyahatı sırasında ziyaret ettiği (mübarek şehirleri) *Medine, Mekke, Kudüs, Şam*'da gördüğü yerleri „üzelce anlatır. En çok ta *Kudüs* şehrini beğenmiştir. Kitabını, dönüşte, Hacc'a gidememiş arkadaşlarına ithaf eder, tabiatıyla onlara da bunun nasip olmasını arzular.

Eserin genellikle *Çarhnâme* vezni ile oluşu, her ikisinde bazı beyitlerin benzerlik göstermesine sebep olmuş gibidir. Dili oldukça sade, uslûbu akıcıdır. Anlatış rahattır. Tasvirler gerçeğe uygun ve canlıdır. Sonuç olarak denebilir ki : bu yeni bulunan eseriyle *Ahmed Fakîh*'in dil ve edebiyat alanındaki yeri ve değeri, çağı içinde, daha da kuvvetlenmiş bulunmaktadır.

ÇARHNÂME'DEN

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fa'ülün
 ('U ——— / 'U ——— / 'U ——)

*İbâdet kıl Hak için gece gündüz
 İbâdetdür bilür sen genc-i pinhân*

*Kazâ-yi âsmânî çün erişür
 Ölüme kimse olumaz pâyendân*

*Gelecek nesne gelür çâre yokdur
 Gerek sen yaş yerine ağlağıl kan*

4 *Bu dünyâda belâyâ sabr ede gör
 Hakun sevdiği kurtulmaz belâdan*

*Ölüm bir kapudur geçmek gerekdür
 Beraber anda sultân ile çoban*

*Yaradılmış bu şerbetden dadısar
 Ulu giçi durur ol işde yeksân*

7 *Bu bir işdür kim oğrar kamu mahlûk
 Bu bir derddür ki yokdur ana dermân.*

ÇARHNÂME'DEN

Allah yolunda, gece gündüz (demeden) ibâdet et; biliyorsun ki :
ibâdet, gizli hazinedir.

İlâhî kader eriştiğinde, hiç kimse ölüme kefil, zamin olamaz
(onun önüne geçemez).

Gözlerinden yaş yerine kan döksen bile, başa gelecek gelir, bunun
çâresi yoktur.

- 4 Bu dünyada belâları sabırla karşıla; Allah'ın sevdikleri, belâlar-
dan kurtulmazlar.

Ölüm, sultanla çobanın beraber geçmeleri gereken bir kapıdır.

Bütün yaratıklar bu (ölüm) şerbetinden tadacaklardır. O işte
(ölüm sorununda) büyük küçük eşittir.

- 7 Bu, bütün yaratılmışların başına gelecek bir iştir; bu, dermanı
olmayan bir derttir.

METNE DÂİR AÇIKLAMA VE İNCELEME

Çarhnâme'nin bu mısralarında Ahmed Fakîh'in telkin ve tavsiyeleri İslâm dininin özellikle *şeriat* hükümlerine uygundur. Bir kerre ilk beyitte "*gece gündüz ibâdet edilmesi*" öğüdü veriliyor ki, burada *Kur'ân*'daki bir âyete de imâ vardır. "*Ez-Zâriyât*" Süresinin 56. âyetinin anlamı şöyledir: "*Ben cinleri de, insanları da bana ibâdet etsinler diye yarattım*". Cenab-i Hakk'ın bu emrini şair, Allah için, gece gündüz ibadet tavsiyesiyle, bilenlere, hatırlatıyor.

Kaza-yi âsmânî'den murat, olacak bütün olaylar, aslında inanışa göre, "*Levh-i Mahfûz*"'da yazılmış olduğundan, vakti zamanı gelince önlenmesine imkân olmadığını hissettirmektir. Bu bakımdan ölümün önüne geçilmez olay olduğunu belirtiyor. Nitekim "*El-A'râf*" Süresi'nin 34. âyetinde Cenab-i Hak, bu husustaki buyruğunu şu meâlde bizlere ulaştırmıştır: "*Her ümmetin bir eceli vardır. Mukadder ecelleri gelince ne bir saat geri bırakabilirler, ne de öne alabilirler*". Bu itibarla gözyaşı yerine, gözlerden kan dökülse bile ecele faydası olmaz. Çünkü mukadderatın hükmü ne ise, o yerine gelecektir. Esasen İslâm dininde kaza ve kadere karşı gelmeğe çabalamak boş olduğu gibi, şeriata da aykırıdır. "*El-Bakara*" Süresinin 156. âyeti, müminler tarafından, her ölüm olayı vukua geldiğinde, en güzel bir teselli nedeni olarak tekrar edilir: "*Innâ li'llâh ve innâ ileyhi râciûn / Biz Allah içiniz* (Allah'ın teslim olmuş kullarıyız) *ve biz (âhirette de) ancak Ona dönücüleriz*".

4. beyitte belâyaya sabrın tasviyesi de hem şeriat, hem tarikat icabıdır. Hz. Peygamber'in bir *hadîslerinde*, Allah'ın: "*En büyük müsibetleri en çok sevdiklerik. verdiği*" anlamına gelen bir sözü vardır. "*Sabır, üzüntüden kurtulmanın anahtarıdır*" anlamındaki Arapça cümle sık sık tekrar edilir. Bizler de "*Sabrın sonu Selâmettir*", deriz. 5. beyitteki, ölüm karşısında insanların eşitliği de veciz şekilde dile getirilmiştir. Baştan sona kadar bu seçtiğimiz beyitler insanın din buyruklarını yerine getirmesi, ölümü korkunç görmemesi, kazayı rıza ile karşılamağa hazırlanması bakımından güçlü telkilerdir. Şair, amacını çok güzel dile getirmiştir.

KİTÂBU EVSÂFİ MESÂCİDİ'Ş-ŞERİFE'DEN

*Medîne şehri de bir ulu şardur
Ne kim ister olursan anda vardur*

*Bu şehriün çevre yanı yazılardur
Yapusu nice yıllık yapulardur*

*O şehriün orta yiri bil Haremdür
İçinde yatan ol Sâhib-keremdür*

- 4 *Haremün vasfını dahı işitgil
Gücün yiter ise eğlenme gitgil*

*Kapusu dört durur girgil birinden
Sela n virgil Resûlullâh'a andan*

*İki rek'at namaz kıl it ziyâret
Resûlün nurını gör zî-beşâret*

- 7 *Çu biz dahı Resûlullâh'ı gördük
Kara yüzümüzi türbeye sürdük*

*Sevinüben didüm El-Hamdü li'llâh
Ki bize rûzî kıldı bunu Allah.*

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma: *Medine'nin*, Hicretten önce (622) *Yesrib* adını taşıdığı bilinir. Hz. *Muhammed*, *Mekke*'den buraya göçünce bu şehir büyük önem kazanmıştır. Hele, *Peygamber*'in "*Ravza-i Mutahhare*" deyimiyle adlandırılan mübarek kabirleri de burada olduğundan; *Hac farızasının* edâ edildiği, *Kâ'be-i Muazzamanın* ve *Arafat Dağının* kutsal topraklarında bulunduğu *Mekke*'den sonra Müslümanların en çok ziyaretle yükümlü olduğu şehir olmuştur. İşte *Ahmed Fakih*, kısa bir tanıtımdan sonra asıl *Harem'e* değiniyor. *Mekke* ve *Medine*'deki hududları belli kutsal bu iki yere "*Haremeyn-i Şerifeyn*" denilir.

Harem'in içinde yatan *Sahib-Kerem*: Hz. *Muhammed*'tir. Şimdi fevkalâde yapısı, yeşil görkemli kubbesi, çok geniş avlusu, müstesnâ mimarî uslûbu ile *Resullah*'ın uyuduğu türbenin içinde bulunduğu cami, gerçekten, hayranlık uyandırıcıdır. Tabii o zamanlarda, devrine göre, yine de elbet onarımlı ve güzeldi.

Sorular: parçanın vezni, nazım şekli hakkında bilgi veriniz. Kafiye düzenini gösteriniz.

Medine şehri'nin İslâm öncesi ve sonrası din, sosyal hayat ve siyasî faaliyetler bakımından önemi üzerinde incelemelerde bulununuz.

İslâmın, asırlar boyunca belli başlı devlet merkezleri hangi şehirlerdir. Bunlardan bir kaçını sayınız ve hangi devletlerin baş kenti olduğunu belirtiniz.

Parçayı nesre çeviriniz. İçindeki dinî terimleri gösteriniz. İki rek'at namaz kılınmasını, şair neden tavsiye ediyor? Sebebini açıklayınız?... Eser sahibi, "*kara yüzünü Resullullah'ın türbesine sürdüğü*" ifade etmekle nasıl bir duyguyu canlandırıyor?

"*El-Hamdü li'llâh*" / (Allah'a hamd olsun) ilk önce bir şükürdür. Bir de *Kur'an-i Kerim*'in ilk sûresi olan "*Fatiha*" da "*El-Hamdü li'llâh*" diye başlar. Bunlar arasında ilişki kurabilir misiniz? Açıklayınız.

SULTAN VELED

Asıl adı Bahaeddin Muhammed Veled olmakla beraber Sultan Veled diye bilinen ve Mevlâna Celâleddin Rumi'nin büyük oğlu olan zat, güvenilir bir kayda göre: 25 Rebiulâhir 623/25 Nisan 1226 tarihinde Karaman'da (Lârende) doğmuştur. Annesi Semerkand'lı Şerafeddin Kızı Gevher Hatun'dur.

Babası ve dedesi, o daha çok küçükken, üç yaşlarında iken, Karaman'dan ayrılıp Konya'ya yerleşince o da aile ile birlikte Anadolu Selçukluları'nın bu ünlü kültür merkezine gelmiştir.

Mevlâna'nın çocukları arasında en çok sevdiği Sultan Veled, ilk öğretim ve eğitimini de ondan görmüştür. Babasının dostlarından da gelişme yıllarında bir hayli yararlanmış. Ayrıca Konya'da Akıncı Medresesi'ne devam etmiş, sonraları, öğrenimini ilerletmek için, Şam'a gönderilmiştir. Yıllar sonra Şems-i Tebrizi gücenip Şam'a gittiğinde, babasının buyruğu üzerine, oraya gidip onu geri getiren de Sultan Veled'tir. Ayrıca babasının halifeliğine uygun gördüğü kuyumcu Selâhaddin'e, ondan sonra da Çelebi Hüsameddin'e büyük saygı ve bağlılık göstermiştir. Babası vefat edince de eski durumunu değiştirmemiş, bu son zatın da dünyadan geçmesi üzerinedir ki: Mevlâna'nın mümessili, halifesi olarak unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur. Bir kere teşkilâtçı, inandırıcı kişiliği sayesinde Mevlâna zamanındaki medreseyi ve tekke nüvesini büyük bir dergâh durumuna kavuşturan odur. Dergâhta: türbenin imamı, hafızlar, koruyucular, müezzin, Mesnevî okuyanlar, mutrip heyeti ve hademelerin görevli olduğu bilinmektedir. Bu sırada dergâhın vakfı da kurulmuş ve hattâ vakıfla geçinen bir gurup ta belirmiştir. Sultan Veled ayrıca Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde Mevlevî Zaviyeleri'nin kurulmasını planlayıp gerçekleştirmiş, buralara halifeler de göndermiştir.

Sultan Veled, sağlığında hemen bütün çevresinin saygısını kazanmıştır. Babasına olan sonsuz ve vazgeçilmez sevgisi hayatı boyunca devam etmiştir. Halka da bunu telkin etmiş, her vesile ile babasından söz açmış, çevreyi ona bağlamak çabasını sürdürmüştür. Bu arada Konya'ya ve Anadolu'ya olan sevgisi de çalışmaları, hizmetleri ve başarısını kolaylaştırmıştır, diye düşünülebilir. Sultan Veled'in vefatı: 10 Receb 712 / 11 Kasım 1312 tarihindedir. Sultan Veled, Selâhaddin Zerkb'un kızı Fâtıma Hatun'la evli idi. Bu hatundan, Ulu Ârif elebi diye bilinen Celâleddin Feridn Ârif doğmuş olup, *Mevlevi-liği*, babasından sonra, temsil ederek geniş ölçüde yaymıştır. Sultan Veled'in başka eşleri ve çocukları da olmuştur.

ESERLERİ. Sultan Veled'in a. *Divan*, b. *İbtidânâme*, c. *Rebabnâme*, d. *İntihânâme* ve e. *Maarif* adlarında beş eseri vardır.

Bunlardan gayetle kısaca söz edeceğiz :

a. *Divan*, değişik nazım şekilleriyle (*kaşide*, *gazel*, *terci'*, *rbâi* v.b.) oluşan büyük bir şiir mecmuası olup, 12700 beyti aşmaktadır. *Divanındaki şiirleri, mesnevilerinden önce topladığını* kaydetmiştir. Eserde 30 kadar vezin kullanılmıştır. Her vezindeki şiirler de *alfa-betik* sıra gözetilerek düzene sokulmuştur.

b. *İbtidânâme*, Mevlâna hakkında sağlam bilgi için en güvenilir bir kaynak değerinde olan *İbtidânâme*, Sultan Veled'in ilk mesnevisidir. Bu eser *Velednâme* adı altında Tahran'da (1355 Hicri) yayımlanmış, Türkçe'ye evirisi Ankara'da (1976) basılmıştır. Aslı düzgün, külfetsiz *Farsça* iledir. *İbtidânâme*, Sultan'l-ulemâ Bahaeddin'in *Belh*'ten gşnden elebi Hüsameddin'in vefatına kadar geçen dönem ve bizzat Sultan Veled hakkında çok yararlı bir bilgi hazinesidir, demek yanlış olmaz.

c. *Rebabnâme*, Mevlâna'nın *Mesnevi'si* vezninde 3000'den fazla beytten kuruludur. Yazılışının tamamlanması 1301'dedir. Sonunda Türkçe şiirler de yer almıştır.

d. *Intihânâme*. Yine *Mesnevî vezniyle* yazılmış bulunan ve Sultan *Veled*'in üçüncü ve sonuncu mesnevisini teşkil eden bu eser: 8300 beyti aşkındır. Kitap: "*gerçek yolcuların nefse ve şeytana uymamaları için öğütler*"i kapsar.

e. *Maarif*. Bu da *Farsça*'dır. 56 bölümden kuruludur. Nesirle kaleme alınmıştır. İçinde *Senâî*'den, *Mevlâna*'dan iktibas edilmiş şiirler de vardır. Türkçeye çevrilmiştir (1949).

Sultan *Veled*'in Türkçe şiirleri, konuları bakımından *Farsçalarından* pek de farklı sayılmaz. Dîn, tasavvuf, ahlâk kurallarına başta yer verilmiştir. *İbtidânâme*'de 76, *Rebabnâme*'de 162 ve *Divan*'da 129 Türkçe beyit tesbit edilmiştir. Edebî bakımdan orta değerde olmakla beraber dil açısından —bu şiirler— önemlidir.

REBABNÂME'DEN

(Fâilâtün Fâilâtün Fâilün)

(—U— / —U— / —U—)

*Mevlâna gibi cihânda olmadı
Ancılayın kimse Hak'dan tolmadı*

*Ol güneşdür evliyâlar yulduzı
Dükeline ol değürür uruzı*

*Tenriden her bir kişi bahşiş bulur
Haslarun bahşişi ayruksi olur*

4 *Bahşişi kim verdi Hak Mevlâna'ya
Anı ne yoksula verdi ne baya*

*Siz anı binüm gözümle görünüz
Anun esrarını binden sorunuz*

*Ben diyem sözler ki kimse demedi
Ben verem ni'met ki kimse yemedi*

7 *Ben verem hil'at ki kişi geymedi
Kimse binüm bahşişümi saymadı.*

REBABNÂME'DEN

Dünyada, Mevlâna gibi, hiç bir kimse olmadı (yetişmedi) ; kimse de onun gibi Allah tarafından kusursuz yaratılmadı.

O, güneştir; veliler yıldızıdır.. O, herkese nasip (fikir) eriştirir.

Herkes, Allah'tan, bir ihsana nâil olur, fakat has kullarının armağanı başka türlü olur.

- 4 Allah'ın, Mevlâna'ya olan lütfü, ihsanı; ne bir yoksula, ne de bir zengine verilmiştir.

Siz onu, bir de, benim gözümle görüverin; onun sırlarını da benden sorunuz.

Ben öyle sözler söyleyebilirim ki —bu konuda— kimse söylememiştir. Ben —şimdiye kadar— kimsenin yemediği nimetleri verebilirim.

- 7 Ben kimsenin giymediği hil'atı verebilirim. Kimse benim verebileceğim armağanı (manevî anlamda tabîî) sayı ile hesap edemez.

METNE DÂİR AÇIKLAMA VE İNCELEME

AÇIKLAMA : İlkönce şunu belirtelim ki **Sultan Veled**'in bu parçasını nesre çevirirken, asıldan ayrılmamağa özen göstermekle beraber, belli bir ölçüde serbestçe hareket edilmek ve —elden geldiğince— şairin ifâde etmek istediği anlama yaklaşmak amacı güdülmüştür. Bununla beraber istenilenin yapıлып yapılmadığı üzerinde de düşünülebilir. Burada açıkça anlaşılması gereken, her halde şudur: **Sultan Veled**, babası, mürşidi, hocası, şeyhi **Mevlâna**'ya olan sonsuz bağlılığı, onun evliyanın en büyüklerinden olduğuna inancı, onun manevî olarak kendisinin yolunda yürüyeceklerle verebileceği paha biçilmez, maddenin ötesinde değerli armağanları dile getirmiştir; ayrıca **Mevlâna**'yı tanımak ve anlamak için kendisinin gözü ve kafasıyla bakmak ve düşünmek gereğine de işaret etmekte ve kendisinin de manâ âleminin erleri arasında bulunduğu okuyucuyu inandırmak arzusunu izhar eylemektedir.

Şimdi şu hususları da açıklamak yerinde olur: Daha yukarılarda **Mevlâna** bahsinde de değindiğimiz gibi: Mevlevilik tarikatının erkân ve âdâbını tesbit ve tesis eden, onu yaygınlaştıran birinci derecedeki şahsiyet bizzat **Sultan Veled**'tir. Belgeler ve söylentiler onun, babasının vefatından sonra, hatırasına nasıl bağlı kaldığını, ömrünü âdetâ **Mevlâna**'yı ve *Mevleviliği* yüceltmek, sevdirmek ve her tarafa yaymak uğrunda harcamayı zevk bildiğini göstermektedir. Eserlerinde de zaten bu *Mevlâna hayranlığı* ışıltı ışıltıdır...

Şiir parçasında: Hiç kimsenin **Mevlâna** gibi olmadığını söylerken, tabiatıyla Peygamberleri, geçmiş çağların en büyük evliyasını ayrı tutmuştur. Çağdaşları arasında, ya da o dönemdeki Selçuklu topraklarında o değerde ve aşamada evliya bulunmadığını söylemek istemiş olmalıdır. "*Bahşîş*" kelimesiyle kastedilen her halde "*himmet*" tir. Evliyanın, manevî yardımıcıdır. Kendisi hakkındaki övgüleri ise, mübalâğa veya aşırı güvenmeden fazla, etrafını babasının manevî gücüne daha da inandırmak, halkı irşat ederek daha iyi olmağa, İslâmiyete ve tarikatlarına teşvik arzusuna bağlamak yerinde olacaktır. Ayrıca Allah'ın **Mevlâna**'ya bahşettiği ihsan anılırken onun şiirlerindeki eşsiz güzellik ve telkin gücü, kişiliğindeki üstün meziyetler, çevresini ve insanları aydınlatmadaki müstesnâ tesir ve nüfuz da kastedilmiş olabilir.

İBTİDÂNÂME'DEN

*Eteğüm dut kesilme binden sen
Gendüzün görme demegil' sen ben*

*Gendüzünü unut bini bilgil
Gendüzün yavu kıl bini bulğil*

*Gendüzünden cihânı ger sora se.
Biş cihan ol cihânda sen gör; sen*

4 *Ne balıklardur ol deniz içre
Ger sana Tenri ol sudan içüre*

*Deniz içre balıkların göre sen
Ol balıklar ile bile dura sen*

*Duruban anda sen balık ola sen
Ne kim ister isen bayık bula sen*

7 *Ölmeği ol denizde görmeye sen
Göre sen ne ki varsa sormaya sen.*

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

HATIRLAMA : Önce bu parçanın veznini bulup nazım şekli ve kafiye düzeni hakkında yeterli bilgi edindikten sonra şu noktalar üzerinde durunuz :

a. Sultan Veled, niçin aslında mütevazi olduğu ve Müslümanlık ta alçak gönüllülüğü tavsiye ettiği halde "*eteğinden tutulmasını*" ve karşısındakinin "*kendisini unutmasını, sadece onu bilmesini, tanımmasını*" istemektedir. Burada tasavvufi bir görüşün ne gibi akislerini bulabiliyorsunuz? Düşünüp cevap veriniz. Hz. Peygamber: "*Mütevazi olanı Allah yüceltir, kibirliyi de alçaltır*" anlamında ümmetine emir verdiği halde Peygamber yolunda gittiği şüphesiz olan Sultan Veled'in, bu ilk bakışta bu buyrukla çelişkili görünen sözlerinin altındaki anlam ve ikaz nedir? Açıklamağa çalışınız?

b. Tasavvufta "sen", "ben" davası niçin yoktur? "*Gendüzün yavu kıl bini bulğul*" mısraında şair, hitap ettiğine "kendini kaybet, beni tanı mı" demek istiyor. Burada *mürşitle mürit* münasebeti bahis konusu mudur? Öyle ise tarikatte *şeyh* ile onun *muhip* ve *müntesipleri* arasındaki bağlar hakkında bilgi edinmeğe çalışınız. Ve bu bakımdan parçayı iyice kavramağa çaba harcayınız.

c. Ölümün içinde olmayacağı deniz neyi temsil etmektedir? Yahut her gördüğünü neden sormamak icap edermiş? Bu hususta düşünceleriniz nedir?

SORULAR : Mevlevî tarikatının erkân ve âdabını inceleyiniz.

Metindeki Anadolu Türkçesinin daha sonraki yüzyıllarda kaybolan kelime ve bazı gramer özelliklerini bulmağa çalışınız?..

Önemli ve üzerinde durulmuş bir tasavvuf kelâmının anlamı şöylece Türkçeleştirilebilir: "*Ölmeden önce ölüünüz*". Bu ne demektir? Üzerinde durduğumuz bu parça ile bu sözün anlamı arasında bir münasebet buluyorsanız görüşlerinizi belirtiniz?..

"*Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*" isimli bir kitap gördünüz mü? Kimin olduğu ve içinde şairin hangi kitaplarından Türkçe şiirler taşıdığı hakkında bilgi veriniz? Bir de "*İbtidânâme*"nin bütünü-nün Türk dili ile kim tarafından çevrildiğini ve hangi kuruluşça yayımlandığını araştırınız.

DEHHANİ

Horasan Türklerinden olduğu anlaşılan ve yağlı maddelerle nakış yapan bir nevi nakkaşlara verilen ad olan "dehhan" kelimesine nisbetle Dehhanî mahlasını kullanan bu XIII. yüzyılın ikinci yarısı şairi, dinî konularla meşgul olmayıp, sonradan klasik şiirimizde en fazla kullanılan *sevgili*, *şarap* başta olmak üzere hayatın günlük arzularıyla ve oldukça coşku ve içtenlikle canlanmış gazeller yazmış bir sanatkârdır.

Yaşamı, görevleri, ömrünün son yılları hakkında yeterli bilgiye sahip olduğumuzu söyleyemeyeceğimiz, sadece, Hoca sıfatı ile de anıldığı bilinen Dehhanî'nin, *Anadolu Selçukluları*'nın sonlara doğru gelen hükümdarlarından III. Alâeddin Keykubad (1298-1302)'ın saray şairleri arasında yer aldığı ve sultanın ona *Farsça bir Selçuklu Şehnâmesi* kaleme aldırarak arzusunda olduğu hakkında kayıtlar mevcuttur. Ancak yazıldığı ve 20.000 beyit kadar tuttuğu da söylenen bu *Selçuklu Şehnâmesi*'nden bugüne kadar bir bölüm bile ele geçmiş değildir.

Hoca Dehhanî'nin sonradan, geldiği Horasan bölgesine dönmek istediği III. Alâeddin Keykubad'a sunulan bir kasidesinden anlaşılmaktadır.

Bilindiği gibi XIII. yüzyıl şiirimizin klasikliğe yönelen ve bu geleneğin ilk temsilcileri gibi kabul edilebilecek olan Ahmed Fakih, Sultan Veled gibi şahsiyetlerin eserlerinde, genellikle, hâkim olan tasavvuf neşvesidir. Oysa Dehhanî'de böyle bir durum ve davranışa tesadüf edilmemektedir. Bu noktadan hareket eden bazı inceleyiciler, onu, klâsik edebiyatımızın usulüne uygun, mecazlarını, sanatlarını başarı ile kullanan ilk sanatkârı saymışlardır. Yani bir başka ifade ile amaçları halkı irşat etmek, din ve kahramanlık duygularını güçlendirmek, ya da tasavvuf inançlarını ve sofilerin hayatlarını sevdiren benimsetmek olmayıp aşktan, şaraptan, bülbülden, gülden, servi boydan, dudak, diş, inci, mercan gibi birbiriyle mütenasip kelimeleri bir araya getirip bir sanat zevkini geliştirme çabasından kaynaklanan Anadolu şiirinin ilk özgür ve becerikli şairi Dehhanî'dir, denebilir. Bununla beraber onun da tasavvuf konusunda şiirler yazmış olması da ihtimal dışı değildir.

I

GAZEL

(Mef'ülü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fa'ülün)

(— U / U — U / U — U / U —)

*Sabr eyle gönül derdüne derman ere umma
Can atma oda bîhûde cânan ere umma*

*Gözün sadefinden niçe dürdâne dökersen
Şol dişi güher dudağı mercan ere umma*

*Gül vaslı dilersen ko bu feryâdı i bülbül
Gül gonca gibi ağzı gülistan ere umma*

4 *Inceldiyse hecr ile karınca gibi bilün
Firkat niçe bir ola Süleyman ere umma*

*Yakûb bigi hüzn ile katlan bir iki gün
Bir gün haber-i Yûsuf-i Ken'a.ı ere umma*

*Feryâd ü figan etme i bülbül dahı ağzın
Yum gonca gibi yine gülistan ere umma*

.....

7 *Bu resme ki Dehhânî dürür şem' gibi zâr
Başdan ayağa ömrünü pâyan ere umma.*

I

GAZEL

Gönül, sabr et, derdine derman erişeceğini ümit etme.
Sevgilinin geleceğini umarak boşuna canını ateşe atma.

Gözünün sadefinden ne kadar çok inci gibi göz yaşı döksen, o inci dişli, mercan dudaklının geleceğini sanma.

Güle kavuşmağı diliyorsan, ey bülbül, gel bu feryadı bırak;
Gonca gibi gül, o ağzı gülbahçesine benzeyenin geleceğini ümit etme.

- 4 Ayrılık yüzünden belin, eğer, karıncanınki gibi inceldiyse,
Ayrılık ne kadar sürer, bilinmez, Süleyman'ın geleceğini ümit etme.

Ya'küb gibi, bir süre, üzüntüye katlan, ama günün birinde Ken'an ilinin Yusuf'unun geleceğini umma.

Ey bülbül, ah vah etme, ağzını da gonca gibi yum.
Günün birinde gülbahçesine kavuşacağını da ümit etme.

.....

- 7 Dehhanî, bu şekildeki mum gibi inleyicidir,
Baştan sona kadar ömrünün sona ereceğini umma.

METNE DÂİR AÇIKLAMA VE İNCELEME

Nisbeten serbestçe nesre çevirmekte mahzur görmediğimiz ve sanatçısının amaçladığı anlam dışında da, belki, bir iki noktada kendi görüşümüze göre metne biçim verdiğimiz bu gazel, devrine göre gerçekten sanatkâranedir. İlk beyitte sabrın sonu selâmettir inanın aksine, sabırdan fayda beklemediğini söyleyen şair, sevgili gelecek diye beklemeyi canı ateşe atmak diye vasıflandırıyor. Çünkü eskiler "*El-intizar, eşeddü mine'n-nâr / beklemek ateşten daha şiddetlidir*" demişlerdir.

İkinci beyitte sadefe benzetilen : göz kapaklardır. Göz yaşı da : sadefin içindeki inci tanesi sayılmıştır. Sevgilinin dişinin beyazlığı: inci ile, dudakların da değerli bir deniz ürünü olan mercan ile —renk münasebeti de düşünülüp— tenasüp sanatı yapıldığı hatırlanabilir.

Üçüncü beyitte bülbülün, baharda, gülün açılmasını görebilme iştiağıyla feryadının yararlı olmayacağını söylenmesiyle, kanımızca, şu noktaya değinilmiştir : Bülbül gece seher vaktına kadar öter, sevgilisi gülün açılmasını bekler; ancak tam gül açılırken, yani gonca gülerken, o uykudadır; uyandığında da goncanın açılmış olduğunu görür ve feryad ve figan yenilenir.. Böyle bir inanç var. Gül gonca gibi sözlerde iki anlam var : ya bizim yazdığımız tarzda "gonca gibi gül" demeli; yahut "gonca gül gibi" diye okumalıdır.

Dördüncü beyitteki : *Karınca-Süleyman* sözleri *Kur'an-i Kerim'*deki *S ü l e y m a n - Karınca* karşılaşmasına imâdır (*En-Neml Sûresi*, âyet 18-19).

Beşinci beyitte ise *Ya'kûb-Yusuf* kıssası söz konusu edilmekle yine *Kur'an'*daki bir sûreye telmih mevcuttur (*12. Yûsuf Sûresi*).

Son beyitte şair mumun yanarken tükenişi ile kendisinin ağlamak ve inlemekle geçen hayatı arasında bir köprü kurmaktadır.

Bu gazel : edebî sanatlarla bezenmiş, daha sonraki yüzyıllarda şairlerin —biraz da klâsik İran Edebiyatı etkisiyle— kullandıkları mazmun ve mefhumlara Anadolu'da ilk olarak yer vermiş güzel örneklerden biri sayılabilir.

II

GAZEL *

*Bir kadehle bizi sâki gamdan âzad eyledi
Şâd olsun gönlü anun gönlümi şâd eyledi*

*Bendeyidi bunca yıllar kaddine serv-i revân
Toğrulukla kulluk ittiğiçün âzad eyledi*

*Husrev-i hûban iden sen dilber-i şîrîn-lebi
Bisütûn-i ışk içinde bini Ferhad eyledi*

4 *Od ile korkutma vâiz bizi kim la'l-i nigâr
Cânımız bizim oda yanmağa mu'tâd eyledi*

*Nass getürdi hüsnüniün da 'vâsın isbat etmeğe
Ol ki yarun kaşını "Nûn" u gözün "Sad" eyledi*

*Aldayup aldı Dehânî yok behâya cânunu
Sor ona bir bûseye aldım diyü ad eyledi*

7 *İster isen mülk-i hüsn âbâd ola dâd eyle kim
Padişehler dâd ile mülkini âbâd eyledi.*

* Hikmet İlaydın, *Dehhânînin Şiirleri* başlıklı makalesinde, bu gazelin Kemal Paşazâde'ye ait olduğunu ifade etmektedir.
(Ömer Asım Aksoy *Armağanı*, T.D.K. Yayını, Ankara, 1978, S. 163, 166).

II

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hoca Dehhanî'nin bu gazelinin veznini, I. gazelin vezni ile karşılaştırınız. Aradaki farkı tesbit ediniz ve bahirlerini söyleyiniz.

Gazel tarzının menşeyini, İslâm edebiyatındaki gelişmesi ve Türkçe gazelin özelliklerini inceleyiniz.

HATIRLATMA : Hoca Dehhanî'nin Klasik Edebiyatımızın mazmun ve mefhumlarını, sanatlarını kullanan ilk şairlerden olduğunu söylemiştik. Gerçekten XIII. Yüzyıl şairlerimizden, eldeki belgelere göre, ilk olarak, sonradan *Divan Edebiyatı* da denecek olan *Klasik* kurallara uygun *Edebiyat dalını*, usul ve geleneğine uygun tarzda temsil eden *Dehhanî*'dir. Ancak unutmamak gerekir ki, onun döneminde bu bir başlangıçtı. Asıl klasik devreyi: *Fatih Sultan Mehmed* (1451-1481)'in sultanlığı döneminde rayına oturmuş, daha sonraki yüzyılların dehâlarını hazırlamağa elverişli bir muhitin gelişmiş olduğuna müşahede etmekle tanıyor ve doğru hükme bağlayabiliyoruz. Şimdi bu hatırlatmadan sonra sorulara geçebiliriz :

SORULAR : Klasik Türk Edebiyatının gelişip olgunlaşmasında İran Edebiyatının etkisi olmuş mudur? Olmuşsa bunun derecesi ve ne zamana kadar devam ettiği hakkında bilgi toplamağa çalışınız?..

Klasik Edebiyatın vasıfları nelerdir? *Divan Edebiyatı* veya *Eski Türk Edebiyatı* denilen edebiyat dalının klasik vasıflarını nasıl bir ölçü ile tayin ve tesbit etmek mümkündür? Araştırınız.

Sâki, *serv-i revân*, *Husrev*, *Bisütûn*, *Ferhad*, *vâiz*, *nigâr*, *nass*, "*Nûh*", "*Sad*", *padişeh*, *mülk*, *âbâd* gibi kelimeler üzerinde açıklamalar yapmağa çalışınız. Bunlar *Eski Edebiyatımızda*, zaman zaman, tekrarlanan kelime ve deyimlerdir. Bunları bilmek ve neye delâlet ettiklerini, ne gibi vesilelerle kullanıldıklarını ve neleri hatırlattıklarını incelemek yarar sağlar.

Gazelde bir birlik ve bütünlük hissediyor musunuz? Şairin sevgiliye karşı düşünce ve davranışları nasıldır? Son taraflardaki *can* ve *bûse* münasebeti size bir şeyler hatırlatıyor, söylüyor mu? Açıklayınız.

ŞEYYÂD HAMZA

Anadolu Türk Edebiyatının ilk dönem şairlerinden, tasavvuf bilgisi sağlam ve çağının kültürüne sahip bir gönül ehli olan Şeyyâd Hamza'nın, bugün bile hayatı hakkında birbirinden farklı görüşlere, o da pek mahdut olarak, sahip bulunduğumuzu söylemek gerekir. Nitekim onun Nasreddin Hoca (1208?-1284?)'nın çağdaşı olduğu bazı belgeler ışığında bilim adamlarınca kabul edildiği halde, 1983 *Millî Türkoloji Kongresindeki* bir bildiriye 749/1348 tarihinde vebâ hastalığından ölen kızı Aslı Han'ı imâ eden mısraları bulunduğu —Ankara Milli Kütüphanesindeki bir risaleler mecmuasındaki şiirine dayanarak— açıklanmıştır. Böylece Nasreddin Hoca'nın vefatında, 64 yıl sonra dahi hayatta olan bir kişinin olsa olsa, çocukluğunun o döneme tesadüf ettiği, o da, zayıf bir ihtimalle düşünülebilir. Bu takdi, de XIII. yüzyıl sonunda doğup XIV. nün ikinci yarısına kadar devan eden bir ömre sahip olduğu söylenebilir.

Kızının mezarının Akşehir'de olması hasebiyle, Şeyyâd Hamza'nın da bu bölgede yaşadığına dair elde belge olmasa da, böyle bir mutalâayı yumuşak karşılamak yersiz olmayacaktır.

Şeyyâd kelimesinin anlamı üzerindeki yorumlara göre: XIII.-XIV. yüzyıllarda bu ad, yüksek sesle şiirler okuyup halkı coşturan kimseler için kullanılmıştır. Ayrıca *Mevleviler* arasında da lâkap olarak mevcutmuş.

Şeyyâd Hamza'nın günümüze kadar gelmiş ve bilinmekte olan şiirleri: 1500 beyti aşkın *Yusuf ve Zelih* mesnevisi ile (Züleyha), bazı manzumelerinden ibarettir. Manzumelerinden çıkan sonuç: onun *sünnî inançlara bağlı, şeriat ahkâmını çok iyi bilen*, tasavvuf zevkından da yoksun olmayan ve Hz. Peygamber'e sonsuz derecede saygılı ve hayran bir şair olduğunu kanıtlamaktadır. Yine o, ayrıca ölümü, dünyanın fâniliğini anlatır Hakk'a, erişmek isteyenlerin *Kur'ân âyetlerini* okumalarını tavsiye eder. Rahat ve

huzur isteniyorsa: bu viran dünyayı bırakıp, ondan el etek çekerek dinî vecibeleri yerine getirmenin faziletini idrak etmek gereğine de dokunur.

Bir manzumesinin de Ahmed Yesevi'nin —aynı kafiye ve redifteki— bir *hikmetinin naziresi* olması dikkati çekmiştir.

Şeyyâd Hamza'nın "*remel bahri*" ile yazdığı *Yusuף ve Züleyha'sı*, *Kur'ân-ı Kerim* ve *tefsirlerden* genişçe yararlanılarak hazırlanmıştır. Şüphesiz kendi duygu ve görüşleri de eserde yer almıştır. Oldukça samimî bir dil, canlı bir uslûp ile yazılmıştır. Tek nüshaya dayalı yayımı 1946'dadır.

I

GAZEL

(Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün)

(U — — — / U — — — / U — — — / U — — —)

*Ne yatarsen eyâ gâfil göziün aç gör bu erkânı
Hak'a irmek diler isen okı âyât-i Kur'ânı*

*Eğer okuyasan Kur'ân bulasan derdine derman
Özüni komağıl gâfil uyan yür'iste dermânı*

*Dime ki kim benüm server var imdi hacene yalvar
Eğer diler isen rehber kıla canuna imânı*

4 *Kime kim nasibi değdi elini dünyedan çekdi
Kelîmüm diyüben öğdi Çalap Mûsi'bni İmrân'ı*

*Sekiz uçmak yedi tamu bizim için durur kamu
Sen ana sığın ey amû ki virür mahlûka cânı*

*Şular kim dünyeden göçdü âhiret şerbetin içdi
Hidâyet kapusun açdı okı dâimâ Kur'ânı*

7 *Şehinşah-i zaman oldur ki virür mahlûka cânı
Anun ışkı nuru birle görürüz cinn ü insânı*

*Diler isen Şeyâd Hamza kıla Hak canunu rahat
Sana dünya (ola) ibret gel a terk et bu virânı.*

I

GAZEL

Ey gafil ne yatıp durursun, gözünü aç ve bu yol ve yöntemi gör.
Hakk'a kavuşmak istiyorsan, *Kur'ân âyetlerini* oku.

Kur'ân okuyacak olursan, derdine derman da bulursun.
Özünü gaflette bırakma, uyan ve dermanını iste.

Ben serverim falan deme, git şimdi hocana yalvar, yakar;
Eğer rehber, yol gösterici istiyorsan, o, sana imanın usul ve erkânını öğretir.

- 4 Allah kime nasip ederse o, dünyadan elini eteğini çeker. Nitekim Allah, Musa ibni İmran'ı, Kelim'im (*Tur-i Sina'da* muhatabım) diye öğdü.

Sekiz cennet ile yedi cehennem hep bizler içindir.
Ey amca, bütün yaratıklara can veren Allah'a sığın.

Onlar ki dünyadan göçtüler (yahut geçtiler) ve âhiret şerbetini içtiler, hidayet kapısını açtılar, sen de dâima *Kur'ân* oku.

- 7 Bütün mahlûkata can veren zamanın Padişahı, odur, Allah'tır.
Onun aşkının nuru ile cinleri ve insanları görürüz.

Ey Şeyyâd Hamza, dilersen ki: Allah, canına rahatlık nasip etsin:
O takdirde, dünyadan ibret al, gel bu virâneyi terkediver.

I

METNE DÂİR AÇIKLAMA VE İNCELEME

Bu gazel dünyanın fâniliğini, âhirete hazırlığın gerekliliğini, gafletten uyanmağı en güzel ve canlı bir uslûpla anlatabilen eski şiirlerimizdendir.

Şair, psikolojik bakımdan da okuyucuyu etkilemekte, *Kur'ân okumağı* ve o yolda yürümeğı tavsiye ve telkin etmekle de gidilecek yolu göstermektedir. Ayrıca bir hocaya, bir rehberine olan ihtiyacı da dile getirmekte ise de asl olan : bilen için *Kur'ân* okumak, onunla âmel etmektir.

Gazel, sünni itikadına uygundur. Sonra ben, şuyum buyum diye búbürlenmemeğı de salık vermekle, tevazuu, insan sevgisini aşıyor.

H z. M u s a 'nın *Tur-i Sinâ*'da Hakk'ın hitabına mazhar oluşuna değinmesi dikkat çekicidir.

Gerçekten Müslümanlar cennet sayısının sekiz, cehennem sayısının ise yedi olduğuna inanırlar. Burada önemli olan rakamdan çok fazla, cennetin de cehennem de biz insanlar için var olduğu, ve kurtuluş yolunu arıyorsak tek çâremizin bütün varlıkların yaratıcısı olan Allah'a sığınmaktan ibaret bulunduğunun etkili şekilde telkin edilmesidir.

Nihayet Ş e y y â d H a m z a önce kendisi, sonra da çağının ve kendilerinden sonra gelecek kuşakların insanına şu nasihatta bulunuyor: Dünyadan ibret alalım, onun zevkleri, nimetleri peşinde haktan ve hakikatten ayrılmayalım. Dünyanın süsüne, malına, evlâdına, makamına kapılmayalım. Din ve dünyamız için, en iyisi, sonunda viran olacak bu dünyaya kenetlenmeyelim.

Gazelin tümü didaktiktir. Vaız ve nasihat niteliğı taşımakla beraber samimî, coşkulu ve etkilidir. Dil de sade sayılır. Vezin ve kafiye bakımından çok kusursuz sayılmaz ama, çağına göre başarılı sayılabilir.

Bu ve diğ er şiirleri Ş e y y a d H a m z a 'nın dini bütün bir Müslüman olduğunu, iyi öğretim gördüğünü, insanlara iyi davranmanın gerekliliğine inandığını göstermeğ e elverişlidir.

II

MEDH-İ RESÛL (S.A.S.)

Senün ışkun kamu derde devâdur yâ Resûla'llah
 Senün katunda hâcetler revâdur yâ Resûla'llah

Senün nurun gören gözler ne ay gözler ne yılduzlar
 Nurundan gice gündüzler ziyâdur yâ Resûla'llah

Deründen açılır güller sözünden şehd ü şekkerler
 Senünle hasta gönüller şifâdur yâ Resûla'llah

- 4 Habibsin padişahlara tabîbsin dertlü ahlara
 Şefâ'atün günâhkâra 'anâdur yâ Resûla'llah

.....
 Mübârek türbesi yirde tolu nûr ile perverde
 Veli râhun feleklerde 'ayândur yâ Resûla'llah

Makamun Kâbe u Zemzem hemîşe kayim ü muhkem
 Hızır ümmetine her dem sakadur yâ Resûla'llah

- 7 Şeyâd u Hamza ol şâhdan diler kim kurtıla ahdan
 Seni medh itmek Allah'dan 'atâdur Yâ Resûla'llah.

II

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

HATIRLATMA : Bu Peygamber övgüsü (*Nat-i şerif*), Klasik Edebiyatımızdaki en güzel ve coşkulu, türünde başarılı şiirlerden biridir. Sanatkârın gerçekten İslâmî geniş bilgilere sahip olduğu —manzumenin uzunluğu hasebiyle metne alamadığımız beyitler de dahil— anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber hakkında Eski Edebiyatımızda Yunus Emre'den başlayıp Fuzulî ve Şeyh Galib'e kadar onlarca şair övgüler yazmışlardır. Bu manzume de onların yanında yer alabilir. Nitekim halen bazı *Mevlid Meclislerinde*, kimin olduğuna dikkat edilmeden bu *na't-i şerif* de okunmaktadır.

SORULAR : *Na't* ne demektir? *Tevhid*, *Münacât* gibi diğer dinî şiirler ile ne bakımdan aralarında bağlar kurulabilir? Allah'a yalvaran, Onun birliğini şakiyan şiirlerle Hz. Muhammed'i öven şiirlerin ortak yönü ne bakımdan incelenebilir?

Peygamber'in katında hacetlerin (istekler) revâ görülmesi (uygun sayılması, yerine getirilmesi) nasıl bir inancı ifâde eder?

H z. Peygamberin övgüsü için kullanılan deyimleri bulunuz. Mecazlara dikkat ediniz.

Kâ'be ve *Zemzem* hakkında bilgi toplayınız ve Müslümanlar için bunların ne anlam taşıdığını araştırınız.

Hızır'ın Hz. Muhammed'in ümmetine *saka* (su taşıyıcı) mertebesinde olması bir telmih mi? Ümmetin değerini belirlemek için bir benzetme mi, yahut suyun önemine bir işaret midir? Ne düşünürsünüz?..

H z. Muhammed hakkında yazılmış *nat-i şeriflerden* biri üzerinde çalışarak bu türün özellikleri ve Türk edebiyatındaki önemi hakkında bir konuşma hazırlayınız.

YUNUS EMRE

Sadece Selçuklu, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin değil, hemen bütün çağlar ve bölgeler Türklüğünün en büyük şair, sofu ve mütefekkirlerinden biri olan Yunus Emre, halâ hayatının safhaları bakımından gölgeli bir hayli yönler bulunan ve kişiliği de, daha çok, eserlerinin verdiği ipuçlarına dayanılarak düzene sokulmak istenen müstesna millî dehâlerdendir.

Yunus'un âdetâ menkıbevî-destânî bir hayat hikâyesi vardır ki şöylece özetlenebilir: Yunus Taptık Emre isimli bir şeyhin müritlerindedir. Taptık, Barak Baba'nın, o da Sarı Saltık'ın halifesidir. Bilindiğine göre: Taptık Emre, Sakarya ırmağının yakınlarında, Mihaliçcik yöresinde, Emre köyü hudutları içinde yatmaktadır. Bazılarına göre Barak Baba, Selçuklu şehzâdelerindenmiş. Ona mensup olanlara da "Barakıyyun" denildiği de kaynaklarda yer almıştır. Sarı Saltık ise Seyyid Mahmud Hayranî halifelerindedir. Barak Baba'yı irşad eden budur. Ömrünün son yıllarını Dobrica'da geçirdiği anlatılan Saltık, hemen devamlı olarak cihatla uğraşmıştır...

Yunus, ayrıca Mevlâna Celâleddin'in hayranıdır. Şiirlerinde onu "kutb-i cihan" saymakta, "görklü nazarının gönlünün aynası olduğunu" belirtmekte, "sohbetinde" bulunduğunu imâ eylemektedir. Bazı inceleyiciler Yunus'un tarikat zincirini Mevlâna'ya da bağlamaktadırlar.

Yunus'un 1240 dolaylarında doğduğu hakkındaki görüşler akla yatkın olmakla beraber kesin değildir. Ama 720/1320'de vefat ettiği hususundaki kayıt gerçek olarak kabul edilebilir. Yunus'un şiirlerinden Geyikli Baba, Balım Sultan gibi zatları tanıdığına hükmedilebilir.

Yunus'un hayatından açık bir nokta da "Risaletü'n-nushiyeye"yi, bir beytinde ifâde ettiği gibi, 707/1307'de yazmış olmasıdır.

Bektaşî Velâyetnâme'sinde (Menakıb-i Hacı Bektaş-i Veli) Yunus 'la ilgili söylenti vardır. Bundan bir ölçüde yararlanılabilir. Menkıbeye özetleyebiliriz: Yunus yoksul bir rençber olarak Hacı Bektaş'a gidip yardım isteme arzusunu duyar. Bu bir kıtlık yılıdır da. Hayvanının sırtına bir miktar alıç yükleyerek yola çıkar. *Suluca Karahöyük'e, Hacı Bektaş Dergâhına* varınca şeyhe gerekli saygı ve bağlılığını sunar. Getirdiği armağanını da verir. Sonra da ondan buğday ister. Hacı Bektaş'ın "*Buğday mı istersin, yoksa himmet mi?*" tarzındaki sorusuna da, buğdayı tercih ettiği karşılığını veriverir. Bir süre misafir kalır. Buğday yerine himmet önerisini yine reddeden Yunus'a, istediği buğday verilir. Rivâyet şu anlamda devam eder: Dönerken pişman oldu, akli başına geldi. Yitirdiği şeyin önemini kavradı. Geri döndü. Dergâhta Hacı Bektaş'a haber verdiler. Ancak şeyhin cevabı şu yolda idi artık: "*Onun kilidi Taptık Emre'ye verilmiştir. Gitsin, ona baş vursun*".

Yunus, işte gûya bu nedenledir ki Taptık Emre'nin dergâhına koşmuş, onun dervişi olmuştur. Ve dergâha odun taşımakla görevlendirilmiştir. Yıllarca ormandan dergâha hep kuru ve düzgün odun taşıdı. Şeyhi, bir gün dervişine sormuş: "*Ormanda hiç eğri odun yok mudur?*". Alınan karşılık ta şu olmuş: "*Vardır efendim, vardır ama senin kapına odunun bile eğrisi yakışmaz*". Yunus hakkında buna benzer başka rivâyeler, menkıbeler de vardır. Ancak bu gibi nakiller şairimizin değeri, halk ve tarikat mensupları arasındaki şöhreti ve manevî mertebelerdeki ilerlemeleri bakımından önemlidir. Fakat tarih ve hayat hikâyesinin gerçekleri itibarı ile rahat ve emin konuşmak için yeterli değildir.

Yunus'un şiirlerinde onun hayatına dair bazı izleri bulmak mümkün. Meselâ: *Konya'da* bulunduğunu "*Konya minareleri*"nden söz açan bir şiirinden anlamaktayız. Mevlâna ile *Konya'da* görüştüğü de sâbit. Ve onun meclislerinde, sohbetlerinde bulunup zevk te almıştır. Öğrenim hayatı genellikle *Konya'da* geçmiş olmalıdır. Fakat bir çok seyahatlerde de bulunmuştur. Kendisi de: "*Gezerim Urum u Şam'ı; Yukarı illeri kamu*" mısraında bunu beyan etmiştir. Ama son yaşlılık yıllarını doğup büyüdüğü *Sarıköy'de* geçirmiştir. Vefatı da orada vukua gelmiş ve kendi tekkesinin avlusuna gömülmüştür.

Anlaşıldığına göre Yunus adı ile şiir yazan ve bugün ellerde dolaşan yüzlerce şiir kendisine mal edilen sadece bir tek Yunus değildir: Ayrıca şiirlerde bazan "Der vi ş", bazan "Â ş ı k", bazan "Em re" gibi sıfatlar Yunus adına refakat etmektedir. Henüz ilmî usullerle ve bütün elyazmaları karşılaştırılıp tenkitli bir Yunus Emre külliyyatı'nın varlığı iddia edilebilir, diyemeyiz. En iyi ünlü Yunus uzmanlarının ve bu konuda çalışmaları ile tanınan şahsiyetlerin yayımladıklarına, şimdilik, güvenmekten ibarettir.

Burada bir noktaya değinmekte yarar vardır: Bazıları Yunus Emre'yi okuma-yazması olmayan bir "ümmî" saymışlardır. Bu hatalı bir görüştür. Onun hemen bütün şiirleri, çağının medrese öğretiminden geçmiş, Kur'an ve hadîs bilgilerine sahip bir aydın olarak tanımağa fazlasıyla yeterlidir. Ayrıca velilerden, erenlerden, eski çağ hikâyelerinden de bahsettiği olmaktadır.

Yunus Emre'nin en önemli bir yönü: Türkçeyi son derecede güzel ve zamana dayanıklı bir biçimde kullanabilmesi, aradan yediyüz yıl geçmiş olmasına rağmen halâ dilinin tazeliğini, etkinliğini koruyabilmesindedir. Onun eserleri olarak Risaletü'n-nushiyye ile Divan'ını tanımaktayız.

Birincisi: baş taraftaki *remel bahriyle* olan 13 beyitlik kısım ile bir nesir bölümü gözönünde tutulmazsa *Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Fa'ülün* vezniyle yazılmış 550 beyitten oluşan bir eserdir. Bütünü ile didaktik bir niteliktedir. Yazılış tarihinin 707/1307'de olduğuna değinmiştik. Tasavvufî karakter taşımaktadır. Sahibinin din ve tasavvuf bilgilerde ileri olduğuna bir kanıt olarak ta düşünülebilir.

Divan'a gelince bu gerçekten bir şaheserdir. İçinde *aruz vezni* ile de *hece* ile de yazılanlar vardır. Genellikle *ilâhiler* hece veznedir. Yunus'u ebedileştiren onun yüzyıllara dayanan *Türkçesi* ile ondaki *insanlık sevgisi* ve bunun samimiyetle, canlılıkla, coşku ile ifadesidir. Bir de sonsuz bir Allah aşkı, Hz. Muhammed hayranlığı, din ve tasavvuf sevgisidir. Yunus Emre, kaynağını İslâm dininden alan ölümsüz bir insan sevgisine sahiptir. Bunu emsalsiz देनेcek biçimde ve iç zenginliği ile şakırmaktadır. O, Türk halkının yüksek ve ölümsüz duygularını, hayatın fâniliğini, iyiliğin ebediliğini, fazileti, vefayı, acımayı, geri gelmeyecek kayıplar karşısında sabrı ve teselliyi en güzel şekilde ifâdelendiren büyük dehâlarımızın baş tacıdır.

I

MUHAMMED

*Canım kurban olsun senin yoluna
Adı güzel kendi güzel Muhammed
Şefâat eyle bu kemter kuluna
Adı güzel kendi güzel Muhammed*

*Mü'min olanların çoktur cefâsı
Âhirette olur zevk u safâsı
On sekiz bin âlemin Mustafâ'sı
Adı güzel kendi güzel Muhammed*

*Yedi gökleri seyrân eyleyen
Kürsi'nin üstünde cevlân eyleyen
Mi'raç'ta ümmetini dileyen
Adı güzel kendi güzel Muhammed*

*Âşık Yunus ne'der cihânı sensiz
Sen Hak Peygamber'sin şeksiz gümânsız
Sana uymayanlar gider imânsız
Adı güzel kendi güzel Muhammed*

I

MUHAMMED

(Ey) adı da, kendisi de (çok) güzel olan Hz. Muhammed, senin yolunda canım kurban olsun. Bu eksikli, âciz kuluna, kölene şefâatte bulun: Ey adı da, kendisi de güzel Hz. Muhammed.

Mü'minlerin (imanlı Müslümanların) —bu dünyada— çektikleri cefâ çoktur. Ama âhirette (öteki dünyada) —çekilen cefânın karşılığında— bunun zevk ve safasına doyum olmaz. Ey on sekiz bin âlemin Mustafa'sı (güzidesi, seçilmişisi) adın da güzel, kendin de güzelsin, ya Muhammed.

Yedi gökte gezinen, *Kürsî* (taht, Arş altındaki semâ) üstünde dolaşan, *Miraç* (göğe çıkılan gece)'de ümmetinin bağışlanmasını dileyen adı güzel, kendi güzel Muhammed.

Ey adı güzel, kendisi güzel Hz. Muhammed, Âşık Yunus, dünyayı, sensiz neylesin? Sen, şüphesiz, tereddütsüz Hak Peygamber'sin. Sana uymayanlar, inanmayanlar —elbette— dünyadan imansız giderler.

I

METNE DÂİR AÇIKLAMA VE İNCELEME

AÇIKLAMA : Bu şiir, âlemlere rahmet olarak gönderilen Son kulu ve son elçisi Hz. M u h a m m e d 'i takdir buyurmuş ve onu, *ümmetinden* (İslâma inanıp bağlanan toplum) bir fert olan Y u n u s 'un *Ondan şefâat* (günâhlarının bağışlanması için aracılık)ini esirgememesini yalvaran dokunaklı, dinî bir manzumedir. Genellikle Hz. Peygamber vafında yazılıp "*Na't-i şerif*" tamlamasıyla adlandırılan bu türde, özellikle Klasik Edebiyatımızın bir çok şairlerinin gerçekten güzel, duyarlıklı ve içtenlikle yazılmış manzumeleri, hemen her "*Divanın*" baştarafında bulunur. En çok başarılı "*na't-i şerifler*" arasında: F u z û l î (1480?-1556)'nin "*Su Kasidesi*" ile Ş e y h G a l i b (1757-1799)'in "*Müseddes Na't-i Şerif*"i yer almıştır.

Cenab-ı Hak, *Kur'ân-ı Kerim*'in muhtelif âyetlerinde sevgili kulu ve son elçisi Hz. M u h a m m e d 'i takdir buyurmuş ve O'nu, insanlara örnek göstermiştir. "*El-Enbiyâ*" sûresinin bir âyetinin anlamı şöyledir: "*Biz, seni âlemlere ancak rahmet için gönderdik*". Yine "*El-Ahzâb*" sûresinde Allah (C.C.) müminlere şu meâlde Son Elçisinde örnek kişiliğin varlığını belirtmiştir: "*And olsun ki: Resûlullah'ta sizin için, güzel bir örnek vardır*". Bu konuda "*El-Kalem*" sûresindeki âyetin de meâli —doğrudan doğruya P e y g a m b e r e hitapla— apaçıktır: "*Sen, hiç şüphe yok, büyük bir âhlâk üzerindesin*".

Allah'ın bu kadar sevip övdüğü, insanlara dünya ve âhiret mutluluğunu muştulamak, yerine getireceği görevleri öğretmek ve onları eğitmekle yükümlendirdiği en sevgili kulu ve elçisini, elbette, Müslüman şairlerin, ilim adamlarının, manevî alanlarda yücelmiş büyüklerin sonsuz bir saygı ve hayranlıkla yadederek ondan şefaat beklemeleri doğaldır. Y u n u s, İlâhî aşk ve cezbeden sonra en çok Hz. M u h a m m e d 'e çözülmeyen bağlılığını şakiyan şairdir. O, bu dünyayı, bir çok, "*Evliya*" gibi bir sınav yeri saymış, burada çekilen eza ve cefanın *Âhiret*'te mükâfatının görüleceğine inanmıştır. Bu dünyada insan ne ekerse, âhirette onu biçecektir. Yunus'un inancı budur.

Hz. Peygamber'in dört ismi, zaman zaman, ayrı ayrı veya bir arada kullanılabilir: M u h a m m e d, A h m e d, M a h m u d, M u s-

tafa. Şeyh Galip, ünlü *Na't-i Şerif*'inde "*Sen Ahmed ü Mahmud ü Muhammed'sin efendim*" mısraında üçünü bir arada zikretmiştir. Yunus Emre, ikinci dörtlüğün üçüncü mısraında "*On sekiz bin âlemin Mustafâ'sı*" derken bir tevriye sanatı da yaparak: hem Hz. Peygamber (S.A.S.)'i kasdetmekte, hem de kelimenin sözlük anlamı olan "*güzide, seçilmiş*" sıfatlarıyla onu övmektedir. Hz. Muhammed'in "*on sekiz bin âlemin Mustafa'sı*" (seçkini, güzidesi) oluşu, ilk önce, az yukarda değindiğimiz, "*Biz, seni ancak âlemlere rahmet için gönderdik*" âyetiyle de sabittir. Esasen âlemlerin pek çok olduğu, *Kur'ân-ı Kerim*'in ilk sûresi olan "*Fatiha*"nın ilk âyetinde de belirtilmiştir. Sadece miktar bakımından "18.000" rakamı üzerinde görüşler mevcuttur. Bu gerçekten onsekiz bin olarak kabul edilebilir. Yahut âlem 18 bölüm kabul edilir: *Akl-i küll* (1), *Nefs-i Küll* (o da 1), *dokuz gök* (*Atlas, Burçlar, Zühal, Müşteri, Merrih, Güneş, Zühre, Utarid, Ay*: 9), *dört unsur* (*su, ateş, hava, toprak*: 4) ve *üç mevlûd* (*maden, bitki, hayvan*: 3). Böylece toplam 18 oluyor. 1000 rakamı vaktiyle büyük ve son sayı bilinirmiş. Bu sebeple $18 \times 1000 = 18.000$ oluyor, derler.

İslâmiyette *Mi'rac* Gecesinin önemi büyüktür. Receb ayının 27. gecesine tesadüf eder. O gece Hz. Muhammed, *Mescid-i Haram* (*Kâ'be'den*)'dan *Mescid-i Aksâ*'ya (*Kudüs'e*) ve oradan da *Ulvî âleme* yolculuk yapmıştır. *Mi'rac olayı* *Kur'ân-ı Kerim*'in "*El-İsrâ*" sûresinin ilk âyetinde işaret edilmiştir. Hz. Peygamber, o gece, Allah'ın huzuruna nâil olmuştur. Beş vakit namaz da o gece farz kılınmıştır. Ve yine Hz. Muhammed, o mübarek gecede, Allah (C.C.)'dan ümmetinin bağışlanmasını yalvarmıştır.

Yunus Emre, son dörtlükte, gerçekten çok samimidir. Dünyayı, Hz. Muhammed olmaksızın hiç mi, hiç arzulamamaktadır. Şeksiz, gümansız *Hak Peygamber*'e uymayanların imânsız gideceğini de hatırlatan şair, böylece İslâmın etkili bir telkinini de yapmaktadır.

İNCELEME : Hz. Muhammed'in vasıflarını belirleyen ve "*Hilye-i Şerife*" adı ile adlandırılan edebî tür hakkında bir kompozisyon ödevi hazırlayınız. Yunus'un bu şiirini andıran başka tasavvuf ve halk şairlerimizin şiirlerini araştırınız. *Miraç Kandili* dediğimiz bu mübarek geceden başka İslâmiyette kaç kutsal gece tanıyorsunuz, inceleyip anlatınız.

II

HAK BİR GÖNÜL VERDİ BANA

*Hak bir gönül verdi bana ha demeden hayran olur
Bir dem gelür şâdi olur bir dem gelür giryân olur*

*Bir dem sanasın kış gibi şol zemherî olmuş gibi
Bir dem beşâretten doğar hoş bağ ile bûstan olur*

*Bir dem gelür söyleyemez bir sözi şerh eyleyemez
Bir dem dilinden dür döker dertlilere dermân olur*

- 4 *Bir dem çıkar. Arş üzere bir dem iner tahte 's-serâ
Bir dem sanasın katredir bir dem taşar ummân olur*

*Bir dem cehâletde kalır hiç kimseyi bilmez olur
Bir dem dalar hikmetlere Câlinûs u Lokmân olur*

*Bir dem div olur yâ peri vîrâneler olur yeri
Bir dem uçar Belkıs ile Sultan-ı ins ü cân olur*

.....

- 7 *Bir dem döner Cebrâil'e rahmet saçar her mahfile
Bir dem gelür gümrâh olur, miskin Yunus hayrân olur*

II

(METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR)

HAK BİR GÖNÜL VERDİ BANA

HATIRLATMALAR : Bu şiir baştan başa insan gönlünün ne kadar değişik ruh halleri yaşayabileceğini ve gönlümüzün sınır tanımadan ne ölçüde değişik ufukları aşabileceğini pek güzel vurgulamaktadır. Sizler, bu mısralardaki tasavvuf zevk ve heyecanının başkaca hangi şairlerimizde bulabilirsiniz?. Meselâ Niyazî-i Mısrî (1618-1694) ile Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'nin gönül üzerindeki deyişlerini ve onun bu âdetâ pervasız uçuşlarını —maddî ve manevî anlamda— tesbit edip değerlendirmeye çalışmanızda, sizin için, yarar vardır.

Cenab-ı Hakk'ın insanlara lütfettiği gönlün, bazan bir nefeslik zaman içinde, bu kadar değişivermesini psikolojik bakımdan açıklamak için insanın iç dünyasının durumu üzerinde bazı incelemelere başvurmanın edebî eseri anlamak ve değerlendirmede yardımcı olur. Yunus Emre'nin bu beyitlerinde âdetâ bir hayat görüşünün izleri bulunduğunu söylemek te hatalı olmaz. Dikkat edilirse o, gerek dış olaylar, gerekse bilinç altındaki —gücümüzü aşan— çalkantıları âdetâ sezmiş ve gerçekten sosyal problemler yanında psikolojik dalgalanmaların da etkisini ve bir de tasavvuf âlemindeki "bast / açılma" ve "kabz / sıkılma" durumunu dile getirmiş gibidir.

SORULAR : *Arş* ve *tahte's-serâ* deyimlerinde en yüksek ve en aşağı, daha açık bir ifade ile ulaşılamayacak derecede bir mahal ile yeraltı anlamlarını buluyorsanız ve "katre" ile "umman" münasebetlerini de gözönünde tutabiliyorsanız, bu 4. beyti etraflıca açıklayınız.

Câlinûs ve Lokman gibi iki çok önemli sayılan kişi hakkında ne biliyorsunuz?. Birincisi ilk çağın Bergamalı büyük hekimi, ikincisi de Peygamber veya veli ise, aralarındaki münasebet nedir? Burada "hikmet" kelimesi size ne hatırlatır? *Cehaletle, hikmet* arasındaki tezat gönülde nasıl tecelli eder?.

Dev, peri, virane, ins ve can (in-cin) arasında bir edebî sanat mevcut ise, bunun adı nedir? *Belkıs, Süleyman, ins, can* kelimeleri *Kur'ân-ı Kerim*'de de işaret edilen bir hikâye çağrışımını sizde uyandırıyor mu? İnceleme yaparak daha etraflıca öğreniniz.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

- Akar, Metin, *Şeyyâd Hamza ve Bir Şiir*, V. Milli Türkoloji Kongresine sunulan *Bildiri*, 1983.
- Banarlı, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*, Fasikül 4-5, İstanbul.
- Buluç, Sadettin, Eski Bir Türk Dili Yadigârı : *Behçetü'l-Hadâ'ik fî Mev'i-zeti'l-Haldâ'ik*, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. VI, İstanbul 1955.
- , *Şeyyâd Hamza'nın Beş Manzumesi*, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. VII, İstanbul, 1956.
- , *Dursun Fakîh'in Gazavât-Nâmesi*, X. Türk Dili Kurultayında Okunan *Bilimsel Bildiriler 1963'ten ayrınbasım*, Ankara, 1964.
- , *Bir Eserin İki Yazma Nüshası*, *Türkiyat Mecmuası*, C.XIV, İstanbul, 1965.
- Cumbul, Sadi, *Nasreddin Hoca Antolojisi*, Akşehir, 1966.
- Cengiz, Halil Erdoğan, *Divan Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1982.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul, 1969.
- Erginer, Kaya, *Nasreddin Hoca*, İstanbul, 1969.
- Eyüboğlu, Sabahattin, *Yunus Emre*, İstanbul, 1971.
- Fakih, Ahmed, (Mecdut Mansuroğlu Yayımı), *Çarhname*, İstanbul, 1956.
- , (Hasibe Mazıoğlu Yayımı), *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerife*, Ankara, 1974.
- Fürûzanfer, B. (Bediuzzaman), (Çeviren : Feridun Nafiz Uzluk), *Mevlâna Celâleddin*, İstanbul, 1963.

- Halıcı, Feyzi, *Dinle Neyden*, Ankara, 1973.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul, 1961.
- , *Yunus Emre: Risalet al-Nushiyye ve Divân*, İstanbul, 1965.
- Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, C. 1-III, İstanbul, 1965-66.
- , *Yunus Emre*, İstanbul, 1975.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.
- Karahan, Abdülkadir, *Metinler ve Açıklamalarla Eski Türk Edebiyatı*, Ankara, 1976.
- , *Menkıbelerde ve Edebiyatta Seyyit Battal Gazi*, Seyyit Battal Gazi Bilimsel Semineri, *Bildiriler*, Eskişehir, 1978.
- , *İlk Osmanlı Edebiyatının İncelenmemiş Dinî Bir Mesnevisi: Hikâyet-i Hadice Tezvic-i Muhammed...*, Atatürk Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi *Araştırma Dergisi*, Sayı: 10, Ankara, 1979.
- Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1964.
- , *Türk Edebiyatı Antolojisi*, Ankara, 1967.
- Korkmaz, Zeynep, *Selçuklu Çağı Türkçesinin Genel Yapısı*, Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten 1972'den ayrıbasım, Ankara, 1973.
- , *Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler*, *Türkoloji Dergisi*, C. VI, Ankara, 1974.
- Kozanoğlu, Aptullah (Abdullah) Ziya, *Battal Gazi Destanı*, İstanbul, 1973.
- Köprülü (Köprülüzâde), Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926.
- , *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1959.
- Mansuroğlu, Mecdut, *Anadolu Türk Yazı Dilinin Başlaması ve Gelişmesi*, İstanbul, 1951.

- Mansuroğlu, Mecdut, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul, 1958.
- Mevlâna, Celâleddin (Tercüme : Veled İzbudak - Abdülbâki Gölpınarlı), *Mesnevî C. I-VI*, İstanbul, 1954-1957.
- , (Çeviren : Meliha Ülker Tarıkâhya), *Fihî Mâ Fih*, İstanbul, 1954.
- , (Hazırlayan : Âmil Çelebioğlu), *Mesnevî-i Şerîf*, aslı ve sadeleştirilmesiyle *Manzum Nahîfi Tercümesi*, C. I-III, İstanbul, 1967-1972.
- , (Çeviren : Abdülbâki Gölpınarlı), *Divân*, İstanbul, 1974.
- Öztelli, Cahit, *Yunus Emre Bütün Şiirleri*, İstanbul, 1971.
- Şeyhoğlu, Sadru'd-din (Zeynep Korkmaz Yayımı), *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara, 1973.
- Sözen, Metin, *Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanatı*, İstanbul, 1983.
- Sultan Veled, (Çeviren : Abdülbâki Gölpınarlı), *İbtidâ-nâme*, Ankara, 1976.
- Tokmakçioğlu, Erdoğan, *Bütün Yönleriyle Nasreddin Hoca*, Ankara, 1981.
- Toprak, Burhan, *Yunus Emre Divanı*, Ankara, 1966.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965.
- , *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I-II, İstanbul, 1969.
- , *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973.

karışıklıklar ve rakip başkanların çekişmelerinden, savaşmalarından sonra Timur (1336-1405)'un hâkimiyetiyle (1370) bu bölge yüz yılın sonlarında ona ve cihan başbuğları arasında özel yeri ve değeri olan bu hükümdarın vefatını müteakip XV. Yüzyıl boyunca da Timurlulara tabi olmuştur.

II. XIV. Yüzyılda Türkçenin geniş anlamıyla konuşulup yazıldığı alanlarda önce İlhanlılar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu bölgeler başta İran toprakları olmak üzere ona sınırdas olan ülkelerdi. Bu Mogul-Türk imparatorluğunun hükümdarları İslâmiyeti kabûl ettikten ve İslâm-Türk kültürünün kuvvetli nüfuzu altına girdikten sonra hanedan ve devlet artık Türkleşmiştir. 1256-1344 yılları arasında İran, Türkiye, Azerbaycan, Kafkasya gibi Batı-Asya topraklarında nüfuzları yürüyen İlhanlılar'ın hükümdarlarından Gazan'ın 1295'te tahta çıkınca Sünnî akidesi üzerine Müslüman oluşu, İran'daki Mogullarla Türklerin birbirleriyle kaynaşmalarını ve daha çok benzeşmelerini sağlamıştır. Fakat ondan sonra gelen kardeşi Olcaytu'nun Şiîlik mezhebini seçişi, bazı karışıklıklara yol açacak durumlar doğurmuştur. Sonraları oğlu Abû Said Bahadır (13-16-1335) tekrar sünniliğe dönmüş ise de memleketi tehdit eden iç savaş atlatılamamıştır.

İlhanlıların devletini Abû Said'in, Kafkasya'da bir sefer sırasında ölmesiyle sona erdirmek doğru olur. Gerçi ondan sonra daha on yıl kadar bir süre ile hanedandan bazı prensler, han olarak tahta çıkmışlarsa da, gerçek egemenlik Hasan adındaki iki kişinin eline kalmıştı. Bunlardan biri Gazan Mahmud'un teveccühünü kazanmış olan Emir Çoban'ın oğlu Timur-Taş'ın oğlu olup Hasan Küçük lâkabiyle anılır. Ötekisi de Celâyir Hanedanını kuran ve daha çok Şeyh Hasan, ya da Hasan Büzürg diye tanınandır. Özellikle bu ikincisi Bağdat'ta Celâyir Devletini kurmak ve İran'ı da hükmüne bağlayabilmekle ün kazanmıştır. XIV. Yüzyılın sonlarına kadar —şüphesiz Timur istilâları sırasında ülkesini iki defa bırakıp kaçan Sultan Ahmet Bahadır'ın firar zamanları bir tarafa bırakılırsa— Celâyirliler, sırasıyla, Şeyh Hasan'dan sonra Şeyh Üveys ile onun oğlu Celâleddin Hüseyin ve onun da oğlu olan Ahmet Bahadır zamanlarında Irak, Güney-Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir.

İlhanlılar'ın, ara sıra küçük devletlerin kurulup bazı bölgelerde hâkimiyetlerini sürdürmelerine işâret yararlı olmakla beraber, genel olarak, İran Azerbaycanı'ndaki merkezlerinden (*Tebriz, Meraga, Sultaniye*) İran'la birlikte *Horasan'ı, Maverai'n-Nehr'i* de —XIV. Yüzyıl ortalarında tarih sahnesinden tamamiyle silininceye kadar— idare etmişler ve yüzyılın başında da XIII. Yüzyıl ortalarından başlayan (1243) Anadolu istilâlarının sonucu olarak elde ettikleri hâkimiyeti yavaş yavaş kaybetmeye başlamışlardır. Anadolu beylikleri ve özellikle Osmanoğulları, Selçuklular ve İlhanlılar'ın çöküşünden sonra gelişip serpilmişler ve sonuç olarak ta, Anadolu'nun siyasi ve kültürel birliği ve bütünlüğü Osmanlı Devleti'nce sağlanmıştır.

III. Türk kültürünün yaygın olduğu ve Türk dilinin nüfuzlu bulunduğu bölgelerden biri de, XIV. Yüzyılda, ağırlık merkezi daha çok *Doğu Avrupa*'da İdil (Volga) boylarında olmakla beraber —*Harezmi diyarını* da içine alarak— doğuda tâ İrtiş Irmağı ve *Balkaş Gölü*'ne kadar uzanan *Altın-Orda Devleti* geniş topraklarıdır. Cengiz'in büyük oğlu C u c i 'nin beş oğlu idaresinde beş şübeye ayrılmış olan bu *Türk-Mogul Devleti*'nin başlangıcı 1224 ve en son şubesinin tarihe karışması da 1502 yılları olarak kabul edilir.

Altınorda'da, devlet dili olarak *Kıpçak türkçesi* gelişmiş, XIV. Yüzyılda kurulan *Kazan gibi* şehirler de özbeöz Türk şehri karakterini taşımıştır. Denebilir ki İslâm dini ve Türk dili B e r k e H a n (1257-1266) zamanından başlayarak üstünlüğünü güçlü bir şekilde göstermiş ve ondan sonra da yerini korumuştur. Yine bu ülkede *Uygur yazısının* kullanılması ve XIV. Yüzyılın sonunda Uygur harfleriyle yazılmış *Altın-Orda* yarlıklarının bize erişmiş olması, ayrıca *Tohta Han* (1290-1312)'nin adının Uygur harfleriyle yazılı bulunduğu paraların da varlığı dikkat çekicidir. Fakat Arap alfabesi de genellikle Saray çevresi dışında çokça kullanılmakta idi. B e r k e'nin kızını S u l t a n B a y b a r s (1260-1277) ile evlendirmesi ve bu evlenmeden doğan S a i d H a n M u h a m m e d 'in, B a y b a r s'ın ilk halefi olması, bundan başka daha öncelerden başlayan siyasi-ticari Mısır-Altın-Orda ilişkileri, Türk kültürünün *Mısır*'da da meyvalar vermesinde ve yerleşmesindeki âmiller arasında yer alır.

XIV. Yüzyılda sırasıyla *Tohta* (Toktaga) H a n (1290-1312), *Özbek Han* (1312-1340), *Canıbek Mahmûd* (1340-1350)

hükümdar olduktan sonra *Batı-Kıpçak*'taki *Gök-Orda* da denilen *Altın-Orda hanlığı* sönmeye yüz tutmuştur. Rakip ailelerin bir süre devam eden idareleri, sonunda, *Doğu-Kıpçak* adı da verilen *Ak-Orda* ile birleştirilmiştir. Sonradan yine rakip aileler - özellikle *Timur'un Toktamış Gıyaseddin* (1376-1391)'i kesin şekilde yenmesinden sonra— buraları istilâ etmiş ve bir çok beylikler arasında kargaşalıklar, kavgalar sürüp giderek ve çoğu zaman hepsi birden aynı bölgelerde hâkimiyet iddiasında bulunarak devletin tümü ile çökmesine sebep olmuşlardır.

IV. 1071 *Malazgird Meydan Savaşı* ile *Anadolu*'yu Türklerin değişmez yeni Ana-yurdu niteliğine kavuşturan *Büyük Selçuklular*'ın *Anadolu kolu* (*Anadolu Selçukluları* 1077-1308) XIV. Yüzyıl başlarında tarih sayfalarından silinince —hattâ bu devletin ağır hasta olduğu son yıllarda— *Anadolu*'da birçok beylikler kurulmuş, bunların çoğu kısa ömürlü olmuş, içlerinden sadece *Osman-Oğulları Hanedanı*, yavaş yavaş gelişip güçlenerek bütün *Anadolu*'yu ve sonradan da *Rumeli*'yi fethederk, 600 yılı aşan (1299-1922) uzun bir zaman fasılasında, dünyanın en büyük ve en nüfuzlu devletlerinden birini Türk tarihine armağan eylemiştir.

Her birisi üzerinde, çok kısa da olsa, durmak burada gerekmeyen bu *Anadolu Beylikleri*'nin sadece isimlerini ve hâkim oldukları yerlerle zamanlarını kaydetmekle yetineceğiz :

1. *Eretna-Oğulları*, *Merkezî Anadolu*'da, *İlhanlılar*'a halef olarak *Kayseri* ve *Sivas*'ı başkent edinerek, kısa bir süre, 1335-1381 aralarında hüküm sürmüştür (*Erzincan*, *Ankara*, *Amasya*, *Tokat*, *Sinop*, *Samsun* gibi çoğunlukla *Orta-Anadolu* şehir ve kasabaları bunların idaresinde kalmıştır).

2. *Kadı Burhaneddin Beyliği*, *Kadı Şemseddin Mehmed*'in oğlu olan ve XIV. yüzyıl *Türk Edebiyatında* değerli mevkii bulunan *Burhaneddin Ahmed* (1344-1398), *Eretna-Oğulları* yerine kendisini geçirip bağımsızlığını ilan etmiş ve *Sivas Sultanı* olarak *Orta-Anadolu*'da 17 yıl —devamlı savaş içinde— hükümdarlık etmiştir (1381-1398).

3. **Karasi-Oğulları**, Selçuklu toprakları varisleri arasında ve onların komutanlarından olan **Karâ-İsa** tarafından kurulan *Karasi Beyliği*, *Balıkesir* merkez olmak üzere *Bergama*, *Edremit*, *Gürdes*, *Manyas* gibi kasabaları da içine alıyordu. Bu beylik ancak 36 yıllık bir ömre sahip olmuştur (1300-1336). Müslüman halkın toprağı olarak *Osmanlılar* tarafından ilk fethedilen beylik bölgesi, burasıdır.

4. **Saruhan-Oğulları**, *Anadolu Beylikleri* arasında oldukça önemli ve uzun ömürlü olanlardandır (1300-1410). *Manisa*, *Turgutlu*, *Menemen*, *Foça* ve yöresine sahip bulunan **Saruhan Beyliği**, Selçuklu emirlerinden, **Saruhan** tarafından kurulmuştur. Merkezi de *Manisa* şehri idi. Önce **Yıldırım Beyazıd** (1389-1402) tarafından istilâ edilen bu bölge, **Timur**'un diğer beylik topraklarını eski sahiplerine vermesi sırasında yine Saruhan-Oğullarına geri verilmişse de **Çelebi Sultan Mehmet** (1402-1421) sultanlığı sırasında tümü ile *Osmanlı ülkesine* eklenmiştir.

5. **Aydın-Oğulları**, *İzmir*, *Aydın*, *Selçuk*, *Alaşehir*, *Birgi* gibi şehirleri içine alan bir beylikte hâkim olmuşlardır. Kurucusu **Mehmet Bey oğlu Aydın Bey**, yaklaşık olarak, 1300 tarihinde Türkmen olan âşiretlerini toplayıp bağımsızlığını açıklamıştır. Bu beyliğin sonu da 1403 yılındadır.

6. **Menteşe-Oğulları**, aşağı-yukarı bu günkü *Muğla* ve yöresinde kurulan bir beylik olup **Menteşe** adını kurucusundan almıştır. Burası da **Yıldırım Beyazıd** zamanında *Osmanlı ülkesine* eklenmiş, *Timur istilasında* eski mâliklerine geri verilmiş ve **II. Sultan Murad** (1421-1451)'in ilk sultanlık yıllarında tekrar *Osmanlı malı* olmuştur. Bu beyliğin ömrü 125 yıl kadar sürmüş olup 1300-1425 yılları arasındadır.

7. **Germiyan-Oğulları**, *Anadolu beylikleri* içinde uzunca bir devre hâkimiyetleri ve fikir ve edebiyata da topraklarında gelişme imkânı vermiş bulunması bakımından oldukça dikkati çeken bir beylik olup: *Kütahya*, *Uşak*, *Denizli*, *Kula*, *Simav* ve *Afyon* bölgesini içine alıyordu. 1300-1428 yılları arasında hüküm süren bu beyliğin, bir kısım arazisi, **Yıldırım Bayezıd**, oraların hâkimi **Süleyman Şah**'ın kızı **Devlet Hatun** ile evlendi-

ğinde (1381) cehiz olarak Osmanlı ülkesine katılmıştır (Kütahya ve etrafı). Son hükümdarı II. Yakub'un erkek çocuğu olmadığı cihetle, onun ölümünde, ülkesi vasiyeti uyarınca II. Murad'a kalmıştır.

8. **Karaman-Oğulları**, Selçuklu mirasına konanlar arasında, Osmanlılardan sonra, en güçlü ve en uzun olanının bu beylik olduğu bilinmektedir. 1256'da Ermenek Beyliğine sahip olan **Karaman Bey** ile başlatılan bu büyük beylik, bir çok macera geçirmiştir. *Karaman, Konya, Ereğli, Aksaray, İçel* ve daha o yörelerde bazı şehir ve kasabalarda hükümleri geçen bu beyliğin kültür ve medeniyet bakımından bıraktığı eserler arasında hayli değerli olanlar bilinmektedir. Güzel sanatlar bakımından Selçuklu ve Osmanlı sanatları arasında bu beyliğin eserleri birleştirici ve ortak yönleriyle de tanınır. Karaman-oğullarının Osmanlılarla hem yakınlığı, hem de çekişme ve savaşmaları olmuştur. Adları, sanları 1487'de tarihten silinmiştir.

9. **Candar-Oğulları, İsfendiyar-Oğulları** adı ile de anılan bu **Kastamonu Beyleri** ayrıca *Sinop* havalisine de sahip olmuşlardır. Kuruluşu 1292'den başlatılan bu beyliğin bütünü ile *Osmanlı ülkesine* eklenmesi 1461 tarihindedir. **Yıldırım Beyazıd**, bir çok diğer Anadolu Beyliği gibi burasını da ele geçirmiş ise de (1392), **Timur**, diğer beyliklerde de yaptığı gibi, eski sahiplerine iade etlemiştir. Nihayet sonları **Fatih Sultan Mehmed** (1451-1481) tarafından getirilmiştir.

10. Bunlardan başka daha bir çok *Anadolu beylikleri* vardır. Genellikle bu beyliklerin XIV. yüzyılın başlarından başlayarak, kısa veya oldukça uzun bir dönem tarih sahnesinde göründüklerini bilmekteyiz. Hemen hepsinin bağımsızlıkları, Osmanlı devletinin bağımsızlığını ilan yıllarına pek yakın bulunmuş olmasına rağmen hiç biri, onun gösterdiği gelişme, kudret ve yayılma gücüne sahip olmamışlardır. Bu beylikler arasında *Pervâne-oğulları* (Sinop), *Sahipataoğulları* (Afyon), *İzmiroğulları* (İzmir ve yöresi), *Tekeoğulları* (Antalya, Elmalı, Kaş, Fenike vs.), *Eşref-oğulları* (Eğridir, Burdur, Seydişehir, Yalvaş vs.). *Dulkadir-oğulları* (Maraş, Elbistan, Malatya, Harput), *Ramazanoğulları* (Adana ve havalisi) gibi kimi az önemli, fakat kimisi

de gerçekten önemli ve tarih bakımından Anadolu için dikkate değer olayların topraklarında geçtiği beylikler de vardır. Ancak amacımız XIV. Yüzyıl, Türk tarihi bakımından sadece gözden geçirmektir.

V. XIII. yüzyılın sonu, itibarı olarak 1299 tarihi, sadece Türk ve Türkiye tarihi için değil, aynı zamanda dünya tarihi bakımından da çok önemli ve sonuçları çok büyük olan bir olaya şahit olmuştur. Bu: *Osmanlı bağımsızlığının ilânıdır*. İlk Osmanlı padişahı **Osman Gazi** (1258-1326) önce uçbeyi olmuş, daha sonra sahip olduğu *Söğüt* mâlikanesine *Eskişehir* ve *İnönü* tarafları da ilâve edilmiş (1289), giriştiği akımlar başarılı sonuçlar doğurmuş, *Bilecik*, *Yarhisar* gibi yerler de fetholunmuştur (1298). İşte bu bağımsızlık ve ilk Osmanlı zaferlerinin tarihlerinde bir tereddüt mevcut olmakla ve bazı noktalar henüz yeterli kadar aydınlanmamış bulunmakla beraber, XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başları, kuruluşundan itibaren süratli gelişen, genişleyen ve güçlenen yeni bir *Türk Devletinin Anadolu'dan* başlayarak yalnız doğduğu toprakları birleştirmekle kalmayıp —250 yıl içinde— *Avrupa ortalarına, Afrika ve Arabistan çöllerine, İran Yaylalarına* kadar zaferlerle sesini işittirip, gücünü ve nüfuzunu kabul ettirdiğinin parlak bir şafağı niteliğiyle tarihe malolmuştur.

Osmanlı Türklerin XIV. yüzyıldaki padişahları şu dört kahramandan ibarettir: **Osman Gazi** (sultanlığı 1299-1326), **Orhan Gazi** (1326-1362), **I. Murad Hüdâvendigâr**, (1362-1389) ve **Yıldırım Beyazid** (1389-1402).

Osman Gazi, Bizanslılardan epeyce yer aldığı gibi, **Orhan Gazi** de *Bursa* (1326) ve *İznik*'i (1330) fethetmiş, *Karasi Beyliği*'ni ülkesine eklemiş (1336) olduğu gibi *Ankara*'nın ilk fethi de onun çağında olmuş, *Bizans*'tan o da arazi zaptetmiş, *Rumeli*'ye de ilk defa onun devrinde (1354) geçilmiş, *Trakya* fetihleri —**Şehzâde Süleyman Paşa**'nın idaresinde— onun son yıllarında gerçekleşmiştir. Ayrıca devlet merkezi **Orhan Gazi** zamanında *Bursa*'ya nakledilmiş, İlk Osmanlı parası basılmış ve ilk kanunlar düzene sokulmuştur.

I. Murad devrinde ise bir taraftan *Anadolu*'da fetihler sürmüş, öte taraftan *Rumeli*'de zaferler zaferleri izlemiştir. Bizans imparatorluğu, bir bakıma, Osmanlılara bağlı bir devletçik durumuna indirilmiştir. Meriç boylarında Macarların kesin yenilgiye uğradık-

ları *Sırp Sındığı* savaşı, bu devrin parlak hatıralarındandır (1364). Devlet merkezi de bu zamanlarda *Edirne*'ye geçirilmiştir (1368). Bu arada bazı beyliklerin toprakları cehiz olarak, ya da para ile de satın alınmıştır. Anadolu beyliklerinden olduğu gibi, yabancı devlet prenseslerinden de gelinler getirilmiştir. *Mısır Kölemenleri*yle de ilk siyasi ilişkiler *I. Murad*'ın sultanlığı yıllarında başlamıştır (1386). Yine bu sıralarda ilk Osmanlı-Karaman savaşı yapılmıştır. Nihayet bir çok Balkan askerinin (*Sırp, Boşnak, Bulgar, Arnavut*) ve hattâ Macarlarla *Lehliler*'in katıldığı bir haçlılar seferi karakteri gösteren *Kosova Meydan Savaşı*'nın —sonunda hayatını kaybetmiş olmasına rağmen— *I. Murad* tarafından kesinlikle kazanılmış olması (1389) —pek az istisna ile— *Balkanlar*'ı *Türkiyeye* bağlamıştır.

Murad Hüdâvendigâr'ın şehitoluşu üzerine *Kosova* savaş alanında hükümdar ilan edilen *I. Beyazıd* (*Yıldırım*)'ın —XV. yüzyılın başlarında *Ankara* yakınlarında *Timur*'a yenilmesi (1402) bir tarafa bırakılırsa— sultanlık yılları: Anadolu'nun birliğini başarı ile sağlamak ve batıda düşman kuvvetlerini yenmekle geçmiştir, denebilir.

I. Beyazıd, bir taraftan *Sırbistan*'ı kendisine bağlar, *Bulgaristan*'da yeni fetihleri gerçekleştirirken, bir taraftan da Bizans imparatorlarını indirip çıkarıyordu. Ayrıca *Saruhan, Aydın, Germiyan* ve *Menteşe* beylikleriyle diğer bazı beylikler de (*Hamid* ve *Teke beylikleri* gibi) işgal ediliyordu (1390). Bu arada *Karaman*'a bir sefer yapılmış ve *Konya* da kuşatılmıştır. *İstanbul*'un ilk kuşatılması da *Yıldırım Beyazıd* devrindedir (1391). Yine bu sıralarda *Macaristan* üzerinden *Almanya*'ya kadar büyük bir akın hareketi olmuştur. *Eflâk Prensiği*'nin, Osmanlı hâkimiyetine girişi de bu zamandadır. *Candar-oğulları Beyliği*'ne ait topraklar da *Yıldırım*'ın hükümdarlığında zaptedilmiştir. *Yıldırım*'ın büyük başarılarından biri de *Niğbolu Zaferi*'dir (1396). Yine bu devirde *İstanbul*, ikinci ve üçüncü defa kuşatılmış, *Anadolu-hisarı* inşa edilmiştir (1395 ve 1396). Kadı *Burhaneddin* ülkesinin Osmanlı topraklarına eklenmesi de o zamanın olaylarındandır (1398). Nihayet *Yıldırım Beyazıd*'ın sultanlık yıllarındadır ki Osmanlı sınırları *Fırat ırmağı kıyılarına* dayanmıştır. XIV. yüzyıldan XV. yüzyıla geçişte de *Bursa*'daki ünlü *Ulu Cami* yapımı tamamlanmıştır.

Bütün bu fetihler altın zincirini süsleyen zaferler, T i m u r 'un *Anadolu*'ya göz dikmesiyle saçılmış inci taneleri gibi adeta dağılıvermiştir. *Çubuk-ova yenilgisi*, sadece kısa bir süre sonra Y ı l d ı r ı m B e y a z ı d 'ın hayatına malolmakla kalmamış, Anadolu'da bir fetret döneminin açılmasına ve *İstanbul fethinin* de yarım yüzyıl daha gecikmesine sebep olmuştur.

DİL VE SANAT

Türk dili, Orta-Asya'dan başlayarak bütün Anadolu'da, Azerbaycan'da, Kafkasya ve Kırım'da, Volga ırmağı kıyılarında, Doğu Anadolu'da ve hattâ Kuzey Afrika'da —XIV. yüzyılda da— konuşulan bir dil olduğu gibi, bu geniş bölgelerde kendisi ile eserler yazılan bir dildi de. Yukarıda tarih bakımından yapılan özetle de görüldüğü üzere XIV. yüzyıl: Türklerin yaşadığı yurtların, değişik isimlerde devletler idaresinde bulunduğu ve siyasî bakımdan huzursuzlukların, mücadelelerin, savaşların sürüp gittiği aynı soydan insanların birbiri ile geçimsizlikler içinde kavga ettikleri, bazı devletlerin tarih sahnesinden silindiği bir dönemdir. Buna karşılık dil ve edebiyat, fikir ve sanat yönünden oldukça değerli ve kendilerinden sonraki yüzyıllarda etkileri görülebilen eserlerin, anıtların, çalışmaların emek ve sabır meyvası olmakla ve güzellikleri bilinmekle beraber, günümüzde, artık sönmüş bir meş'aleyi hatırlatan kalıntıların bize saygı ve bir ölçüde hayranlık telkin ettiği bir yüzyıldır da.

Türk dili aslında birlik ve bütünlüğü yüzyıllar boyunca korunabilmiş olmakla beraber, Türklerin yaşadıkları yurt bölgeleri ve dilde zamanla vücuda gelen gelişme nedeniyle —XIV. yüzyılda— üç lehçeye, dil koluna ayrılmıştır. Bu özellikle yazı dili için daha çok geçerlidir. Konuşma dilinde coğrafî bölge farkları, kültür değişmelerinden doğan farklar, idarî ve siyasî değişmelerin, temasta bulunulan halklardan alınıp verilenler sonucu doğan durumların sebep olduğu ayrılıklar bir çok ağızların, şivelerin meydana gelmesine yol açmıştır.

Bahis konusu dil kolları, lehçeler şunlardır :

- I. Orta-Asya ortak edebî Türkçesi
- II. Azerî Türkçesi
- III. Türkiye-Osmanlı Türkçesi

DİL VE SANAT

Türk dili, Orta-Asya'dan başlayarak bütün Anadolu'da, Azerbaycan'da, Kafkasya ve Kırım'da, Volga ırmağı kıyılarında, Doğu Anadolu'da ve hattâ Kuzey Afrika'da —XIV. yüzyılda da— konuşulan bir dil olduğu gibi, bu geniş bölgelerde kendisi ile eserler yazılan bir dildi de. Yukarıda tarih bakımından yapılan özetle de görüldüğü üzere XIV. yüzyıl: Türklerin yaşadığı yurtların, değişik isimlerde devletler idaresinde bulunduğu ve siyasî bakımdan huzursuzlukların, mücadelelerin, savaşların sürüp gittiği aynı soydan insanların birbiri ile geçimsizlikler içinde kavga ettikleri, bazı devletlerin tarih sahnesinden silindiği bir dönemdir. Buna karşılık dil ve edebiyat, fikir ve sanat yönünden oldukça değerli ve kendilerinden sonraki yüzyıllarda etkileri görülebilen eserlerin, anıtların, çalışmalarının emek ve sabır meyvası olmakla ve güzellikleri bilinmekle beraber, günümüzde, artık sönmüş bir meş'aleyi hatırlatan kalıntıların bize saygı ve bir ölçüde hayranlık telkin ettiği bir yüzyıldır da.

Türk dili aslında birlik ve bütünlüğü yüzyıllar boyunca korunabilmiş olmakla beraber, Türklerin yaşadıkları yurt bölgeleri ve dilde zamanla vücuda gelen gelişme nedeniyle —XIV. yüzyılda— üç lehçeye, dil koluna ayrılmıştır. Bu özellikle yazı dili için daha çok geçerlidir. Konuşma dilinde coğrafi bölge farkları, kültür değişmelerinden doğan farklar, idarî ve siyasî değişmelerin, temasta bulunulan halklardan alınıp verilenler sonucu doğan durumların sebep olduğu ayrılıklar bir çok ağızların, şivelerin meydana gelmesine yol açmıştır.

Bahis konusu dil kolları, lehçeler şunlardır :

- I. Orta-Asya ortak edebî Türkçesi
- II. Azerî Türkçesi
- III. Türkiye-Osmanlı Türkçesi

I. *Orta-Asya Ortak Edebî Türkçesi* deyimi ile belirtmek istediğimiz : genellikle Hakaniye Türkçesinden klâsik Çağatayca'ya geçiş devresi, daha açık bir ifade ile Çağatay, İlhanlı ve Altınorda alanlarında, XIV. yüzyıl sonlarına kadar, —*Timur devri de dahil— yazılmış bulunan eserlerin dilinden ibarettir.* Bu devreye İlk Çağatayca, Eski Özbekçe, Kıpçak - Oğuz Türkçesi dönemi diyenler de vardır. Hatta XIV-XIX. yüzyıllar arasında yazılmış bütün Orta-Asya edebî eserlerinin Çağatayca terimine girdiğini ileri sürenler de az değildir. Yani bunlar XIV. yüzyılda Türkistan, Horasan, Harezmi ve Altın-Orda alanlarında vücuda getirilmiş ve Türk dili ile yazılmış bütün eserleri Çağatayca kabul etmektedirler.

Haklı görünmesi gereken yeni bir görüşe göre de: İslâmî ve klâsik —gerçekten büyük— bir edebiyatın doğup gelişmesine, serpilip yayılmasına âmil olan bir Türk yazı kolunu, bir Mogul hükümdarının adı ile adlandırmak doğru değildir. Çünkü bir milletin dili, her şeyden önce o milletin adını taşımalıdır. Bu bakımdan farklı coğrafya iklimlerinde, değişik siyasî ve sosyal şartlar altında doğup olgunlaşan bu Türk lehçesine, hiç olmazsa XIV. yüzyıl için Orta-Asya Ortak Edebî Türkçesi demek daha uygun düşer. Bir nokta daha unutulmamalıdır ki o da şudur: Bu lehçe, aslında her bakımdan kuralları birbirine uygun, farksız bir dil kolu değildir; az-çok değişik lehçelerden kuruludur. Kıpçakça, Oğuzca, Türkmence unsurlar gözden uzak tutulmamak gerekir. Bütün bunlar düşünülürse Orta-Asya Edebî Türkçesi deyiminin de yeteri kadar açık olduğu ve konuyu genişliği ve muhtevasının bütünü ile kavrayabildiği hususunda da kuşkular sezilebilir. Ancak Eski Edebiyat için, şimdilik bu kadar-
cık açıklama da yeterlidir.

meliora 2011/11/11 11:11:11

II. *Azerî Türkçesi*, Türk dilinin *Güney-Batı kolları arasındaki bir lehçe* olup bazılarınca Doğu Türkçesinin Oğuz grubu tasnifine sokulmuştur. *Azerî lehçesi* kuzey-batısındaki Kıpçak gurubu ile kuzey-doğusundaki Çağatayca ve Özbekçenin bağlı oldukları *Güney-Doğu lehçeleri arasında yer almış bir dil koludur.* Bu lehçe Türkiye Türkçesiyle fonetik, morfolojik ve söz hazinesi bakımlarından hem ortak niteliklere sahiptir hem de bir hayli farklar taşınmaktadır.

Y. 11
n. 11
Büyük Selçuk İmparatorluğu Azerbaycan Atabeyleri ve İlhanlılar'la Altınorda egemenlikleri dönemlerinde Azerbaycan'da Türk

dili ve Türk kültürü gelişmiş, yayılmış ve kökleşmiştir. Ancak Oğuzların birbirlerinden ayrı siyasî, sosyal ve kültürel çevreler ve şartlar altında yaşamaları bazı bakımlardan farklı hayat tarzlarının ve bu arada dilde de bazı ayrılıkların şekillenmesine yol açmıştır. XIV. yüzyılda İlhanlılar, Celâyirîler ve Timur idaresine geçen Azerbaycan'da dil gelişme ve değişmelerinde, birbirini izleyen ve istilaların getirdiği çeşitli çalkantı ve dalgalanmaların da tesiri olmuştur. Sonra Anadolu Selçukluları ve onları tâkip eden *Osmanlılar devresinde* (tabiatıyla Anadolu beylikleri de hatırlanabilir) *Türkiye ile Azerbaycan'ın birbirleriyle dost oldukları söylenmeyen hükümetler idaresinde buldukları* —hele XV. yüzyıldan itibaren de bir taraftan *Karakoyunlular*, *Akkoyunlular*, *Safevîler* hüküm sürerken öte yandan Rumeli'yi de fethetmiş *Osmanlılar'ın* kudretli devlet varlığı ve genellikle mezhep bakımından da aradaki farklar— düşünülürse bir çok bakımdan mevcut olması tabii olan farklar arasında dil yönünden de arada ayrılıkların mevcûdiyeti normal kabul edilir. Bundan Azerîlerin coğrafî çevre icabı daha çok İran'la ve Osmanlıların da İran'la birlikte daha başka muhitlerle fikrî, sosyal ve kültürel temaslarının da tesir ve nüfuzunu gözden irak tutmamak icab eder. Bütün bu söylediklerimize rağmen Azerî Türkçesiyle Türkiye Türkçesi arasındaki ayrılık, öyle büyütülecek ölçüde de değildir.

III. *Türkiye-Osmanlı Türkçesi*, *Oğuz Türkçesinin batı koluna*, eskilerin çoğu zaman *Lisan-i Türkî* dedikleri, içinde Arapça ve Farsça bir çok kelime, deyim ve terim de bulunan *Lehçeye verdiğimiz addır*. Türk dünyasının dil ve edebiyat bakımından en gelişen, en başarılı ve verimli eserler doğuran yazı lehçesi de budur. Bu lehçe, *Anadolu ve Rumelide*, özellikle Osmanlıların yükseliş ve genişleme çağında siyasî ve askerî güçlenme ve zaferlere âdetâ paralel olarak olgunlaşıp klasik bir nitelik almış ve gerçekten kendi bünyesi ve sanat anlayışı içinde milletlerarası bir üstün değer ölçüsü ile beğenilecek, tanıtılacak ve zevk alınacak meyvalar vermiştir.

Batı Türkçesini devirlere ayırma hususunda değişik görüşler mevcut olmakla beraber —Türk dilinin tarihî gelişimine, eldeki eserlerin gramer özelliklerine ve ilmî ölçülere daha çok uygunluğuna göre— üç döneme ayırıp onları da şöylece belirtenlere katılıyoruz:

1. *Eski Osmanlıca yahut Eski Anadolu Türkçesi Dönemi.* Selçuklu devri Türkçesini de içine alan ve XIII - XV. yüzyıllar arasında eser veren dönem (XV. Yüzyılın ortalarına kadar).

2. *Osmanlıca.* Batı Türkçesi Edebî Dilinin ikinci devresini teşkil ve XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar devam eden Osmanlıca da kendi içinde şu iki döneme ayrılır. Edebî gelişmeye de paralel olan bu dönemleri şöyle ayırabiliriz :

a. *Klasik Osmanlıca Dönemi.* XV. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğü kabul edilen dönem.

b. *Yeni Osmanlıca.* XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden döneme verilen addır.

3. *Türkiye Türkçesi.* Bu günkü terkipsiz Türkçe dönemidir.

Şunu hatırlatmakta yarar vardır : Türkiye Edebî Türkçesinin dönemlere ayrılması bir kaç sebebe bağlanmakla beraber en tesirli âmil burada metinlere giren Arapça, Farsça kelime ve deyimlerdir. Bizim şimdi konumuz olan XIV. yüzyılda yani Eski Anadolu Türkçesi döneminde *metinlerdeki kelimelerin çoğu Türkçedir.* Arapça ve Farsça kelime, tamlama, deyim daha azdır. Henüz üçüzlü tamlamalara rastlanmamaktadır. Oysa ki ikinci ve üçüncü dönemlerde üçüzlü bir dil yapısı da göze çarpar. Yine bu ilk dönemde henüz yabancı dil bilgisi kuralları benimsenmiş değildir. *Dil daha duru, daha sadedir.* Zamanla Türkçe kelime ve kavramların oranı da düşmüş, hele bazı sanatçılarda bir az da sanat ve hüner üstünlüğü hevesiyle bu oran öz ve temel Türkçenin aleyhine gelişmiştir. Sonra yine Eski Osmanlıca dediğimiz XIV. yüzyıl edebî Türkçesi konuşma dilinden de pek uzak değildir.

Türkiye-Osmanlı Türkçesini meydana getiren Oğuzca'nın coğrafî, etnik, lengüistik ve kültürel sebepler ve değişmelerin de bir sonucu sayılabilecek *olgunlaşma ile Türkiye Türkçesi şeklinde gelişmesine Osmanlıca adının verilmesini yanlış bulanlar* bir dereceye kadar haklıdır denebilir. Çünkü bir milletin dilini bir hanedan dili ile —hattâ o hanedan Osmanoğulları gibi gerçekten Türk tarihinde altın yıldızlı sayfalar açan bir sülâleden oluşmuş olsa bile— adlandırmak doğru sayılmaz.

Bu konuda bir noktaya daha işaret edilmelidir ki o da şundan ibarettir : XIV. yüzyıl özellikle Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tam bir kuruluş ve gelişmeye yönelik çağıdır. Orta ve Batı Anadolu'daki hemen bütün beyliklerde canlı bir kültür faaliyeti, ilim ve edebiyata önem verme gayreti, beğeler ve elimizdeki eserlerle sabittir. Bu çabalar XV. yüzyılda ve özellikle İstanbul'un fethinden sonra (1453) daha çok Osmanlı başkentleri etrafında sırasıyla Bursa, Edirne ve nihayet İstanbul'un saray ve aydın insanlar muhitlerinde bereketli ve başarılı mahsullerini vermiştir.

IV. Sanat bakımından Türk dünyasının XIV. yüzyıldaki durumunu kısaca gözden geçirmek için önce bir evvelki yüzyılın ikinci yarısı başlarından itibaren bu yüzyılın ortalarına yakın bir zamana kadar hüküm süren, *İlhanlılar'dan başlamak yerinde olur*. Zalimliği ve yakıp yıkıcılığı ile ün salan Cengiz'in torunu Hülagû (1256-1265) bile Azerbaycan'ın kuzey batısında ve özellikle *Meraga'*da tarihî *rasadhane'*yi, *Aladağ'da saraylar* ve başka yapılar yaptırmakta ihmal göstermemiştir.

XIV. yüzyılda hüküm sürmüş İlhanlı hükümdarı Gazan (1295-1304), Olcaytu (1304-1316) ve Abû Said (1316-1335) devirlerinde çeşitli bayındırlık hareketleri yanında güzel sanatlara da ayrıca yer verilmiştir. Bir kerre bu zamanlardan kalma *Şehnâme*, *Camiü't-tevârih*, *Zübdetü't-tevarih nüshalarında görülen minyatürler*, —İslâmiyetin canlıların resimlerini hoş görmemiş olmalarına rağmen— hem *Uygur geleneğinin yaşadığına bir delil gibi gözükür*, hem de *bu devirde bir sanat zevkine delâlet edebilir*.

Celâyirliler çağında da (1336-1411) bir resim ve müzik anlayışı ve hevesi bulunduğu malûmdur. Özellikle Şeyh Üveys (1356-1374)'in *kara kalem* denilen resim alanında ve *beste* yapmakta maharetli olduğu bilinmektedir. Böylece İlhanlılarla Timurular arasındaki devrede Celâyirliler sarayında resmin ve müziğin ayrı bir değere sahipliği de hatırlanmış olur. Sonra Timur (1370-1405) zamanında da minyatür üstadları yetişmiştir. Ayrıca bu devirde tanınmış nakkaşların yetiştiği, bunlardan meselâ Cüneyd'in önce Ahmed Celâyir (1382-1410)'in yanında bulunduğu, sonradan Timur sanatçıları arasında yer aldığı da meçhûl değildir. Bir karışıklık dönemi olan sonraki *İlhanlıların mimariye çok önem ve değer verdikleri* —aslında göçebe olmalarına rağmen— *Tebriz ve*

Sultaniye şehirlerindeki bayındırlık faaliyetlerinden anlaşıldığı gibi, başka yerlerdeki eserlerinden de anlaşılmaktadır. A b u *S a i d 'in ünlü kervansarayı en güzel örneklerden biridir. O l c a y t u 'nun da *Mugan*'daki yapı başarıları kayda değer. Ondan önce de *Gazan*, *Tebriz* şehrinin batısında ve veziri *Reşidüddin* de doğusunda birer yeni kasaba inşa ve imar ettirmişlerdi ki, devrine göre —gerçekten— dikkat çekici olmuştur.

Bu devirde *çini sanatının* da ilerlemiş olduğunu söylemek gerekir. *Kâşan*'daki çini fabrikaları büyük gelişmeler kaydetmiştir. XIII.-XIV. yüzyıllarda burada yapılan tabaklar ve duvar çinileri pek nefistiler.

Timur çağının bir özelliği de başkent *Semerkan*'ın gelecek günler için altın bir rüya gibi anlatılan bayındırlığı, sarayları, bahçeleri, mabetleri, türbeleri, kervansarayları ve benzeri yapılarıyla imrenilecek bir büyük şehir manzarasına, refahına, güzelliğine kavuşturulmuş olmasıdır.

Medeniyet ve sanat hayatı bakımından Altın-Orda alanına giren topraklarda da, çağına göre, ileri ve gelişmiş kurumlar, bayındırlık kuruluşları, güzel sanat eserleri vücuda getirilmiştir. Özellikle şehir hayatı gelişmiştir. Hükümdarların *saray* denilen konutları pek güzeldi ve onların bulunduğu şehirler pek bayındır idi. Mimari yapılar göz alıyordu. XIV. yüzyılda Yeni Saray şehrinde yapımevlerinin güzelliği ün salmıştı. Deri işleri, çinicilik bir hayli ilerlemişti. Güçlü bir İslâm medeniyeti etkisi XIV. yüzyıl sanat ve edebiyatında görülmektedir. Bir çok medrese, tekke yeniden yapılmış, Arapçaya, Farsçaya hâkim, ilim alanında ilerlemiş şahsiyetlerin yanı başında sanat ve edebiyata bağlanmış kişiler de himaye görmüştür. Bu yüzyılda artık Altın-Orda devletinin hükmünde bulunan topraklardaki halk genellikle türkleşmiş bulunmaktadır. Türk gelenekleri, Türk sanat zevki yerleşmiştir.

Anadolu'ya gelince: Selçuklu zevki ve sanat anlayışı, bu devletin çöküş devresinde bile *çevresini etkilemekten geri kalmamıştır*. Önceleri Konya, Sivas, Tokat, Amasya ve Erzurum gibi merkezlerde eserler eserleri izlemiştir. Camiler, imaretler, medreseler, hastahaneler, hamamlar, kervansaraylar, köprüler, çeşmeler gibi mimarlık bakımından zevk ve uslûbun incelik ve güzelliğini aksettiren yapı-

lardan, bugün bile, ayakta duranlar yeteri kadar görüş sahibi olmağa yardımcı durumdadırlar.

Anadolu Beyliklerinin, hemen çoğunun da, sanatta ileri bir aşamaya varıldığının delili olan maddî kültür anıtlarına malik olduğu bilinir. Mimarî bakımdan dikkat ve ilgi çeken bu yapılardan, bugün yerinde duranlar da vardır.

XIV. Yüzyılda asıl *Osmanlı Devletinin sanat gücünü ve kültür yüksekliğini gösteren eserlere, kısaca, temas edeceğiz*: Daha kuruluş döneminde sanat, özellikle mimarî, pürüzsüz bir gelişme yoluna girmiştir. Selçuklu mimarîsinden ilham alınmakla beraber bağımsız bir kişiliğe çabuk yönelme görülmüştür. *İznik ve Bursa'da inşa edilen cami ve medreseler, imaretler, türbeler ve resmî kurumların binaları gibi yapılar daha ilk zamanların başarılarıdır. İznik medresesiyle ilmî faaliyet ve hareket başlamıştır. Komşu ülkelerden bilgin, şeyh ve sanatkâr akını devam etmiştir. Bunların da ilerlemede payı olduğu düşünülebilir. Tabii Anadolu Beyliklerinden de tanınmış şahsiyetler buralara gelerek, hizmete girmekle yararlı olmuşlardır. Bursa'da I. Murad ve Yıldırım Beyazıd geniş ve zengin imaretler kurmuşlardır. Ulu Cami, ilk hastahane bu ikinci kahramanın eseridir. Ahilere, alperenlere, babalara zaviyeler yapılmıştır. Köprü, çeşme, kervansaray, han, hamam gibi halkın yararına olan mimarlık eserleri az zamanda ülkeyi donatmıştır. Hele ibâdet mahalli olan camilere ayrı bir dikkat ve itina gösterilmiştir. Yazı, cilt, tezhip gibi süsleme sanatlarıyla çiniciliğe ayrı bir önem verilmiştir. Nakkaşlık ta bir hayli ilerlemiştir. İşte böyle sanat ve kültür hareketleri güçlü ve gelişmeğe çok elverişli bir edebî çevrenin kuruluşuna, canlanmasına ve ilerlemesine yaramıştır.*

İ L İ M

İnsanlık tarihi, savaş ve siyasetin yanı başında —tesir, nüfuz ve devamlılık bakımından— hattâ onlardan fazla ilim ve medeniyet tarihi olmak durumundadır. Anadolu topraklarında, İslâm inançlarına bağlı insanlar tarafından ilme değer vermek, çeşitli ilim alanlarında uğraşıp eserler meydana getirmek, XIV. asırdan önce, Selçuklular devrinde de önemli bir vakıa olarak mevcuttu. Bu bakımdan, kısaca da olsa, XII. ve XIII. asırlarda Anadolu kültür hareketlerine ve ilim kuruluşlarına yeniden değinmekte yarar bulmaktayız.

Selçuklu Devletinde, ilmi hayat, bugünkü bilgimize göre, daha çok II. Kılıç Arslan (1156-1192) ve oğlu Rükneddin Süleyman (1196-1203)'ın saltanat yıllarında başlamış ve gelişmiştir, denebilir. Bu çağlarda *Urfa*'dan başlayarak komşu kültür merkezlerinden veya biraz daha uzakça ülkelerden (İran, Suriye ve Irak gibi) bir hayli ilim ve fikir erbabı, diğer devlet erkânının da teşvik ve koruyuculuğuyla, Selçuklu topraklarına gelip yerleşmiştir. Burada Şehabeddin Maktûl diye de tanınan Şehabeddin Sohreverdi'nin Anadolu'ya gelişinde II. Kılıç Arslan tarafından çok iyi karşılandığını hatırlatabiliriz. Bu zatın Niksar Emiri ve II. Kılıç Arslan'ın oğlu Berkayaruk adına *Pertevnâme*'yi ve Harput Emiri İmadeddin adına da *Elvâh-i İmadiyye*'yi yazdığı bilinmektedir. Tiflisli Ebü'l-Fazl Hüseyin'in Kılıç Arslan adına —Arapçadan Farsçaya— bir *Melheme* çevirdiği ve bir rüya tâbirnâmesi (*Kâmilü't-tâbir*) kaleme aldığı meçhul değildir. Berkayaruk ve Kılıç Arslan'ın öteki oğlu Muhyiddin Mesûd adlarına, başka yazarların hazırladıkları eserler de vardır. Üçüncü sırada da olsa II. Kılıç Arslan'ın oğullarından, önce Tokat Emiri, sonra da Selçuklu Sultanı olan Rükneddin Süleyman (1196-1203) adına da eserler telif edilmiş olup bunlar arasında veziri Malatyalı Gazioğlu Mehmed'in *Ravzatü'l-Ukul*'unu kaydetmek müm-

kündür. Bu hükümdar kendisine bir kaside sunan Zahirüddin Faryabîye, bu gün için, bir sanatkârı gerçekten zengin edebilecek armağanlar yollamıştır.

XIII. Asrın birinci yarısında Mogul saldırısı Orta-Asya ve İran bölgelerinden bir çok ilim ve sanat adamının, Anadolu'ya göçmesine yol açmıştır. Mevlâna'nın babası Sultanü'l-Ulemâ Bahaeddin'i, Burhaneddin Muhakkik Tirmizîyi bunlar arasında ilk plânda belirtmek gerekir. Ayrıca Muhyiddin İbn al-Arabî (1165-1240) gibi vahdet-i vücûd (varlık birliği) nazariyesini son ince noktalarına kadar götüren ve bütün İslâm dünyasına ünü yayılmış bulunan bir zatın da— Endülüs'lü olmakla beraber— uzun seyahatlerden sonra Halep'ten Anadolu'ya (1215) gelmiş olması Konya Aksarayı, Sivas, Malatya'da ikameti ve inançlarının rahatça yayması verimli meyvalar doğurmuştur. Anadolu'da ilim, şiir ve edebiyatın gelişip olgunlaşmasında İbn al-Arabî ile Mevlâna Celâleddin Rumî (1207-1273)'nin büyük ölçüde tesir ve nüfuzu olduğuna şüphe yoktur.

II. Kılıç Arslan'ın küçük oğlu Gıyaseddin Keyhusrev (1192-1196 ve 1204-1210) kendisi de bir kaç dil bilen ve şiir da yazar bir aydıdı. Ravendi'nin 1202'de hazırladığı *Râhatü's-sudûr* unvanlı Selçuk tarihi, bu Selçuklu Sultanına ithaf olunmuştur. Bunun oğlu I. İzzeddin Keykâvus (1210-1219) da şair olduğu gibi kadirbilir bir hükümdardı da. Musul'dan kendisine bir kaside takdim eden, Emir Hüsameddin'in Kızına, her beyit için tam ayarlı yüz altın hediye eylemiştir. Bu sultan adına yazılmış kitaplar da vardır. XIII. Yüzyıl fikir akımları ve ilim gelişmeleri bakımından Anadolu'da da dikkat çeken bir çağı temsil eder. Alâeddin Keykubad'ın kendisi de bir sanatkâr ve şairdir. Çağının saygı gören bilgin ve şairleri arasında Sadreddin Konevî'yi, Mevlâna'yı, Seyyid Burhaneddin Muhakkik'i, Necmeddin Dâye (Necm-i Râzî)'yi zikredebiliriz. Bu sonuncusu *Mirsadü'l-ibâd* isimli eserini —ki son senelerde Tahran'da Dr. M. E. Riyahî'nin himmetiyle yayımlanmıştır— 1230 tarihinde Sivas'ta tamamlamış ve adı geçen hükümdara ithaf eylemiştir. Alâeddin Keykubad'a takdim ve ithaf edilen başka eserler de vardır. *Metâliu'l-envâr* sahibi ünlü Kadi'l-kuzat Siraceddin, iyi bir kumandan ve fıkıhta, felsefede tam vukuf, salâhiyyet ve dirayeti ile

tanınmış olan K e m a l e d d i n K â m y a r da bu dönemin bilgilerin-
derindedir.

Asrın ikinci yarısında Anadolu'da ilmî hareketler yavaşlamış, gevşemiştir. Bunun başlıca sebepleri arasında Mogul saldırısının yarattığı çöküntü ve bezginliği saymak yanlış olmaz. Bununla beraber yer yer bazı eserler yazılmış, ilmî bazı kıpırdamalar görülmüştür. Bu arada M e h m e d o ğ l u H a t i b M e h m e d ' i n *Kıstasü'l-adâle*'si, Farsça *El-Evâmirü'l-Alâiye* isimli *İbn-i Bibi Selçuknâmesi*, R ü k n e d d i n E b û B e k r ' i n *Ravzatü'l-küttâb*'ı ve N a s ı r ı ' n i n *Fütüvvetnâme*'si burada hatırlanabilir.

XII ve XIII. asırların ilim kurumlarına da şöylece değinebiliriz: *Selçuklular*, *Mengücekler*, *Danışmendliler*, *Saltuklar* ibâdet mahalleri, ilim yuvaları, istirahat ve yolculuk konakları, kamçı yararına bir çok kuruluşlar tesis etmişlerdir. Burada sayıları binleri bulan cami ve medreselerin ilim hayatının idamesine ve inkişafına geniş ölçüde yardımcı olduklarının unutulmamasına da işaret etmek isteriz. Bir de imaretlerin, öğrencilerin ve yoksulların hizmetinde olarak, ilmin rahatça öğreniminde rolleri bulunduğu dikkati çekeceğiz. Özet olarak Anadolu'yu fetheden Türk ordularının ve onlarla birlikte emek harcayan alperenlerle, dervişlerin, bilgilerin ilim hayatına hız ve yön verdikleri gerçektir.

XIV. Asırda ilim hayatının Anadolu'daki tarihinin Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazi (1299-1326) ile başlatılmasında mahzur yoktur. Gerçi bu devrin ilim hayatı hakkında elimizde belgeler yeterli değildir. Ama T a ş k ö p r ü - z â d e İ s â m e d d i n A h m e d (1495-1561)'in *al-Şakaik al-Numâniye*'si gibi bazı eserler ve bunların tercümeleri (M e c d î E f e n d î *Şakaik Tercümesi Hadâik al-Şakaik*) sayesinde hatalı olmayacak mutalâalar serdi mümkündür. Osman Gazi'nin kayın babası Şeyh Edebali, bacanağı Tursun Fakih ve Hattâb b. Ebi Kasım gibi zatları ilk Osmanlı ilim erkânı arasında kaydetmek yerinde olur. Osmanlılarda ilk hutbeyi Osman Gazi adına okuyan ve ilk kadı niteliği taşıyan Tursun Fakih'in *Gazavâtnâme*'si, Muhammed Hanefi Cengi gibi eserleri, bu kuruluş çağında ilim adamlarının da iman ve savaş güçleri sahibi olduklarını ve bilgilerini üstün bir Müslüman-Türk devletinin sağlam temellere dayalı olarak vücut bulmasına harcaması amaç edindiklerini göstermektedir. Osmanlı tarihinde, bazı

bilginler, mûsbet ilimler için başlangıç tarihi olarak ilk açılan medrese olan *İznik Medresesinin* Sultan Orhan (1326-1359) zamanında (1330 veya 1332) tesisini kabul etmişlerdir. Bu medresenin, Selçuklular çağı medreselerinin gelenek ve göreneğini sürdürdüğü şüphesizdir. Yapı ve öğretim bakımından böyle olmakla beraber İlk Osmanlı öğretim kuruluşunun İznik'te açılmasının ayrı ve önemli bir anlamı da vardır. Çünkü İznik, bilindiği gibi, Hıristiyanlığın ilk resmî gelişme ve yayılma asırlarında, bu din inançlarının tartışma ve din kurallarının toplanma merkezliğini yapmış bir şehirdir. Yine malûmdur ki: *İznik Medresesinin* ilk baş öğretim üyesi Davûd b. Mahmud Kayserî idi. Davûd-i Kayserî (ölmü 1350) Kahire'de din ilimlerini tahsil eylemiş, naklî ve aklî ilimlerde ön plânda bir bilgin vasıflarını kazanmıştır. Muhyiddin İbn al-Arabî'nin şöhretli *Fûsusu'l-Hikem* kitabını şerheylemiş ve Anadolu'da tasavvuf eğiliminin daha kolaylıkla yayılıp kökleşmesinde hizmeti görülmüştür. Davûd-i Kayserî vefat edince *İznik Medresesi* büyük bir bilgin olarak ün yapmış olan Taceddin Kürdî'nin idaresine verilmiştir. Sonra İznik fatihi Lâlâ Şahin Paşa da Bursa'da bir yeni medrese inşa ettirmiştir. Tabiatıyla zaman geçtikçe hem medrese sayıları artmış, hem de bilginlerin adedi ile ilmî müktesebatı ve telif kudreti —hattâ diğer İslâm ülkelerindeki— bilginlerin imrenmelerine yol açmıştır. Osmanlı Devleti topraklarına uzaktan ve yakından ulemâ akını, meşayih göçü, dervişler seyahatı başlamıştır.

Taceddin Kürdî'nin vefatıyla açılan *İznik Medresesi* baş öğretim üyeliği, Orhan Gazi tarafından Kara-Hoca diye tanınan Alâeddin'e tevcih edilmiştir. Kara Alâeddin (vefatı 1397), ünlü fıkah kitabı *Vikaye*'ye başarılı bir şerh yazmış, fıkahın güçlüklerini çözmeğe çalışmıştır. Usulden de *Muğnî* unvanı ile tanınan eserin yetkili bir şerhini kaleme almıştır..

I. Sultan Murad (1359-1389) devrinde Osmanlılarda ilim, daha önceki iki gazi padişah dönemlerinde olduğu gibi gelişmesine devam eylemiş, dinî ve dünyevî alanlarda —şüphesiz din ilimlerinde daha çok miktarda olmak üzere— bir hayli bilim adamı yetişmiştir. Bunlar arasında, biyografya kitapları önce Koca Efendi diye tanınan Kadı Mahmud'u kaydederler. Bu zat I. Murad tarafından Bursa'ya kadı tayin edilmiş ve görevindeki

dikkat, kurallara ve şeriat emirlerine riayetle şöhret bulmuştur. Bazı kayıtlara bakılırsa Osmanlı ülkesinde 40 yıla yakın bir zaman boyunca hem kadı, hem de kadıaskerlik hizmetini ifa etlemiştir. İşte XIV. yüzyılın gerçekten müsbet ilimlerde bir otoritesi ve haklı şöhretin sahibi olan Kadı-zâde, bu kadı Mahmud b. Muhammed'in torunudur.

Musa Paşa b. Mehmed b. Mahmud şeklinde biyografya kaynaklarına geçen, fakat genellikle Kadı-zâde lakabıyla tanınan zat, Bursa'lı olup (1337-1412) matematik ve astronomi gibi müsbet ilimlerde büyük şöhret sahibi olmuştur. Bursa'daki öğreniminden sonra *Horasan'a*, sonra da *Türkistan'a* giderek oralarda görgü ve bilgisini ilerleten Kadı-zâde, Timur leng'in torunu Uluğ Bey (1394-1449) devrinde Semerkand Rasathanesinin başına getirilmiş ve ayrıca *Semerkand Medresesi* reisliğinde de görevlendirilmiştir. Kadı-zâde, Seyyid Şerif Cürçânî (1340-1413)'den ders görmüştür. Ancak akli ilimlere olan eğilimi ve bağlılığı nedeniyle ondan ayrılmış olup her ikisi de birbirleri hakkında hafif yergilerde bulunmuşlardır. Müderrisliği esnasında, hükümdarın bir öğretim üyesi hakkındaki haksız kararına karşı direnmekten çekinmemiş ve bir onurlu hoca niteliğini ve arkadaşlarının koruyucusu olmak meziyetini koruyabilmiştir. *Uluğ Bey, Zici'nin* yazılışına katılanlardandır. Bu zatın eserleri bir hayli yekûn tutmakta olup en fazla bilinenler şunlardır, denebilir: Çağmanî'nin *El-Mulahhas fi'l-Hey'e'sine* yazdığı şerh (Bu kitap uzunca süre Osmanlı medreselerinde ders kitapları arasında yer almıştır); *Risâle fi istihrâcîl-ceyb...* unvanı altında Giyaseddin Cemşid'in yazdığı kitabın şerhi (*Şerh* adını taşımış olmasına rağmen bazı bahislerin asıl yazarınkinden daha fazla değer taşıdığı söylenmiştir). Kadı-zâde'yi XIV. asrın en güçlü bir matematikçisi, astronomu ve Osmanlı ülkesinde doğup, okuyup *Türkistan'da*, *Horasan'da* büyük şöhret yapan ünlü bir bilgini diye hatırdada tutmak gereklidir.

Bu zamanların ünlü bilginlerinden biri de: Cemaleddin Aksarayî diye de tanınan Cemaleddin Muhammed b. Muhammed'dir ki dördüncü kuşakta Fahreddin Râzî (1149-1209)'nin soyundan gelir. *Sihah-i Cevheri'yi* ezbere bilmek gücünü sahip olduğunu ispat suretiyle *Konya Aksaray'ında Zencirli Medrese Müderrisliğini* kazanmıştır. Rivayete göre Seyyid Şerif Cürçânî, onun şöhret ve yetkisini duyarak onun sohbetinde

bulunmak arzusuyla ta Karaman'a kadar gelmiş, ancak bu sıralarda Cemaleddin vefat ettiği cihetle yüzünü görmekten mahrum kalmış, fakat öğrencileri arasında bulunan ve sonradan Osmanlı ülkesinin ilk şeyhülislâmı sıfatını taşıma faziletine eren Molla Fenârî ile dost olmuştur. Bazı kitaplara yazdığı şerhler, kaynaklarda belirtilmiştir.

I. Sultan Murad'ın fetih ve ilim mayasıyla yoğrulu parlak hükümdarlık yıllarını takip eden I. Beyazid (Yıldırım, 1389-1402)'ın saltanat dönemi de tarihte, bir çok bakımdan, müstesna bir mevki işgal eder. Bu zamanda yetişip şöhret ve kudret sahibi olarak tanınan bilginlerin başında Molla Fenârî diye ilim tarihimizin baş köşelerine saygı ile ismini yazdıran Şemseddin Muhammed b. Hamza gelmektedir. Bu zat aynı zamanda Osmanlı şeyhülislâmlarının ilki olmak gibi bir ayrıcalığa da sahiptir. Molla Fenârî (1350-1430), zamanının büyük ulemasından (Alâeddin Esved, Cemaleddin Aksarayî ve Şeyh Ekmelüddin gibi büyük insanlardan) ders ve feyz almıştır. Gençliğini ilim ve marifet öğrenmekle geçirmiş olan ve memleket dışında da (Meselâ Kahire'de) ilmî gelişmesini sürdüren bu zat *Bursa Kadılığı* görevini de başarı ile ifâ eylemiştir. İlk defa Osmanlı ülkesinde *Şeyhülislâm* ünvanı kendisine II. Murad (1421-1451) tarafından tevcih edilmiş olup, bu yüksek dinî sığata gerçekten liyakatini hakkıyla göstermiştir. Halk tarafından o kadar saygı ve sevgi görmüştür ki: cuma namazına giderken, halk, onu görmek için toplanır ve bunu bir sevinç vesilesi sayarmış. Ayrıca Şeyh Hamideddin Kayserî ile de sohbetlerde bulunmuş ve tasavvufu ondan öğrenmiş olduğu bilinmektedir. Hac farızasını da edâ eden ve din ilimleri dışında matematik ve astronomi de bildiği kaydedilen bu büyük zatın çok zengin bir kütüphanesi olduğu ve kaynaklardan, çağına göre, çok iyi yararlandığı da meçhul değildir. Vefatı Bursa'da olup kendi yaptırdıkları Camiin haziresinde yatmaktadır. Muhtelif tarikatlara intisabı olduğu, bazı eserlerde kaydedilmiştir (*Ekberiyye, Zeyniyye, Erdebiliyye...* gibi). Yüze yakın eser telif etiği de söylenir. Bunlar arasında şunları kaydetmekle yetinilecektir: *Fatiha Tefsiri, Sadreddin Konevî'nin Miftahü'l-gayb'ına şerh, Fusûli Bedâyi, Enmuzecu'l-ulûm* (söylendiğine göre yüz fenden bahismiş), *Şerh-i İşagoci, Mühimmat-i Fenârî, Şerh-i Muhtasar-i Mevakif* vb..

Eserleri arasında *Fatiha Tefsiri* ile *Fusûli Bedayi'* ve *İsagoci Şerhi* basılmıştır.

Bu çağlarda tıp alanında da bir kıvıldaama olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ **M u r a d b. İ s h a k** adında biri tarafından *Havâssü'l-edviye* adıyla derlenen bir kitap, bu konuda ve Osmanlı ülkesinde bilinen ilk eserdir. 1387'de derlendiği belirtilen bu monografinin genellikle ihtiva ettiği bilgilerin **Zeyneddin Cürcânî** ve **İbn Sina**'dan aktarma olduğu tesbit edilmiştir.

Ali b. Abbas (ölümü 994)'ın *Kâmilü's-sinâti't-tıbbiyye'si* de —kısmen— XIV. asırda Türkçeye çevrilmiştir.

Yine bu asırda **Hacı Paşa** diye şöhret kazanan **Celâled-din Hızır** (ölümü 1417) —ki **Molla Fenarî** ile beraber Mısır'da öğrenim görenlerdendir— da tıbbı dair eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında *Şifâü'l-eskam*, *Kitabü't-talim*, *Kitabü's-saâde ve'l-ikbal...* gibi eserlerini saymak mümkündür.

XIV. asırda yetişen bilginlerden **Şeyh Şehabeddin Sivasî** (ölümü 1378 hudutlarında) de eserleri ve tasavvufteki görüşleriyle ün kazanmıştır. Sivaslı bir zatın satın alınmış kölesi olmakla beraber azad edilmiş ve ilim tahsilinde ileri giderek çağının tanınmış şahsiyetleri arasına girmiştir. **Şeyh Zeyneddin Hafî**'nin halifelerinden olarak tanınan **Şeyh Mehmed**'in hizmetinde bulunmuş ve onunla *Ayasluğ (Efes)*'a gitmiştir. Orada **Aydınoğlu** ile mülâkatta bulunmuş ve oraya yerleşmiştir. *Uyunu't-tefsir* adı ile hazırladığı ve *Tefsir-i Şeyh* diye de şöhret kazanan tefsiri önemli eserlerdendir. *Risaletü'n-necat* unvanlı eseri de tasavvuf-taki yüksek bilgi ve anlayışının delillerinden sayılmıştır.

Yine bahis konusu olan asırda **İzzeddin Abdullatif b. Melek** —ki **İbn Melek** diye şöhret bulmuştur— adı zamanımıza kadar gelen bilginlerden biridir. **Aydınoğlu Mehmed Bey** tarafından *Tire*'de inşa ettirilen medresede müderrislik yapan ve çevresinde çok saygı gören **İbn Melek** (vefatı 797/1394-95), bir hayli yekûn tutan eser sahibidir. Bunlar arasında **Saganî**'nin (vefatı 1252) *Meşariku'l-envar*'ına *Mebârikü'l-ezhar* adı ile ve **Nesefî**'nin (vefatı, 1310) *Menarü'l-envar*'ına yazdığı şerhler meşhurdur. Ayrıca **Mahmud b. Sadrü's-Şeri'a**'nın *Vikaye-tü'r-rivâye fi mesâilil-Hidâye'sine* hazırladığı *Şerh* te değerlidir.

Burada, Simavnalı Bedreddin (ölümü 1420)'i kaydetmek gereklidir. XIV. yüzyıl sonlarının ve XV. yüzyıl başlarının bilgileri arasında ilmi yetenek bakımından ve görüşlerinin —şeriata uymayan tarafları bulunmakla beraber— özelliği dolayısıyla hakkında çok şey söylenip yazılan bu Simavna'lı Kadıoğlu, Mısır'da da öğretim görmüş orada Seyyid Şerif Cürcanî ile ders arkadaşlığı etmiştir. Ayrıca Şeyh Ekme'l'den de okumuştur. Şeyhlikle âlimliği birleştiren bu orijinal davranışlı Bedreddin Mahmud, görüşlerindeki çelişki, belki de etrafındakilerden bazılarının şeytanlığı yüzünden olacak Serez'de asılmış ve fakat oldukça tartışmalara yol açan eserler bırakmıştır. Bunlar arasında *Vâridat*, âhîret umuru ile mebbe ve maâd gibi bahisleri kapsamakta ve şariat görüşlerine ters düşer görünmektedir (Bu Arapça eser Türkçeye tercüme edilmiştir). Sultan Abdülhamid II. (1876-1909) için tercüme edildiği söylenen ve tercümesi Musa Kâzım Efendi (1858-1921) —şeyhülislâm da olan bu zat, çevirisini *Fatih Derisîâmlarından* diye hazırlamıştır— tarafından yapılan çok sahit el-yazması enfes nüsha dikkat çekicidir.

XIV. asırda daha bir çok ulemâ söz konusu edilebilir. Biz burada Hâmid b. Musî-i Kayserî'yi (vefatı 1412) ve onun mânâ âleminde olduğu gibi ilim dünyasında da ender yetişir kemal sahibi yüksek bir şahsiyeti temsil ettiğini de belirterek bu bahsi tamamlayacağız.

EDEBİYAT

I. ORTA-ASYA ORTAK TÜRK EDEBİYATI. *Çağatay Edebiyatı* diye adlandırılan, ancak değişik nedenlerle bu deyimden XIV. yüzyıl için pek te geçerli olmaması düşünülerek *Orta-Asya Ortak Türk Edebiyatı* kelimeleriyle ifâdesi daha gerçeğe uygun düşen *Edebiyat Kolunu*, iki ayrı dalda özetlemek yerinde olur :

A. *Harezmi'de Türk Edebiyatı.*

B. *Altın-Orda ve Mısır'da Türk Edebiyatı.*

Bu bölümlerle coğrafi alanlar için olduğu kadar, belki de ondan fazla birincide *Eski Özbekçe*, yahut *İlk Çağatayca* diyebileceğimiz elemanların çokluğu, ikincide de *Kıpçakça* özelliklerin ön plânda yer almış bulunmasından dolayıdır. Yine ilkinin *İlhanlı topraklarının*, onlardan sonra da kısa bir süre değişik sülâleler ve sonra da *Timur'un hâkimiyeti* altında bulunması, ikincisinin bölgelerinin de *Altın-Orda ve Kölemenler* idaresinde olması da bu ayırımda pay sahibidir. Yukarıda "*Dil ve Sanat*" bahsinde bu bakımdan az-çok bilgi verilmiştir.

A. XIV. yüzyılda aslen *Harezmi'li* olanların yazdıkları, yahut *Harezmi* ve ona hudut bölgelerde yazılmış edebî eserlerin hepsinin bize kadar gelmediği malûm olmakla beraber, elde bulunanlar bile buralarda *Türk kültür ve edebiyatının* bir hayli ileri bir seviyede olduğunu göstermeğe yeterlidir. Biz sadece ve kısa olarak bir kaç yazarla eserlerine temas etmekte yetineceğiz :

1. *Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiya'sı*. Mensub olduğu kasaba ile ilgili mahlûsla anılan *Burhan oğlu Nasır*, *Kısasü'l-Enbiya* isimli eserini 1310'da tamamlamıştır. Değişik Avrupa kütüphanelerinde nüshaları bulunan, *Kazan* ve *Taşkent'te* defalarca basılan bu kitap, tam ve doğru olarak, Danimarkalı Türkolog *K. Grönbech* tarafından, 1949'da yayımlanmıştır. Mensûr olan —arasıra

gazel ve dörtlük biçiminde nazım parçalarıyla süslenen— eserde: Peygamberlerle Hz. Muhammed'in, *İlk Dört Halifenin, Hasan ve Hüseyin'in menkıbelriyle* bazı olağanüstü hikâyeler yer almıştır.

2. Mahmud bin Ali'nin *Nehcü'l-Ferâdis'i*. Aslen Harezmi olan Ali oğlu Mahmud tarafından 1358 yılında yazıldığı anlaşılan *Nehcü'l-Ferâdis* Türk Edebiyatında kaleme alınmış ilk *Kırk Hadis* kitabıdır. Eser J. Eckmann'ın bir önsözüyle birlikte —tıpkı basım olarak— Ankara'da, 1956'da yayımlanmıştır. Dinî-didaktik konularda, bu zamanlarda yazılmış olan kitapların en başarılı olanları arasında sayılmak gereken, sade nesirle vücut getirilmiş bulunan *Nehcü'l-Ferâdis'te*, uzmanlar *Kaşğar, Kıpçak, ve Oğuz türkçelerinin* değişik hususiyetlerini, bazan, birarada görmektedir. Dört bağımsız bölümde 40 Hadis metniyle onların tercüme ve şerhlerini içine alan bu eser, bir bakıma da bir vaaz ve nasihat kitabıdır (*İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis* kitabımızda bu konuda yeterli bilgi mevcuttur).

3. Diğer Eserler. Harizmi yazarlarca, ya da Harizm alanında, XIV. yüzyılda, yazılmış başka eserler de vardır. Sözün gelişi: İslâm adında bir şairin kaleme aldığı *Muinü'l-Mürid* isimli manzum bir kitap ilk akla gelenlerdendir. El yazma nüshası *Bursa'da* bulunan bu kitap henüz basılmamış olmakla beraber Türk Dil Kurumu için Ali Ulvi Elöve tarafından tıpkı basımı hazırlanmış dinî-tasavvufi bir eserdir. 1313'te yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu: didaktik dörtlüklerle yazılmış olup beyit sayısı yaklaşık olarak 900 kadardır.

Bundan başka yine Harizmliler tarafından, ya da o bölgenin dil özellikleriyle yazılmış başka basılmamış eserler de varsa da, bunlardan ayrıca bahsetmeğe gerek yoktur (Harizm sözünün Harezmi olarak okunduğu da vâkidir).

B. *Altın-Orda ve Mısır'da Türk Edebiyatı*. XIV. Yüzyılda, gerek *Altın-Orda* ve gerekse *Mısır Kölemenlerinin* hâkim olduğu alanlarda ve daha çok *Kıpçak-Oğuz* elemanlarının çoklukta olduğu dil özelliklerini aksettiren eserler de bilmekteyiz. Bunların da devletlerinin adlarına göre küçük bölümlerde özetlemek yersiz olmaz:

aa. *Altın-Orda'da Türk Edebiyatı*. Harizm gibi, *Altın-Orda* alanı da bahis konusu yüzyılda *Umumî Türk Edebiyatının gelişmesinde* önemli bir hizmet görmüştür, denebilir. XV. yüzyılda zengin ve parlak örnekler veren *Klâsik Çağatay dönemi edebiyatı* bu Harizm-Altın-Orda edebiyatının bir devamı niteliğini taşır, denebilir. Bu edebiyat dalının verimleri arasında şunları sayabiliriz :

1. *Kutub'un Husrev ü Şirin'i*, *Tinibek Han* ve eşi adına 1341'de yazılan *Husrev ü Şirin*, bu konuda Eski Edebiyatımızda vücutte getirilen eserlerin ilki olmak üzere bilinir. Bu mesnevî: *Gençeli Nizamî* (1150-1214)'nin aynı konudaki eserinden esinlenmiştir. Bir bakıma bir aşk ve arzu romanı karakteri taşıyan bu mesnevî, 1954'te *Varşova'da* ve 1968'de de *İstanbul'da* basılmıştır.

2. *Harizmî'nin Muhabbetnâme'si*. Aslı Harizmlî olmasına rağmen eserini Altın-Orda hükümdarı *Canıbek* (1340-157)'in yakın adamlarından *Mehmed Hocabek'e* ithaf ederek 1353'te yazan *Harizmî*, çağının en tanınmış bir şairi niteliğiyle ve mesnevî tarzındaki *Mahabbetnâme'siyle*, sonradan *Çağatayca* diye de adlandırılan lehçenin başarılı bir eserini vermektedir.

3. Bunlardan başka eserler de vardır. *Codex Cumanicus* (*Kuman Mecmuası*), *Cümcümenâme* gibi diğer eserler ve *yarlıklar* da zikredilebilir.

ab. *Kölemenler Devletinde Türk Edebiyatının*, bu yüzyılda bazı meyvaları üzerinde de bir iki cümle yazmak yararlı olacaktır. Özellikle Mısır'da 1391 tarihinde tamamladığı *Gülistan Tercümesi* ile ün kazanmış olan *Saraylı Seyf*, gerçekten başarılı bir mütercim ve şairdir. *Yusuf ve Züleyha'dan Siyer-i Nebî* ve *Yüz Hadis'e* kadar eserlerin sahibi bulunan *Erzurumlu Darir* de —Azerî Türkçesine yakın— eserlerini Mısır'da hazırlamıştır.

II. AZERÎ EDEBİYATI. *Azerî Türkçesi*, umumî olarak daha çok bir *Oğuz Türkçesi* karakterindedir. *Doğu Anadolu Türkçesiyle* de sıkı bir yakınlığı vardır. Gerek *Azerbaycan* ve gerekse *Anadolu klâsik Türk edebiyatları*, çoğunlukla *Horasan illerinden*, değişik nedenlerle buralara gelen ve önemli bazı şahsiyetleri aynı zamanda *şeyh te olan şairlerin ellerinde doğup büyümüş, gelişmiştir*. *Horasan erlerinin* beraberlerinde getirdikleri Türk kültürü fidanları, bura-

larda boy atmış, —dalları uzak ufuklara gölge salan— duygu ve düşünce ormanları doğurmuşlardır.

Bizim bilebildiğimiz ilk Azerî şair Horasanlı bir Türk olan Hasan oğlu'dur. Farsça da şiirler yazan ve o dildeki manzumelerinde Pûr-Hasan mahlâsını kullanan bu bildiğimiz ilk Azerî şair, Anadolu ve Azerbaycan'da şöhret kazanmıştır. Asıl adı İzzeddin olan bu şeyh, İsferyinlidir. XIV. yüzyılın başlarında şiirler söylediği sanılan ve Hasan-oğlu mahlâsını benimseyen sofinin dil ve uslûp bakımından —elde sadece Türkçe bir tek gazeli bulunmasına rağmen— zamanına göre ince ve başarılı bir sanatçı olduğu da belirtilmelidir.

Bu yüzyılın Azerî Türkçesi şairlerinden şöhretleri halâ unutulmayan üç şair daha vardır: Kadı Mustafa Darir, Kadı Burhaneddin ve Seyyid Nesimî. Bunlardan Darir'e, az önce, Türk Edebiyatının *Mısır'daki* gelişmesine değinirken işaret etmiştik. Kadı Burhaneddin Ahmed ile Seyyid İmadeddin Nesimî'ye bu yüzyılın *Divan Edebiyatı* (daha uygun bir deyimle *Klâsik Edebiyat*) ve *Tasavvuf Edebiyatı* bölümçüklerinde ayrıca yer verileceğinden, burada, tekrardan kaçınmak için, temas edilmeyecektir.

XIV. Yüzyıl Azerî Edebiyatı hakkında genellikle ve özet olarak şu mutalâada bulunmak yararlı olacaktır: Henüz doğuş ve çocukluk devresini yaşadığı ileri sürülebilecek olan bu edebiyat dalı, her halde daha önceleri Türk dilinin olgunlaşmış olup değerli eserler vermeğe elverişli duruma yükselmiş bulunması nedeniyle ve *Orta-Asya'dan, Harizm'den, Horasan'dan* buralara gelip yerleşen Türk halkının kültür seviyesinin hayli üstün bir manzarayı aksettirebilmesi bakımından: Hasan-oğlu, Kadı Darir, Kadı Burhaneddin ve Seyyid Nesimî gibi değerli şairleri yetiştirmeğe hazır olduğu düşüncesi tarihî gerçeğe aykırı düşmez. Esasen Azerî Edebiyatının kavramı içine giren bölgeler sosyal, kültürel ve sanat değerleri yönünden bu yüzyılda hayli ileri idi. Bu hususlar daha yukarılardaki açıklamalarımız hatırlanırsa şimdi burada söylediklerimizin kabûlü için yararlı olurlar. Aynı zamanda edebî gelişmede bu bölgelerdeki Farsça ile de uğraşan sanatkârların o dilin üstadlarından aldıkları ilhamın, *Kur'ân* dili olarak ta Arapça eserlerin tesirini de unutmamak gereklidir.

III. ANADOLU-OSMANLI EDEBİYATI. Başlarında Anadolu Beyliklerince paylaşılmış durumda bir manzarayı aksettiren, sonralarına doğru ise daha çok *Gsman-oğulları devletince birliğe ve beraberliğe yöneltmiş* gözükken *Anadolu'da XIV. Yüzyıl*, konuşmada olduğu gibi, *yazı dilinde de, Türkçenin hâkimiyet ve nüfuzunun tamamıyla kurulmuş ve korunmuş olduğu bir dönemi temsil eder. Türkiye Türkçesi Edebiyatı*, ya da *Anadolu-Osmanlı Edebiyatı* adlarıyla adlandırılması mümkün olan bu dönemde gerek *Anadolu Beylikleri* gerekse *Osmanlı devleti* alanlarında *Türkiye-Osmanlı Türkçesiyle* yazılmış, tercüme edilmiş, ya da bir bakıma adapte tarzında vücut getirilmiş eserler bir haylidir. Repertuarı zengin olan bu yüzyılda —ancak son çeyreğinde divan tertip ettikleri söylenebilecek olan Ahmedî (1330?-1413) ve Ahmed-i Dâ'î (ölümü 1417?) istisna edilirse— *Divan* tertip eylemiş şairlere *Anadolu'da tesadüf* etmemekteyiz. Oysa ki Azerî alanında Kadı Burhaneddin (1344-1398) ve Seyyid Nesimî (1340?-1418) gibi büyük şairlerin divanları hacimli ve dolgundur. Bunun sebepleri arasında kuvvetli bir ihtimal olarak yüzyılın, *Selçukluların çöküşünden* itibaren (1308), bir süre *Anadolu için bir çalkantı ve beyliklere bölünüş devri oluşu*, kuvvetli ve zengin aynı zamanda sanatçıları bir çok ihsan ve iltifatlarla mutlu kılacak, kendileri de zaferlerle süslü yeni tarih olaylarına can verecek büyük beylerin azlığı ve Türkiye Türkçesiyle *Divan* düzenleme geleneğinin henüz ortaya çıkmamış olması belirtilebilir. Fakat bu yüzyılda *mesnevî* tarzında yazılmış eserlerle, özellikle tasavvufî bakımdan, *Anadolu Türk Edebiyatı* geniş ufuklara açılmış, gerçekten başarılı ve sanat değerleri küçümsemez meyvalar vermiştir. Bu, *Osmanlı ülkesinde olduğu kadar Beyliklerin topraklarında da*: aynı feyiz ve bereketle kültürün yaygınlığına, *Müslüman Anadolu halkının din ve tasavvuf kaynaklarıyla beslenen eserlere karşı büyük bir ilgi beslediklerine ve rağbet gösterdiklerine açık bir delildir de.*

Anadolu Beyliklerinin belli başlılarından —ve özellikle *Aydınoğulları, Germiyan-oğulları, İsfendiyar-oğulları* gibi olan beyliklerde— telif-tercüme önemli ve bazan konularında *Türk Edebiyatında Anadolu dalında* ilk defa işlenen eserler meydana getirildiği, yeni yayınlar ve kütüphanelerimizdeki değerli ve eski yazma nüshalarla da sâbittir. B. Flemming'in, 1974'te, Wiesbaden'de yayımladığı "*Beylikler Devrinin Bir Romantik Mesne-*

lerinden —çok kısa da olsa— mahiyetlerini belirtecek şekilde sözmak gerekmektedir. Yalnız Aşık Paşa ve Ahmedî'den bağımsız olarak ayrıca bahsetmek durumunda olduğumuzdan, burada onlar üzerinde durulmayacaktır. Buna karşılık sırf Osmanlı Devletinin ilk kuruluş yıllarında onun sözünün geçtiği bölgede Türk Edebiyatı hakkında bir görüş edinmek için, bir kaç sözle, Dursun Fakih ve eserlerine değinilecektir.

Osmanlıların ilk kadısı ve Karacahisar'da ilk hutbeyi okuyan, aynı zamanda Osman Gazi'nin bacanağı da olan Dursun Fakih, *Gazavat-nâme (Mukaffa' Cengi)*, *Dâstân-i Muhammed Hanefi*, —hattâ büyükçe bir ihtimal ile— "*Hikâyet-i Hadice Tezvic-i Muhammed A.S.*" gibi eserleriyle: hem Osmanlı hanedanının daha ilk yıllarında *Türkiye Türkçesiyle mesneviler* kategorisinde eserler yazıldığını, hem de ilk zamanlarda *ulemânın* (bilginlerin) da edebî faaliyetlere katıldığını ve çağına göre başarılı ve tesirli yazarlar arasına katılabildiklerini göstermektedir.

1. XIV. Yüzyıl başlarında türlü konularda *mesneviler* vücade getiren Gülşehri (ölümü 1317'den sonra), en çok *Mantıkü't-Tayr* adlı eseri ile anılır. Türlü bilimlerde geniş bilgi sahibi olduğu anlaşılan bu zat, ayrıca en ünlü *fıkıh* (İslâm Hukuku) kitabı *Kudûri*'yi de —manzum olarak— Türkçeye çevirdiğini söyler. Gülşehri, *Mantıkü't-Tayr*'ında Feridüddin Attar'ın aynı isimli eserinden geniş ölçüde yararlanmışır Attar'daki bazı hikâyeleri, bahis konusu eserinden almayıp *Esrarnâmesinden* istifade eylemiştir. Ayrıca burada Mevlâna (1207-1273)'nin *Mesnevî*'sinden, Keykâvus'un *Kabûsnâme*'sinden ve daha başka kaynaklardan hikâyeler alınıp, uygun biçimde, aktarmalar da yapılmıştır (Tıpkı basımı —incelemesiyle birlikte— Ankara'da, 1957'de basılmıştır). Gülşehri'nin *Kerâmât-i Ahi Evren* adlı (167 beyit) küçük mesnevisi de —F. Taeschner tarafından almanca tercümesiyle birlikte— yayımlanmıştır (1930, 1955).

2. Mesnevî nazım şeklinde eser verenler arasında Hoca Mes'ûd (ölümü XIV. yüzyılın ikinci yarısı)'u, Farsçadan tercüme ettiği iki eseri ile burada kaydetmek gerekir. Bunlar: *Süheyl ü Nevbahar* ile *Ferheng-nâme-i Sa'dî* mesnevileridir. Hoca Ahmedoğlu Mes'ûd, *Ferheng nâme*'yi Şeyh Sa'dî (ölm. 1294)'nin

Bustân'ından seçmeler yapmak suretiyle hazırlamıştır. *Süheyl ü Nevbahar* 1350 ve *Ferheng-nâme* ise 1354'te Türkçeye maledilmişlerdir. Teknik ve üslûp bakımından, birinci eser daha başarılıdır. Bu günkü bilgimize göre, Şeyh Sa'dî'den yapılmış olan ilk tercüme bu *Ferheng-nâme*'dir.

Hoca Mes'ud'un kullandığı teknik ve dil Gülşehri ve çağdaşlarınınkinden farklı görülmez. Ancak ifâde onlardan bir az daha çetrefildir. Buna karşılık tercümelerde, asıllarına sadık kaldığı söylenmelidir. Hele sanatçının Sa'dî'nin kullandığı vezni, yani *mutekarib bahrini* (*Fe'ûlün / Fe'ûlün / Fe'ûl*) kullanması ve bunda da başarı sağlaması dikkate değer. Ve galiba, büyükçe bir *mesnevide* ve *Anadolu Türk Edebiyatında*, bu vezin ilk defa bu *Ferheng-nâme*'de kullanılmış bulunmaktadır. Bu eser, *İstanbul*'da, 1924'te basılmıştır.

3. Denebilir ki nitelik ve nicelik bakımlarından XIV. yüzyılın çok ve değerli eser veren yazarları arasında, ilk safta gelen şairlerin en önemlilerinden biri de Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa'dır. Gerçi henüz *Hurşidnâme*'yi yazan Şeyhoğlu Mustafa ile *Merzûbân-nâme* (*Marzubân-nâme*)'yi tercüme eden Sadreddin (*Sedru'd-dîn*) Şeyhoğlu'nun aynı zat olup olmadığı üzerindeki tartışmalar bir sonuca varmamıştır. Fakat son incelemeler ve eldeki ipuçları bunların aynı kişi olduğunu gösterecek güçtedir.

Şeyhoğlu (1341-1401) hem anne, hem de baba tarafından soylu, dindar ve bilgili bir ailenin çocuğudur. Ve büyük ihtimalle *Germiyan Beyliği* sarayında ataları görevli idiler. Eserlerinden anlaşıldığına göre büyük bir aileden gelmiş olmasına rağmen bir süre kendini içkiye kaptırmış, sonra da bundan yakasını kurtarmıştır. Daha sonra da *İlâhî şarap*'tan içerek aşk yoluna yöneldiğini kendisi terennüm eylemektedir. Yani dünya zevklerinden elini eteğini çekmeğe gayret ederek *tasavvufa* kendini verme çabasına düşmüştür. Arapça ve Farsçadan tercümeler yapabilecek kadar bu dillere ve inceliklerine vâkıf olmuştur. Şair, *Germiyan-oğullarının nişancılık ve defterdarlık* gibi önemli görevleri başında da bulunmuştur. Özellikle Süleyman Şah (ölm. 1388) ona çok yakınlık göstermiş ve kendisinin en güvendiği adamları arasında ayrı bir yer ve değer vermiş-

tir. Şeyhoğlu'nun *Hurşid-nâme* (*Hurşid ü Ferâhşâd*), *Kenzü'l-Küberâ ve Mahakkü'l-Ümerâ*, *Merzübân-nâme Tercümesi* gibi eserleri arasında en önemlisi, şiir tarihimiz ve manzum hikâye bakımından en dikkat çekicisi *Hurşid-nâme*'dir.

Hurşid-nâme'nin kaleme alınmağa başlama tarihi 1387'dir. Şair, mecazî ve hakikî aşkı işleyen mesnevisini Süleyman Şah'a takdim arzusuyla hareket etmişse de, onun vefatı üzerine eserini Yıldırım Beyazıd (1389-1402) adına tamamlayarak —Germiyanoglu yerine— Osmanoglu'na sunmağı düşünmüştür. Şeyhoğlu, güzel, sade ve tesirli bir Türkçe ile yazmağa özenmiştir. *Hurşid-nâme*'de İran hükümdarı Şah Siyavuş'un kızı Hurşid ile Mağrib sultanının oğlu Ferâhşâd'ın —Cem-âbâd'daki— aşkı destânî bir nitelikte hikâye olunmaktadır. Konunun İran Edebiyatından alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ama ruh, zevk, üslûp ve hayal Türktür. Bir hayli de hacimli olan, tasavvufî zevk ve görüşü de aksettiren yönü bulunan bu mesnevî, *Türkiye Türkçesi Edebiyatının* gelişmesinde bir aşama sayılabilir.

4. XIV. Yüzyıl şairlerinden olduğu anlaşılan Pîr Mahmud'un *Bahtiyar-nâme* isimli mesnevîsi, konu bakımından olduğu kadar dil ve teknik açısından da dikkate değer bir eserdir. Sanatkârın Amir Ali Oğlu Pîr Mahmud olduğu ve *Bahtiyarnâme*'yi üzerinde durduğumuz yüzyılın sonlarına doğru kaleme aldığı belli olmakla beraber, yazar hakkında başkaca yeterli bilgiye sahip olduğumuz söylenemez. Eser : *İran ülkesinde* hükümdar olan Azad-bahht adlı bir sultanla, onun sert bir kahraman olan seraskerinin kızı arasındaki aşk macerası ile başlar. Hikâyeler içinde hikâyelerle devam eder. *Bahtiyarnâme*, tasavvufî bir mesnevî sayılmaz. Dinî edebiyat çerçevesi içinde mutalâa edilmeği de gerektirmez. Mesnevî ibret verici hikâyelerle işlenmiş olup, sırasına göre, ahlâkî telkinlere, öğütlere de yer verilmiştir. Denebilir ki: *Kelile ve Dimne*, ya da *Binbir Gece* hikâyelerinin zincirine bağlanabilir nitelikleri vardır. İfâdede taklit ve tercüme havası yoktur. Fakat genellikle İran mesnevîciliğinin izlenimlerini sezmeğe mümkündür.

5. Burada Kemaloğlu'ndan ve onun *Ferâhnâme*'sinden de bahsedeceğiz. Asıl adı Kemaloğlu İsmail olan ve eserini Mısır Kölemenleri devrinde *Trablus-Şam*'da hüküm sürèn Mîr Gazî adına, 1387'de, düzenleyen bu şair hakkında yeterli

bilgimiz yoktur. Başlıklarında *âyetler ve hadisler* taşıyan 3000'i aşkın beyitli *Ferâhnâme*, dinî-ahlâkî hikâyelerden kuruludur. Bu mesnevîyi dinî destanlar arasında —masal karakteri de bulunan— çağının oldukça başarılı edebî bir verimi saymak mümkündür.

Şair, *münâcat, na't, medhiyelerden* sonra kendi durumu ve eseri hakkında açıklamalarda bulunur. Onun ferah verici ve ibret aldırıcı olduğuna değinir. Mesnevisinin konusunu kuran efsâne-hikâyeler, daha eski Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerde de kısmen bulunanlardandır. En çok faydalandığı bir kitap ta *Bakır Şehri Hikâyesi*'dir. Olay, *Emevî Halifesi Mervan Oğlu Abdülmelik* zamanı ile bağlantılıdır. Onun oğlu *Müseleme (Mesleme)*'nin İstanbul'a kadar uzanan seferler yaptığı, dönüşünde bir mecliste konuşulanlar ile ilgilendiği belirtilir. Asıl konu üç serüvenden oluşmuştur: *H. Z. Süleyman'ın —olağanüstü güç ve imkânlarıyla— bir adaya gidip savaşması; —Bakır Şehri Hikâyesi— ve Gerger memleketinde Süleyman Kumkuması'nın bulunuşu.*

Bu mesnevî masalımsı yönü ağır basan bir eserdir. Deyimler ve atasözleri bakımından da yararlanılacak, sanatçısının hayal gücünü belirtmeğe elverişli bir manzum kitap yazmakla, kendi türü içinde, *Kemaloğlu İsmail* edebiyatımıza hizmet etmiştir.

6. Nihayet XIV. yüzyıl sonlarının klâsik edebiyatın her alanında at oynatmış şairi ve mesnevî türünün de çağında büyük bir mümessili olan *Ahmed-i Dâ'î* üzerinde de durmak icabeder. Germiyanlı olduğunda birleşilen *Dâ'î*'nin doğum tarihi malûm değildir. *Süleyman Şah'a* (1377'den önce-1388) yetiştiği, *II. Yakub Bey* (1388-1390 ve fâsıladan sonra 1402-1428) ile ilişkileri olduğu, sonra da *Yıldırım Beyazıd'ın* oğlu *Emir Süleyman* (1403-1410)'dan itibaren *Osmanlı ülkesinde* yaşayarak hükümdarlara ve devlet ricaline eserler ithaf eylemiş olduğu da bilinir. Ölümü de *II. Murad'ın* tahta geçişinden (1421) sonraki yıllarda ve *Bursa*'dadır.

Hayatı hakkındaki bilgiler yetersiz olan *Ahmed-i Dâ'î*'nin değerli eserleri fotokopi olarak —*İsmail Hikmet Ertaylan* tarafından— İstanbul'da 1952 yılında, yayımlanmıştır. *Türkçe Divan, Farsça Divan* başta olmak üzere *Çeng-nâme, Câmâsb-nâme Tercü-*

mesi gibi manzum; ve bir kaç ta mensur eseri dikkat ve ilgi çekicidir. Özellikle *Çeng-nâme* mesnevîsi ünlü ve önemlidir. Dâ'î'yi XIV. yüzyılı XV. ye bağlayan ve bir bakıma Osmanlı mesnevîciliğinin gelişme ve olgunlaşma safhasında rolü ve tesiri bulunan şairlerin ilk safında saymak, her halde, yerinde bir davranış olacaktır.

V. XIV. yüzyılın edebiyat bahçesinde yetişen fidanlar vs. açan güller bu kadar değildir. Eserleri kütüphane raflarında, ya da özel kitaplıklarda el değmemiş yazma nüshalar olarak uyuyanlar çoktur. Varlığını bildiğimiz ve haklarında tanıtma yazıları yazılmış olan bir hayli eserden de, programımızın sınırlarını aşmamak için, burada söz açmayacağız. Ancak ülkemizde, dilimizin edebî ve ileri bir kültür ve yazı dili olmasını, daha çok bu yüzyılda yetişen sanatçılarımıza ve onların eserlerine borçlu olduğumuzu hatırlatmakla yetiniyoruz.

TASAVVUF EDEBİYATI

XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatının ayırıcı vasıflarının başlarında: tasavvuf inancı ve görüşlerinin kuvvetle yerleşmesi ve divan —daha doğru bir deyimle klâsik —edebiyatının hemen belli başlı ana ilkelerinin, ölçülere göre, gelişme safhasına girmiş olmasını hatırlamak icabeder. Bu bakımdan, şimdi, bu iki yönden: bu yüzyıl *Anadolu Osmanlı Edebiyatına* göz gezdirerek, bu kategorilerin tanınmış ve başarılı ikiye temsilcisinin hayat ve eserleri üzerinde duracak ve onlardan örnekler seçerek açıklamalarda bulunacağız :

A. TASAVVUF EDEBİYATI. Tasavvuf'un Suf kelimesinden geldiği ve "*yün elbise giymek*" ile ilgili olduğu (Türkçe terim olarak yünden dokuma anlamınadır), bu konu ile ilgili kaynaklarda belirtilir. Tasavvuf görüşünü benimseyip yaşamalarına ilk uygulayanların yünden hırka giymeleri nedeniyle bu terimin yerleştiği söylenir.

İslâm'da tasavvuf erbabının Hz. Muhammed'in sahabesi (arkadaşları) arasında öğdüğü ve kendi inanç ve görüşlerine yakın hayatları olduğunu söyledikleri iki zat vardır: Abû Zâra ve Huzayfa. Ama asıl ilk tasavvuf hareketleri Irak'ta Kûfa ve Basra bilim okullarında başlamıştır. Az zamanda da bütün Irak'a yayılmıştır. Sonraları daha doğuya, *Iran yaylasına, Horasan'a, Türkistan'a* da yayılınca bazan değişik isimler de almıştır (Meselâ: *Horasan* sofilerine, umumiyetle, *Melâmiler* denilmiştir). *Hasanü'l-Basrî* (ölm. 728), *Rabî' b. Haysam* (ölm. 686) gibi şahsiyetler *Basra* ve *Kûfa*'da bu cereyanın pirleri sayılmıştır. Az çok aralarında farklar olmakla beraber *sofiler: zâhitliği* (dinin yasaklarını dinleyip buyuruklarını yerine getirmeği), *tövbe-kârlığı, halkı vaiz ve irşatlarla aydınlatmağa gayreti* amaçları başlarına koymuşlardır. Bunu en çok yapanlar da *şeyhlerle şairler* ol-

muştur. Yaklaşık olarak Hicretin 250 (Milâdın 864). yıllarından başlayarak tasavvufa dair dersler verildiği, münazaralara girildiği, *fakihler* (İslâm hukukçuları) ile *sofiler* arasında çekişmeler meydana geldiği malûmdur.

Hz. Peygamber'in, "*Fakirlik iftiharımıdır*" anlamına gelen bir *hadis* (Peygamber sözü)'ine de uyularak "*fakr*" içinde yaşamağı arzu eden *ilk tasavvuf ehli* şöyle bir inanca bağlanmışlardır: "Sosyal haksızlıklara, —ama sadece başkalarınıninkine değil— ilkönce, her türlü fedâkârlıklar bahasına da olsa, kendilerine ait hatalara karşı, aşırı bir arzu ile bir isyana yönelmek gerekir. Allah'ı bulmak için en doğru davranış budur". Yine onlara göre "*Niyet amelden üstündür*". Hattâ; *Itâat ta, ibâdetle tercih olunur*". Sonra esas olan da ; İnsanın iç âleminin huzuru, temizliğidir.

Tasavvuf, başlangıçta: gayretle ibâdet etme ve bir gönüller-bilimi idi. Onda bir insan ruhunu harekete getirme, iyiliğe, doğruluğa götürme, dünyanın süslerine nimetlerine karşı kendini perhize çekme, hırsını, nefsini yenme gibi meziyetler sıkı bulunuyordu. *Ülkü: Allah'a doğru yolculuktu*, seferdi. Bu seferde de konaklar ve haller (*makamat ve ahval*) vardı. Bunlar içinde: *tevbe, sabr, tevekkül, rıza* daima unutulmamak gereken hususlardandı. Yapılan iç savaşının sonunda, esirgenmeyen cehit sayesinde *ruh*, bedene bağlı bağlardan kurtularak, arzu ettiği, *Hakk'a* kavuşabilirdi. *Hakk'ı* bulabilirdi. Tasavvuf terimleri arasında: *tevekkül, ma'rifet, fenâ* (bekanın karşılığı), *velâyet* gibi deyimler çok önemli idi.

Sofiliğin umdelerinin (prensiplerinin) teşekkül ettiği son dönem, XIII. yüzyılda başlar. Başlıca okuluna *Vahdet-i Vücûd'u* telkin ettiği için *Vahdetiye*, ya da *Vücûdiye* de denilmiştir. O, köklerini eskiye götürmeğe çalışmış, *Kur'an* ve *hadislerden* görüşüne uygun anlamlar çıkarma çabasına da girişmiştir. Bu akideyi (inanç bağı) ilktedvin eden (derleyip toplayan ve kendine göre düzene sokan) *Muhyiddin İbnü'l-Arabî* (1165-1240)'dir. Ona göre: "*Aslında yaratılmış olan şeylerin varlığı, Yaratıcının varlığından başka bir şey değildir*". Ve o, "*Ruhların mantıktan inşa edilmiş bir kesretten (çokluktan), vahdete (birliğe) bir dönüşle, İlâhî varlığa katılacaklarını*" beyân eder. "Tek varlıkların, geçici görünüşleri içinde, dalgalar altındaki deniz gibi akan O'dur".

Burada iki noktaya da kısaca dokunulacaktır: Tasavvufta *isnad* ile sofilerin bazı ayrıcalıkları ve *müsaadeleri*, *Şeyhler*, *silsilelerini*, Hz. *Peygamber'e kadar çıkarmak* gayretinden kendilerini *alakoyamamışlardır*. *İsnad* denilen bu bağlama işi: genellikle XIII. yüzyıldan itibaren düzenlenmeğe başlamıştır. Sonra da büyük *tarihatlarca* kabul edilmiştir. Bu arada, dünyada yaşadıkları halde, isterlerse gözle görünmeyen, "*Ricalü'l-gayb*" varsayımı da *tasavvufta* önem kazanmıştır. Buna göre, sayıları sabit kalan bu zatlardan 300'üne *Nukaba* adı verilir. 40 tanesi *Abdal*, 7 tanesi *Efrâd* ve 4 tanesi de *Evtâd* adlarıyla adlandırılır. En büyük olanı da *Kutub* olup dünyanın tasavvuf eksenini olan bu yüksek zat *Gavs'tır*. Sofilerin ortak hayatlarının dayandığı ortak *imtiyaz* ve *müsaadeler* gelince: bunlar herkese verilmeyen ve hoş görülmemeyen şartlar ve davranışlardır. Ve şüphesiz itibaridirlere, doğrulukları da su götürür.

Şiirde tasavvufta gelince, bu biraz da, *şeriatın sıkı buyruklarını yumuşatmak*, *mecazlardan faydalanmak* ve rahat yazabilmek için bir çare olduğu kadar, XIV. asırda, yeni çöken *Selçuklu Devleti halkının ıztıraplarını unutulması*, toplumdaki huzursuzluk karşısında *moral bakımından sığınılacak bir huzur inancı* havası estirilebilmesi amacıyla sanatkarların eserleri aracılığıyla başvurdukları bir durumu kabullenme, kendini eğitime ve ferahlama sistemidir de.

Aslında *tasavvuf cereyanının Selçuklularda, Anadolu Beyliklerinde* ve *Osmanlı Ülkesinde* giderek *güçlenmesinin* nedenleri arasında *İbnü'l-Arabî*, *Mevlâna* (1207-1273), *Sadreddin Konevî* (1210-1274) gibi bilgin ve şairlerin büyük tesir ve nüfuzu olduğu düşünülmelidir. Bu mutasavvıf zatlara eserleri ve kişilikleriyle, çevrelerini etkiledikleri gibi, kendilerinden sonra gelenleri de inandırıcı, görüş ve düşünüşlerine bağlayabilmişlerdir. Muztarip Anadolu halkı, onların aralarında yaşadığı yıllardan başlayarak hem inançlarına uygun düşen, hem de fanî hayatın belâlarına sabır ve tevekkülle mukabele, mukavemet ve tehammülü öğreten bu *vahdet-i vücud akidesini*, özellikle aydınlar yönünden, benimsemiştir. Bir de *şiirde İlâhî Aşk'ın* oynadığı rol ve şaire açtığı engin ufuklar ve imkânlar ortaya çıkınca, bu tasavvufî şiir alanı gerçekten değerli ve zengin meyvalar vermekte gecikmemiştir.

Bilindiği gibi: bu eğilimde —özellikle *İran* ve *Anadolu şairlerinde*— *eyrenin yaratılış nedeni* olarak *Tanrı'nın kendi güzelliğini*

temâşa ve yokluk aynasında tecelli etmesi sonucu yaratıkların varoluşu inancı önem taşır.

Şair :

*Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledin
Çeşm-i âşıktan dönüp sonra temâşâ eyledin*

derken, "Cenab-ı Hakk'ın kendi güzelliğini önce güzeller biçiminde yarattığını, sonra da o güzelliği âşıkların gözüyle —dönüp— temâşâ eylediğini" açıklamakla bu inancını terennüm etmiş oluyor. Yine Farsça aslı *Abdurrahman Câmî* (1414-1492)'ye ait olmakla beraber şair *Nev'î* (1533-1599) tarafından şu yolda tercüme edilen *dörtlük*'te "bütün varlığın: İlâhî kudretin bir tecellisi olduğu, ruhlarda ve bedenlerde gizli, ya da açık her ne varsa hepsinin Tanrı varlığının birer görünümünden ibaret bulunduğu, evrende Hakk'dan belirti, iz aramak ve istemenin gerekmediği, çünkü dünya ve âhirette var olan her şeyin ancak ve ancak Allah'ın varlığının nişanesini temsil eylediği"ni dile getirmektedir :

*Ben bilmez idim gizli ayan hep sen imişsin
Canlarda ve tenlerde nihan hep sen imişsin
Âlemde nişan isteriydim ben sana senden
Bildim ki dü-âlemde nişan hep sen imişsin.*

Şuraya da dikkat edilmelidir ki : tasavvufî şiirlerde *şarap*, *aşk* temsil eder. *Sakî*, *sevgi kadehi*, *meyhane* ve benzeri deyimler hep temsilidir. Hedef : Allah şevgisi ve onun sayesinde —daha hayatta iken— ebedî hayata, mutluluğa erişmektir. Niha-yet insanlara *iyilik yapan*, *kimseyi incitmeyen*, *kin tutmayan*, *her şeyi Allah'tan bilen* ve bu bakımdan olaylara sabır ve tevekkül ile karşı durup *katlanan* bir asil ve olgun, dünyanın sığacağı ve soğuşuna mukavemetli *insan-i kâmil kavramını gerçekleştirmek tasavvufun anlamıdır.*

*Tasavvuf yâr olup bâr olmamaktır
Gül-i güلزâr olup hâr olmamaktır.*

Şimdi bu açıklamalardan sonra artık Tasavvuf Edebiyatının XIV. yüzyıldaki iki büyük temsilcisine —bağlı buldukları edebî lehçeye bakılmaksızın— dönebiliriz. Bunlar *Anadolu-Osmanlı Edebiyatından Aşk Paşa* ile *Azerî alanından Nesimî*'dir.

I. AŞIK PAŞA

Âşık Paşa (1272-1333), Türk tasavvuf Edebiyatının mesnevi alanında Anadolu'da ilk büyük eser veren tanınmış kişilerinden biridir. *Horasan*'dan göç ederek *Anadolu*'da yerleşen bu aileden tarihçe bilinen en eskisi : B a b a İ l y a s diye tanınan ve *şeyhliği* sebebiyle önce çok şöhret kazanıp, sonradan müritlerinden B a b a İ s h a k çıkardığı isyan sonucunda evvelâ halifesi, daha sonra da kendisi hayatından olan kişidir. Babası M u h l i s P a ş a 'nın, *Konya*'da kısa bir süre devlet başkanlığı görevinde bulunduğu ve *sultanlığını Karamanoğularına bırakarak çekildiği söylentileri de vardır*. Ama bu hususlarda kesin bir belge bulunduğu söylenemeyeceği için A ş ı k P a ş a 'nın ailesi, çocukluğu hakkında inandırıcı nitelikte konuşmak ta güçtür. Ancak zengin ve nüfuzlu bir aileden geldiği kuşkusuzdur.

Asıl adı Ali olan Âşık Paşa'nın 670(1272) tarihinde doğduğu : hem *Kırşehir'deki türbesinin* kapısı üstündeki yazıdan, hem de belli başlı kaynakların bu tarih üzerinde birleşmiş olmalarından anlaşılmaktadır. Babası, dedesi de mutasavvıf olan ve o yolda da *şeri'at* ve *tarikât* eğitimi gören Â ş ı k P a ş a, kendisini ileriki hayatına ve görüşlerine rahatça götürecektir bir çevrede yetişmiştir. *Burasının Kırşehir* olduğu kuvvetle ileri sürülebilir ve kabûle değer görüşler de bu merkezdedir. Bazı araştırmacılara göre Â ş ı k P a ş a bir ara elçilikle *Mısır*'a gittiği gibi, E m i r Ç o b a n 'ın oğlu T i m u r t a ş 'a da bir süre vezirlik etmiştir. Hattâ onun yenilmesinden sonra yine de *Mısır*'a dönmüş ve orada hapsedilmiş olduğu, üzerinden zaman geçtikten sonra, bir yolunu bulup *Amasya*'ya geldiği ve nihayet *Kırşehir*'de oturduğu rivayetleri de vardır. Bildiğimiz : XIII. ve XIV. yüzyıllarda *Kırşehir*'in bir kültür merkezi niteliği de taşıdığı ve iktisadî faaliyetler bakımından canlı ve hareketli bir yer olduğudur. *Gülşehri*'nin de o çağda aynı şehirde yetişmesi buradaki bazı mimarî anıtların değer taşıması : onun olgunlaşma çağında, gelişmesine elverişli şartları güçlük çekmeden bulabildiğini kabûle yarar.

Âşık Paşa, daha hayatında, aynı zamanda bir şeyh olarak ta, şöhret yapmış ve saygı görmüştür. Ölümü *Kırşehir*'de 1333 tarihindir. *Kırşehir*'in bir az dışında ve yüksekçe bir yerde olan türbesi, halâ halkın manevî bir değer vererek ziyaret etiği makamlardan sayılır.

Âşık Paşa hakkında birbirini tutması güç söylentiler de vardır. Meselâ onun Osman Gazi (1299- 1326) ile Orhan Gazi (1324-1362) zamanlarında yaşayıp bu ilk Osmanlı sultanlarıyla münasebeti olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi, Hacı Bektaş Veli (XIII. Yüzyıl)'ye çağdaş olduğunu ileri sürerler de olmuştur. Ancak Âşık Paşa'nın Mevlâna, Hacı Bektaş, Sultan Veled (1226-1312) gibi zatların müritleriyle ve eserleriyle ilgisi olduğunu ve bunların —özellikle Mevlâna'nın— görüşlerinden çok yararlandığı rahatça belirtilebilir.

Âşık Paşa, Edebiyatımızda tasavvuf alanının ilk büyük müessillerinin başlarında gelmektedir. Eserlerinin hacmi de, önemi de kendinden önce Türkçe yazmış Anadolu şairlerini aşar. *Aruz vezni*ni —kendisinden öncekilerden az daha— başarılı olarak kullanmıştır. Kendisinden sonra gelip te *dinî edebiyatta* isim yapmış bazı tanınmış *şeriat* ve *tasavvuf şairleri* üzerinde, —meselâ XV. yüzyıl başlarının şöhretli Süleyman Çelebi'si ve Yazıcıoğlu Mehmed (ölümü 1451) gibi hocalar ve şeyhlerin eserlerinde— etkileri görülmektedir.

Anadolu Türk Edebiyatının gelişme safhalarında bir merhale olarak telâkkisi mümkün olan Âşık Paşa'nın *gazelleri* olduğu gibi; ünlü *mesnevîsi Garib-nâme*'den başka eserleri (*Fakr-nâme*, *Vasf-i Hal* vs.) de varsa da, bunlar arasında *Garib-nâme* kadar önemli ve şöhretli olanı yoktur. *Garib-nâme* yalnızca tasavvufî bir mesnevî, bir dervişlik ve şeyhlik düşünce ve görüşleri meyvası olmakla kalmamıştır. O, aynı zamanda, kuvvetli bir din adamının, eski deymi ile *mütefekkir-mürşid*'in çabalarını da aksettirmektedir. *Şeriat esaslarından* ayrılmaksızın kuvvetli bir *tasavvuf inancı* içinde, öğretici düşünce ve öğütleri de halka ulaştıran bu kitap, gerçekten, halk üzerinde olduğu gibi, aydınlar çevresinde de tesir ve nüfuzunu kaybetmemiştir. Ölümünden yüzyıllar sonra *Garib-nâme*'yi *Mevlid* ve *Muhammediyye* ile eşdeğerde görenler olmuştur. Onun, bir yönden de, tasavvufî bir ansiklopedi niteliği taşıdığına dikkat edilebilir. Ger-

çi şair-şeyhin kendi çağına ait içinde fazla bir şey bulunduğu söylemez. Ama bazı hikâyelerinin günlük hayattan alındığı izlenimini verdiği, dilinin sade ve uslûbunun da yer yer tesirli nitelik taşıdığı belirtilebilir.

Tevhid, na't, mi'râciyye ve benzeri küçük bölümlerin mesnevi-lerde bulunması alışılâgelen hususlardan olmakla beraber, bunlara, ilk olmasa bile, ilk olanlardan biri olarak, *Garib-nâme*'de tesadüf edildiğine işaret etmek gerekir. 12.000 beyit kadar tutan eser on bölüme ayrılmıştır ve her bölüm de on destandan kuruludur. Sırası da şöyledir : 1. Vahdet, 2. Vücut ve ruh (dünya ve ahiret, yer ve gök), 3. Geçmiş, hal ve gelecek, 4. Dört eleman (ateş, su, hava ve toprak), 5. Beş duygu, beş ibâdet, 6. Dünyanın 6 günde yaratılışı, 7. Yedi kat gök, 8. Sekiz Cennet, 9. Dokuz nefis, ve 10. On adedinin kâmil sayı oluşu, on konu.

Bablara bağlı destanlarda, bağlı olduğu konu ile ilgili hikâyeler yer alır. Bunların baş ve sonlarında öğütler dikkati çeker. Özet olarak *Garib-nâme* türünde ve çağında önemli ve değerli bir mesnevidir, demekle yetineceğiz.

AŞIK PAŞA'DAN

I

GAZEL

Müstef'ilün Müstef'ilün Müstef'ilün Müstef'ilün
 (—U—/—U—/—U—/—U—)

Ey Padişah ey Padişah çün ben beni verdim sana
Genc ü hazinem kamusu sensin benim önden sona

Evvel dahı bu akl ü can seninle idi asl ü kân
Âhır gerü sensin mekân üş varırım senden yana

Senden yana varır yolum senden seni söyler dilim
İllâ sana irmez elim bu hikmete kaldım tana

4 *Bu hikmeti kim ne bile bilse dahı gelmez dile*
Bu ah ile bu zar ile gözüm yaşı nice dine

Dursam seninle dururum baksam seninle bakarım
Her kancaru kim yürürüm gönüm yüzü senden yana

Sensin bana can ü cihan sensin bana genc-i nihan
Sendendir assı vü ziyan ne iş gelir benden bana

7 *Söz söyleten dilimde sen hükmeyleyen içimde sen*
Alıveren elimi sen cümle işim önden sonra...

Not: Metinler, yazarların —mümkün oldukça— kişiliklerini daha iyi kavramağa yardımcı olabilecekler arasından seçilmektedir. Yalnız okunuşları —fonetik güçlükler ve teknik nedenlerle— belli ölçüde ve genellikle bugünkü Türkçemize uygun olarak verilmekte olup, bunun genç kuşaklar ve öğrenciler için kolaylıklar sağlayacağı düşünülmüştür.

I

GAZEL

Ey Ulu Koruyucu, Mülk sahibi Allah, ben, kendimi —bütün varlığım— sana adadığım, verdiğim için : baştan sona kadar, neyim var neyim yoksa, hepsi sensin.

Bu akıl ile canın, sonsuz öncede de, özü, kaynağı, ocağı sendin; en sonunda da varacağım yer senin huzurun olacağından, işte sana doğru yöneliyorum.

Yolum, senden başlayıp yine sana döner; dilim de senden aldığı güçle seni söyler, seni anar. Ancak her nedense, sana elim eremiyor; bunun niçinini, nedenini bilemiyor ve bu gizli nedene hayret ediyorum.

- 4 Bu gizli nedeni —aslında— hiç kimse bilmez, bilecek olsa bile o, dil ile anlatılacak gibi değildir ki. Bu ağlama, bu sızlama ile de gözyaşlarım nasıl denebilir?

Duracak olsam, seninle dururum —Allah'ım—; bakacak olsam, —yine— seninle bakarım. Nereye gidersem gideyim, daima, gönlümün yüzü sana dönüktür.

Bana can da sensin, cihan da sen; benim için gizli hazine de —ancak— sensin. Yarar ve zarar yalnız senden gelir. Benden —senin buyruğun olmadıkça— bana ne fayda, ne zarar gelir.

- 7 Dilimde söz söyleten —bana konuşma gücü veren— sensin; içimde hükmeyleyen —beni egemenliği altında bulandıran— yine sensin. Elimden tutan —benden yardımını esirgemeyen— sensin; bütün işlerimde, baştan sona kadar, yalnız güvenim sanadır,

I

METİN HAKKINDA AÇIKLAMA VE İNCELEME

Açıklama: Klâsik Edebiyatımızın ortak nazım şekillerinden birini teşkil eden gazel: bilindiği gibi, ilk beytinin mısraları kendi aralarında, ondan sonraki beyitlerin ikinci mısraı, ilk beyitle kafiyeli bir nazım şeklidir. Genellikle aşk ve şarap şiiri karakteri taşıyan gazel türü, bazan da Âşık Paşa'nın bu parçasında olduğu gibi, tamamiyle tasavvufî bir neşve, bir inanç zevkiyle de yazılabilir. *Gazellerin*, ara sıra, dört küçük cüzüden kurulu beyitlerin, son cüzlerini esas kafiye ile uyuşmuş, diğerlerinin de kendi aralarında ayrıca kafiyelenmiş olması biçiminde yazıldıkları olur ki bunlara: *musammat gazel* adı verilir (Yalnız ilk beyitte bu kurala uyulmaz). Öylesine ki: bunlarda her *mısra* ikiye bölünüp altalta yazılsa bir beyit meydana gelir. Âşık Paşa'nın bu şiiri de: *musammat gazel* türündendir.

Bu gazel, Âşık Paşa'nın tasavvuf inanç ve görüşünü kuvvetle temsil eden örneklerdendir. *Vahdet-i vücût'a* bağlanmış, evrende Allah'ın kudretinden başka bir şey görmeyen, tasavvufu —şeriata aykırı düşmeyecek ve onunla çatışmayacak şekilde— dile getiren şair, inançlarını başarılı bir üslup ve ifade içinde telkin etmeği bilmiştir.

Kelime ve deyimler : 1. Padişah: Büyük koruyucu, mülkün hakiki sahibi anlamında Allah için kullanılmıştır. *Genc, hazine:* her iki kelime de eş anlamdadır. Karşılıkları *define, gömü, depo* gibi sözlerdir. *Hep, bütün* anlamında kullanılan *kamu, hazine* ve *genc* ile yapılan tamlamada— o zamanki yazılış özelliğine uyularak— belirti eki kullanılmamıştır (*Genc ü hazinemin kamusu* denilmemiştir). 2. *Asl:* öz, kaynak, maya. *Kân:* ma'den, ocak, değerli taşlar çıkarılan yer. *Asla dönüş, Allah'tan gelip, yine ona dönüş.* *Kur'an-i Kerim'de* de "Biz, Allah'tanız ve elbette O'na döneceğiz" âyetiyle (Bakara, 156) işaret olunmuştur. *Üş (Uş):* işte, şimdi, çünkü, ancak gibi birbirinden uzak olmayan anlamlarda kullanılır. 3. *İllâ:* Özellikle, her halde, ancak. İstisnâ edatıdır. *Hikmet:* değişik anlamları olan bu kelime burada gizli neden, sebep yerindedir. *Tana kalmak:* şaşa kalmak, dona kalmak. Bazan *dana kalmak* biçiminde

de kullanılır. Burada *hayret etmek* anlamına almak daha uygun gözüktüyor. 5. *Kancaru*: *nereye, ne tarafa*. Hayli' eski bir kelimedir. 6. *Assı*: *yarar, kazanç*; zarar ve ziyanın karşıtı. 7. *Hükmetmek*: *emir, irâde, egemenlik altında bulundurmak*. *Eli alıvermek*: *yardım etmek, elinden tutmak*. Şair, bütün bu mısralarda: 'her şeyin Allah'dan geldiğine, sadece ona inanmak ve güvenmek gerektiğine, her varlığın geçici, fakat Allah'ın ebedî ve ezeli olduğuna ve kendisini bütünüyle O'na bağladığına" değinmektedir.

Sorular: Bu gazelin vezni ve kafiyelerinin özellikleri nelerdir? Dili üzerindeki görüşlerinizi açıklayınız. Gazelde bir konu birliği, duygu inceliği ve düşünme derinliği buluyorsanız belirtiniz. Tasavvufta amaç nedir ve burada bu amaca yönelme var mıdır? Âşık Paşa hakkında hangi kaynaklardan faydalanabilirsiniz, söyleyiniz.

II

GARİB-NÂME'DEN

*Gerçi kim söylendi bunda Türk Dili
İlle ma'lûm oldu ma'ni menzili*

*Çün bilesin cümle yol menzillerin
Yermegil siz Türk ü Tâcik dillerin*

*Kamu dilde varyıdı zapt u usûl
Bunlara düşmüşıydi cümle ukûl*

*Türk diline kimsene bakmazıydi
Türklere her giz gönül akmazıydi*

*Türk dahı bilmeziydi ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri*

*Bu Garib-nâme anın geldi dile
Kim bu dil ehli dahı ma'nâ bile*

*Türk dilinde dahı ma'nâ bulalar
Türk ü Tâcik ile yoldaş olalar*

*Yol içinde birbirini yermeye
Dile bakup ma'nîyi hor görmeye.*

II

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma: Âşık Paşa'nın *Garib-nâmesi*'nin vezni ve nazım şekli üzerinde düşünürken, yukarda, onun hakkında verilen bilgiyi bir daha okuyunuz ve bu bölümün sonundaki *Seçilmiş Bibliyografya*'dan faydalanınız. Aruz vezninin: Fâilâtün Fâilâtün Fâilün (—U— / —U— / —U—) ölçüsü bu parçaya uygulanabilir mi? Metin üzerinde deneyiniz. Mesnevî nazım şekli hakkında bilgi toplayınız ve XIV. Yüzyılda yazılmış, oldukça değerli bildiğiniz eserlerden üçünü hatırlayınız. *Mesnevî* nazım şeklinin, en çok, hangi konuları işlemeğe elverişli olduğu üzerinde bilgi toplayarak kendi kendinize bu tarzdaki eserlerden seçilmiş antolojilerdeki parçalardan kontroller yapınız.

Sorular: XIV. yüzyılda Âşık Paşa'dan önce ve sonra yazıldıklarını bildiğiniz *mesnevîler* kimler tarafından yazılmışlardır ve başlıkları nedir? *Garib-nâme*'yi özetleyiniz. Türk diline daha *Selçuklular* çağında önem verildiği, bu konuda *Karaman*'da bir hareket başladığı hakkında bilginiz var mıdır? Âşık Paşa'nın Türk diline verdiği önem bakımından bu parça size ne gibi bir izlenim vermekte ve bu tür pasajlara dayanarak Âşık Paşa'nın Türkçeciliği ve Türk diline verdiği önem hakkında sizde ne türlü bir görüş husûle gelmektedir, anlatınız.

III

GARİB - NÂME'DEN

*Eydeyim İkiş u hoşnudluk nedür
Kim bilesin bu hikâyet nitedür*

*Dünyede beş kapu vardur ey safâ
Her birine can ile kılğıl vefâ*

*Her kim ol beş kapudan alkış ala
Şeksüzün andan Çalap hoşnud ola*

*İşit imdi her birinün adını
Kim bilesün işbu sözün tadını*

*Birisi ata ile ana durur
Biri üstadın degül mi ne dürür*

*Biri hod Hazret dürür belli beyan
Olsa gerek her birinün tapusı*

*Biri hod Hazret dürür belli beyan
Beş kapu bunlar durur bilgil iyan*

*İşit imdi her birine ne gerek
Tapusı vu kullugu nice gerek*

*Vasfı birle şerhini idem tamam
Kim sana ma'lûm ola beş makam*

*Her birine ne gerekdür bilesin
Ana lâyık kulluğunu kılasın*

III

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma: *Garib-nâme*'nin bir yönünün de, bir *şair-şeyh*'in eseri olarak öğretici, ahlâk ilkelerini telkin edici, *Şeriat-tarikat* yollarının uzlaştırıcı özellikleri olduğuna değinmiştik. Bu parçada söylediklerimizin akisleri varsa, açıklamağa ve üzerinde düşünmeğe çalışınız. *Âşık Paşa*'nın, dervişlerin, az okumuşların da faydalanması ve *Anadolu*'da güçlü bir iman kalesi daha doğmasına yardımcı olmasını da isteyerek *Garib-nâme*'nin dilini rahat ve kolay anlaşılır bir niteliğe kavuşturduğunu ileri sürüp ispatlamağa çalışabilirsiniz; bu bakımdan bu parça da size yardımcı olabilir.

Sorular: Parçadaki *arkaik* (çokça eski) kelime ve kelime yapısı şekilleriyle Arapça ve Farsça kelimeleri bulunuz. Şairin burada telkin ettiği, öğretmek istediği beş şey nelerdir? Bunlardan hangileri kesinlikle İslâmın açık buyrukları gereğidir. Hangilerinde, daha çok, *Anadolu*'nun sosyal ve kültürel yapısı ve teşkilâtlarının etkisini hissediyorsunuz, açıklayınız.

II. NESİMİ

XIV. Yüzyıl Azerî alanının coşkun ve etkili şairlerinin başında gelen Nesimî (1340? - 1418), şiirlerinin yayılışı ve tanınması bakımından bütün Klâsik Türk Edebiyatının tasavvuf koluna maledilmiş ön plânda gelen bir sanatçıdır. Buna rağmen ne nereli olduğu, ne de doğum tarihi —inanılacak belgelere dayanılarak— tesbit edilebilmiştir. Onun *Diyarbakırlı, Bağdatlı, Tebrizli*, hattâ *Şiraz*, ya da *Şamahili* olduğu söylenmekle beraber, hiç birisi için doyurucu, yeterli, açık bir kanıt vardır denemez. Doğum yılı için de ileri sürülen bir çok tarih arasında, akla en uygun ve yakın görüneni, denebilir ki: 1340 yılı hudutlarıdır.

Gerçek adı üzerinde da anlaşma olmayan Nesimî için Ömer, Ali, Müslühüddin gibi ad yakıştırmaları olmuştur. Kendisi hakkında kesinlikle söylenebilecek olan çağından başlayarak Seyyid İmadeddin Nesimî sözlerinin kullanıldığıdır. Şüphesiz Nesimî kelimesi onun mahlası (şiirdeki takma adı)'dır. İmadeddin de bir saygı unvanı niteliğindedir. Seyyid unvanı tartışma konusu olmuştur. Bunun gerçekten *Peygamber'in torunlarından* gelip gelmediği ve bir özenti olup olmadığı bilinmemektedir.

Şairin gençlik günleri ve hayatının akışı hakkında da yeterli bilgi yoktur. Kaynaklar onun, Ester-âbadlı Fazlullah'ın (ölümü 1402) yaymağa özendiği *Hurûfiliği* benimsediği ve onun halifesi olduğunu belirtirler. Yine kaynaklardan anlaşılıyor ki: O, *Iran, Irak ve Anadolu'da* seyahatlerde bulunmuştur. Sonra da *Suriye'ye* yerleşmiştir. Bu hususta şiirlerinde de bazı ipuçları vardır. Dolaştığı yerlerde mezhebini yaymağa çalışmış olduğu da anlaşılıyor. Bu nedenle de etrafına, zaman zaman, adamlar toplandığı ve onun bir dereceye kadar nüfuz kazandığı akla gelebilir. Böyle durumların yaratabileceği tehlikeler ve şiirlerinde görülen İslâm dininin sıkı buyruklarına aykırı ifâdeler dolayısıyla *Mısır, Çerkes Kö-*

lemenleri Hükümdarı El-Müeyyed Seyfüddin Şeyh (1412-1421) emriyle Halep'te "derisi yüzülmek ve 7 gün de teşhir edilmek" suretiyle hayatına son verildi.

Nesîmî'nin *Türkçe Divanı*'ndan başka *Farsça Divanı* da vardır. Nesîmî bu her iki büyük dile de hakkiyle vakıftır. *Türkçe Divanı*, Türkiye'de dört defa basılmıştır. Ancak baskı tekniği ve doğru okunuş bakımından bunlar kusurludur. Bu *Divan*, 1926'da Bakü'de de basılmıştır. 1973 Eylülünde, *Azerbaycan*'da, doğumunun 600. yılı diye —nereden tesbit edildiği belli olmayan nedenlerle dayanılarak— törenler yapılmış ve bu esnada onun eserleriyle hakkında yayımlar da kabarık bir yekûna' ulaşırsa da yine de hayatı yeterince aydınlanamamıştır. Ancak Azerî lehçesi özelliklerini güçlü bir üslûpla ve coşkun bir edâ ile başarılı bir surette aksettiren ve ölüm saatlerinde de idealinden vazgeçmediği anlaşılan Nesîmî eserleriyle gönülleri kazanmış; yüzyılların yıpratamadığı ünlü şairler arasında ön sıralardaki yerini almıştır.

Kemâl Edib Kürkçüoğlu, *Seyyid Nesîmî Divânı'ndan Seçmeler* (İstanbul, 1973) adıyla şairin manzumlerinden hemen hemen en güzellerini başarılı şekilde asılları ve nesre çevirileri ile yayınlamıştır.

I

GAZEL

Müstef'ilün Fe'ülün Müstef'ilün Fe'ülün
 (— U — / U — — / — — U — / U — —)

Gel gel ki senden ayru müştaka can gerekmez
Müştaka sensiz ey can İki-Cihan gerekmez

Gülzâra serve gönüm meyleylemez anıñçün
Kaddünden ayru ey can serv-i revan gerekmez

.....

Çün hâsıl oldı ye can vaslün bana cihanda
Oldum visâle kani' kevn ü mekân gerekmez

4 *Gördüm seni gümansız her dilberin yüzünde*
Hakka'l-yakîn görene zann ü güman gerekmez

Müşgin saçuna verdüm İki-Cihanı ey yar
Assıya uğrayana kılca ziyan gerekmez

Kaşunla kirpiğün çün sayd eyledi cihanı
Sayyad elinde ayruh tîr ü keman gerekmez

7 *Şirin lebün meyinden çün esrüdi Nesimî*
Faş oldı sırr-i pinhan şerh ü beyan gerekmez.

I

GAZEL

Gel gel ki: özleyene, göresi gelene, senden başka bir can gerekmez. Özleyene İki-Cihan (dünya ile âhiret) bile gerekli değildir ey can.

Boyundan başka, ey can, salınan serviye artık gerek yok; bu nedenle gönlüm, ne gül bahçesine, ne de serviye dönüp bakar.

.....

Ey can, sana kavuşma bana bu dünyada nasib oldu, seni buldum. Bu, bana yeter. Bundan böyle, bana varlığın da, var olunacak yerin de gereği yok artık.

- 4 Kuşkusuz her güzelin yüzünde, seni, "Bu, O'dur" diyerek gördüm. Tereddütsüz ve kuşkusuz görene: "Bu O mudur? Değil midir?" diye düşünmek bile yaraşmaz.

Ey sevgili, İki-Cihanı senin misk kokulu saçın uğruna fedâ ettim. Böylesine kazancı olan, kıl kadar bile, zarar etmez, O'na böyle bir şey de söylenemez.

Kaşınla kirpiğin cihanı avladığına göre, artık, avcının elinde ne: oka gerek var, ne de yaya.

- 7 Nesimî, tatlı dudağının şarabıyla sarhoş olduğu, kendinden geçtiği için, gizli sır açığa vuruldu; artık ayrıca açıklama, anlatmanın gereği yoktur.

I

METİN ÜZERİNDE AÇIKLAMA VE İNCELEME

Açıklama: Nesimî de güçlü bir *tasavvuf* şairidir. Gerçi onun akidesi *Hurufî mezhebi* olup, bu mezhep te, sünî müslümanlarca sapık inançlı mezheplerden sayılır. Ama sınırlı bir ölçüde, *vahdet-i vücud felsefesi*, bu gibi mezhepleri besleyen güç ve heyecan kaynağıdır. Hurufiler "bütün varlığın sestene zuhûra geldiğine inanır. Ses de kemâlini sözde bulur. O da ancak insanda olurmuş". Nihayet yine onlara göre: "Sözün de aslı harftir". Bunlar, insanın yüzünde *Kur'ân-i Kerim* harflerinin sayısına eşit hatlar olduğunu söylerler. Yine Hurufiler, namazı insan yüzünün hatlarına bağlamağa özenerek kaldırmağa çalışırlar. Onlar, insanın yüzünün de Allah'ın aynası olduğu inancındadırlar. Anlaşılan bu bir yakıştırmalar mezhebidir. Nesimî gibi, coşkun, hisli ve devrine göre kültürlü bir insanın, bu mezhebe bu kadar bağlanması, hattâ kurucusunun halifesi olması dikkat çekicidir. Ve onun hayatına malolan davranışları çözülmesi çok güç bir bilmece gibidir. Bu açıklamanın ışığında bu *gazeli*, özellikle dördüncü beyitten sona kadar olan mısraları daha iyi anlamak mümkündür.

İlk beyitte şair, didâra ermek uğrunda, sadece dünya arzusundan, nimetlerinden vazgeçmek yetmez, âhiret kaygısından da sıyrılmak gerekir, diyor. Yunus Emre'nin "*Bana seni gerek seni*" nakaratı ile her dördlüğü süslenen şiiri hatıra gelebilir. Dördüncü beyitteki: *Hakka'l-yakin*, tasavvuf terimlerinde "ahadiyyet: birlik makamında Hakk'ı müşahede mazhariyetine" delâlet eder.

Kelime ve deyimler: Müştak: Özleyen, göresi gelen. İki-Cihan: Dünya ve âhiret, iki âlem, şimdi yaşadığımız ve ileride gideceğimiz. Gülzâr: Gül bahçesi. Kad: Boy, bos. Serv-i revan: Salınan servi, genellikle sevgili. Vasl, visal: Kavuşma, Kaani. Yetinen. Kevn: Varlık. varlığın tümü. Güman: Sanma, zann. Dilber: Gönül götürücü, güzel. Müşgin: Misk kokulu. Ass: fayda, kazanç (Âşık Paşa'da da geçmişti). Sayd eylemek: Avlamak. Sayyad: Avcı. Tîr: Ok. Keman: Yay. Şirin: Tatlı. Leb: Dudak. Mey: Şarap. Esrûmek: Sarhoş olmak. Faş olmak: Duyulmak. Sırr-i pinhan: Gizli sır. Şerh: Açıklama. Beyan: Söyleme, bildirme.

Sorular: Bu gazelin ifadelendirmek istediği inanç, görüş nedir? Gazelde insanı saran ve merakını uyandıran bir yön varsa, bunun nedenleri üzerinde tartışabilir misiniz? Eski Edebiyatımızın sevgi-
linin vasıfları için klâsikleştirdiği niteliklerden bu parçada hangileri vardır, gösteriniz. Âşık Paşa'dan aldığımız gazel ile Nesimî'nin bu gazelini karşılaştırıp mukayese etmeye çalışınız.

II

GAZEL

*Habîbâ firkatün saldı melâle
Yürek kana boyandı misl-i lâle*

*Nasîb olmuş bana Hak'dan nigârâ
Dilümde gice gündüz âh ü nâle*

*Kaşun mihrâbına kıldum sücûdî
Veli münkir olan düşdi dalâle*

*Boyun Tûbâ lebündür âb-i Kevser
Yüzün ta'ne ider şems ü hilâle*

*Rakîbün olmasun maksûdî hasıl
Elif tek kaddümi döndürdi dâle*

*Ben ol gavvas-veş can terkin etdüm
Senün yüzündeki hatt ile hâle*

*Yer ile gök yaratılmazdan evvel
Nesimî âşık idi ol cemâle*

II

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma: Bu gazeli de N e s i m i 'nin tasavvuf şairi olduğunu ve *Hurûfiliğin* belli başlı benimseyici ve yayıncılarının başında bulunduğunu düşünerek okuyunuz. 3. beyitte hem *Hurûfiliğin*, insan yüzü ile ilgili inancı, hem de Allah'ın buyurmuş olmasına rağmen, şeytan'ın, Hz. Âdem'e secde etmemesi ve sapıklığa saplanmasına imâ vardır. 4. beyitteki *Tûbâ*: kökü yukarda, dalları aşağıda büyük bir cennet ağacı; *Kevser* ise: Cennette bir *havuzdur* ki Hz. Muhammed'in ümmeti ondan içeceklerdir. Buna *ırmaktır* diyenler de vardır. *Kevser* için çok hayır anlamına geldiğini söyleyenler, ona başka anlamlar da verenler de yok değildir. 6. beyitte sevgilinin yüzünün denize, ondaki *hat* ile *hâl* (ben) de denizin dibindeki süngerle inciye benzetilmekte olduğuna dikkat edilmelidir.

Sorular: Gazelin veznini bulunuz. Bütününden çıkarılabilecek felsefe üzerinde düşününüz. Buradaki ayrılıktan amaç nedir? Son beyitteki "*cemâle âşık olma*" size ne düşündürüyor? Tasavvufun aşk hakkındaki görüşüne dayanarak açıklayınız.

III

TUYUGLARDAN SEÇMELER

1

*Ey tabib-i hâzık-i nâzük-mizac
 Sen bilürsen hasta gönüme ilâc
 Olmuşam kul ben sana ez-can ü dil
 Şive ilen nâzuna ne ihtiyac*

2

*Çün senündür her ne kim var ey gönül
 Kimden umarsan atâ var ey gönül
 Çün yetersen sen sana yar ey gönül
 Yarunı bil olma ağyar ey gönül*

3

*Ey özinden bî-haber gâfil uyan
 Hakk'a gel kim Hakk degül bâtil uyan
 Olma fânî âleme mâil uyan
 Ma'rifetden nesne kıl hâsıl uyan*

III

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma: Tuyuğ, Klâsik Edebiyatımıza, kendi millî geleneklerimizin kattığı bir nazım şekli sayılan ve dört mısradan kurulu bulunan bir şiir birimidir. Kafiye biçimi *mani* ve *rübâilerde* olduğu gibidir (a b a). Üçüncü mısraın diğer mısralarla kafiyeli olduğu da görülebilir. Bunlar bir tek vezinle yazılırlar ki o da şundan ibarettir :

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilât
(— U — — / — U — — / — U —)

Bu nazım şekli Azerî Edebiyatında, XIV. yüzyılda Kadı Burhannedin ve Nesimî ile başlar, denebilir. Bu bilgiye dikkat ederek yukardaki üç *tuyuğ* hakkında görüşlerinizi toplamağa çalışınız. Diğer klâsik nazım şekilleriyle bunlar arasında bir bağ kurmağa da çaba harcayınız. *Hâzık, mizac, hasta, ilâc, naz, nazûk* gibi kelimeler arasındaki münasebete de dikkat edilirse ilk *tuyuğun* edebî sanat bakımından da başarısına ve zevkine daha kolaylıkla varılabilir. Her üç *tuyuğ* üzerinde ayrı ayrı özenle düşünülürse, Nesimî'nin bu alândaki ince zekâsı, kimseye boyun eğmek istemeyen karakteri, iç dünyasına bağlılığı daha iyi anlaşılabilir.

Sorular: Bu *tuyuğ*lardaki kelime ve tamlamaları açıklayınız. Vezinlerini mısralar üzerinde uygulayınız. Her *tuyuğu* ayrı ayrı nesre çeviriniz. Sonra da bunlara dayanarak Nesimî'nin dünya ve hayat görüşü üzerinde konuşunuz.

DİVAN EDEBİYATI : KLÂSİK EDEBİYAT

Eski Edebiyatımızın en parlak, en verimli ve en işlenmiş dönemini içine alan büyük koluna, yakın yıllara kadar, edebiyat tarihçilerimizle eleştiricilerimiz *Divan Edebiyatı* adını verirlerdi. Öğretim ve eğitim kurumlarının programlarında da bu, böyle geçerdi. Oysa ki bu ad; kapsamı ve tanımı bakımından yetersizdir. Şimdi ilkönce kısaca *divan* kelimesinin terim olarak neleri içine aldığını belirtecek, sonra bu döneme verilmesi daha uygun adı tartışacak ve ondan sonra da bu edebiyatın nitelik ve niceliklerine dokunacağız. XIV. Yüzyılda başlayarak altı yüz yıl Türk Edebiyatında büyük tesir ve nüfuz sahibi bulunan bir edebiyat okulunu tanıtmadan, onun yetiştirdiği sanatçıları ve onların eserlerini iyice kavramak kolay olmaz.

Divan kelimesinin çeşitli kavramları belirtmek için kullanıldığı meçhûl değildir. Biz burada *devlet adamlarının* genel yönetimi yürütmek, ya da halkın isteklerini dinlemek için yapılan *toplantılarına verilen Divan* adı ile meselâ savaşlar sırasında kurulan olağanüstü yetkilerle donatılmış *mahkeme anlamına gelen Divan* ve benzerlerinden söz açacak değiliz. Ama şu anlamlarda kullanıldığına işaret edeceğiz: Şairlerin şiirlerinin toplandığı mecmualara, genellikle "*Divan-i Eş'ar: Şiirler Divanı*" denildiği gibi, herhangi bir konuda yazılmış eserlere de *divan* vasfının verildiğini hatırlatacağız. (Meselâ *Divanü Lugati 't-Türk* gibi). Sonra değişik şairlerin şiirlerinin toplandığı bir nevi antolojilere de *divan* denilmiştir (*Divanü 'l-Hamasa* gibi). Hattâ saz şairlerinin —bazan— fasıllarında peşrevden sonra okudukları parçalara, bunların aruzla yazdıkları bazı manzumelere de bu ad verilmiştir. Burada sadece —bizim asıl çalışma alanımıza giren— *bir şairin, klâsik nazım şekilleri ve aruz vezniyle belli bir sıra dahilinde yazdığı şiirlerinin bütününden ibaret şiirler dergisi* anlamına gelen *Divan* kelimesinin başına getirildiği *Divan Edebiyatını*, şimdi, genel çizgileriyle tanıtacağız.

Divan Edebiyatı, kendinden önce ve sonraki edebiyatımızla, gerek *alt yapı* (vezin, nazım şekilleri, kelime hazinesi, tamlamalar, dil ve üslûp gibi) ve gerekse *üst yapı* (konu, mazmun ve mefhumlar, dünya ve hayat görüşü gibi) bakımından farklı bir bünyeye, ayrı özelliklere sahiptir. *Bu edebiyatta*: din dili olduğu ve Allah Kelâmı *Kur'an-i Kerim* de o dille indirildiği için Arapçanın hem dil, hem de inanç ve düşünme bakımlarından büyük tesiri olduğu gibi, *edebiyat ve kültür mirası çok zengin* olmak ve ilk *Müslüman Türklerle kültürel temasların çokluğu* nedeniyle de Farsçanın geniş nüfuzu olmuştur.

Bu edebiyatın ortak bir kültür verimi olduğu ve kültür değişimleri sonucunda geliştiği hususundaki görüşler gerçeğin ifâdesi sayılabilir. Bu edebiyatın kabul ettiği manevî esaslar, kişinin, dünya ve âhiret için kendini İslâm dini ilkelerine bağlı sayması ve onun sınırları dışına çıkmaması gereğini telkin ediyordu (Aksine davranışları sanılanların bazan Nesimî (ölm. 1418), ya da Molla Lütü (ölm. 1495) misali hayatlarına son verildiği bilinir). Türkler Anadolu'yu değişmez bir *Türk ve İslâm Ülkesi* durumuna yükselttikten sonra, özellikle bir taraftan *alperenler, şeyhler, hocalar*, dine ve millete bağlı *beğler, sultanlar* eliyle —hemen her imkândan faydalanarak— halk yığınlarının İslâm dinini daha iyi tanımaları ve kahramanlık duygularıyla yurt sevgisini şuurulu olarak paylaşabilmeleri için *çaba göstermişler*, Arapça ve Farsça'dan *tercümeler yaptırmışlar* veya yapmışlar; öte taraftan da *gazâlar, akınlar, fetihlerle uzak ufukları* da (*Rumeli, Kırım, Azerbaycan, Arabistan, Mısır* v.b.) kendi *duygu ve düşüncelerine bağlı iklimlere döndürmek* azmîle *başarılarla koşmuşlardır*. İşte *Divan Edebiyatı* da: bir *kültürel aydınlanma* ve savaş alanlarında *zafer bayraklarıyla ilerleme çağı* olan *XIV. yüzyılda* ilk gelişmesinin —istikbal vadeden— *umutlu ve köklü yıllarını yaşamağa başlamıştır*.

Bahis konusu edebiyatımızın bu eski dönemine neden *Klâsik Edebiyat* denilmesinin daha yerinde olacağını da açıklayalım: İlk önce bu edebiyat, yüzyıllar boyunca aydın bir topluluğun zevkine, düşüncesine, inancına cevap vermiştir. Yani klâsik edebiyatların bir niteliği olan belli bir sınıfın edebiyatı *olabilmiştir*. Sonra bu edebiyat, *şaheserler* vermiş olup o büyük ve ölümsüz eserler bugün için de övündüğümüz *kültür mirasımızın değerlileri arasında yer almış*

tır. Ayrıca kuralları, zevk ölçüleri bellidir ve kolayca değişmez. Kendine özgü bir *uslûbu*, *edebî kuralları*, *ölçüleri vardır*. Bütün bunlar onun *klâsik sayılmasına yeterlidir*. Kaldı ki: *Divan Edebiyatı terimi içine*: Eski edebiyatımızın o kadar zengin, değişik konulu ve aynı derecede önemli *mesnevi ve hamseleri*'ni de yerleştiremeyiz. Buna rağmen şimdilik yine *Divan Edebiyatı terimini*, *Klâsik Edebiyatı* yanında kullanmakta pek te mahzur yoktur.

Tam düzenli bir Divan, yapılan tasniflere göre, şu sıra içinde manzumelerden kurulur: *Tevhid, münâcat, na't, din ve devlet ulularına medhiyeler*, sonra *doğum, ölüm ve savaş için şiirler, tarihler* v.s. Bunları da kafiyeleri eski yazının harfleri sırasına göre düzenlenmiş *gazeller, rübâiler, kıt'alar, musammatlar, tuyuğlar, şarkılar, terci' ve terkib-i bendler, nihayet lugazlar, muammalar, beyitler, müfretler* izler... Bütün divanlarda, bunların hepsinin eksiksiz bulunduğu da söylenemez. Bir de tam divan olmayıp daha az şiirden kurulu, ya da eksik şiir toplamaları vardır ki, bunlara da *Divançe* adı verilir.

Anadolu'da vücûde getirilmiş en eski divanlar *Ahmedî, Kadı Burhaneddin ve Nesimî'nin* divanlarıdır.

Divan Edebiyatının dil bakımından XIV-XV. yüzyıllarda, bir dereceye kadar Türkçe kelimeleri çoğunlukta, oldukça sade bir edebiyat görünümü varken, XVI-XIX. yüzyıllarda, bu görünümün yerini, Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla yüklü bir tutumun alması nedenleri, hayli karışıktır. Ve burada bunları açıklamak gereği de yoktur. Sadece daha 1277 tarihinde Karamanlı *Mehmed Beğ*'in pek kısa süren idaresinde Türkçenin devlet dili olarak ilân edilmiş olduğu düşünülürse, o istikamette gidilememiş ve sonuç alınamamış olmasına acınır. Fakat *Anadolu Selçuklularının* resmi devlet dili olarak Farsçayı kullandıkları ve o çağ aydınlarının —yurt içinde ve dışındaki İslâm ülkelerinde— öğretim ve eğitim yıllarında Arapça ve Farsça tahsil ettikleri unutulmaz ve bu dillerin İslâm âleminin din ve kültür dilleri niteliği taşıdığı da gözönüne alınırsa: tarihin akışını durdurmanın elden gelemeyeceği ve bu bakımdan gelişme ve olgunlaşma safhalarının normal yolda cereyan ettiği de anlaşılabilir olur.

Divan Edebiyatının ortak vezni: *aruz*'dur. Nazım şekilleri de az yukarıda bir divandaki manzume sırasına değinirken adları geçenlerden ibarettir (yani *kaside, gazel, rubai, musammat, şarkı* v.s.). Mazmunlar, mefhumlar, remizler, hikâyeler, kıssalar, efsaneler, çeşitli edebî sanatlar önemli sayılır. *Şeriat ve tarikat esasları* temel mevkilere sahiptir. *Kur'ân, Cenâb-ı Hakk'ın kelâmı* ve *hadis* te *Peygamber'in sözü ve yolu* olduğu için her zaman yararlanılan *kaynaklar* olmuştur. Ayrıca *tefsir, kelâm, siyer* gibi İslâm ilimleri de başvurulan ve yararlanılan ilim dalları arasındadır.

Bu edebiyatın türleri bir dereceye kadar sınırlıdır. *Kırk Hadis, Siyer, meğazi, mevlid, hilye, şehringiz, sur-nâme, sâki-nâme, menakıb-nâme* ve benzeri türlerde yazılmış başarılı sanat eserleri dikkati çeker. Ama miktar itibariyle çok fazla bir toplama varmazlar. *Divan Edebiyatı, Klâsik Edebiyat* veya —daha geniş— akademik deyimini ile *Eski Türk Edebiyatı* aınında ortak hikâyeye konularının başında: *Yusuf ve Züleyha, Leylâ ve Mecnun, Husrev ve Şirin* ve bazı *hamselerdeki aşk* —tabiyatiyle tasavvufî aşk ta buna girer— konuları gelmektedir (Burada *hamse* deyimini ile bir bakıma bir edebî türe de değinmiş oluruz. Bilindiği gibi *Hamse*: genellikle bir şair tarafından beş ayrı konuda yazılan *beş eserden kurulu mesneviler mecmuasına* verilen isimden ibarettir). Ayrıca *va'z* ve *nasihat* konularını işleyen, tasavvuf inancını telkin eden, kahramanlık menkıbelerini dile getiren eserlerde de ortak konuların ele alındığını da kaydedelim.

Burada bu edebiyatın, kısaca, *güzellik telâkkisine* de değinmek gerekir: Güzel ideal bir ölçüyü temsil ettiği için günlük hayattaki gerçek vasıflarıyla gözükmez. Boy, yüz ve yüzün bütün elemanları, bel, kurallara ve klâsik görüşe göre ifadelendirilir. Kaş, göz, kirpik, saç, yanak, ben, dudak v.b. için ayrı ayrı benzetmeler kullanılır. Bu edebiyat kendi içinde bir dünyadır. Ama dünya ile de ilgisini kesmiş değildir. Sanatçı, esasları değiştiremez. Ama söyleyiş ve buluş incelik ve güzellikleriyle orijinallliğini gösterebilir.

Şimdi artık *Ahmedî* ve *Kadı Burhaneddin*'e geçebiliriz.

I. AHMEDÎ

Ahmedî (1334? - 1413), Eski Anadolu Türkçesinde en çok eser veren ve çağının en dolgun *Divan*'ını vücûde getiren bir şairdir. Onu, XIV. Yüzyıl Edebiyatının en büyük siması kabûl edenler de vardır. Asıl adı Taceddin İbrahim olan Ahmedî'nin, doğum yeri, en kuvvetli ihtimal ile, *Kütahya*'dır. Babasının adının Hızır olduğu bilinmekte ise de, doğum tarihi bilinmemektedir. Bazı ipuçlarına dayanılarak 1334 hudutlarında doğduğu tahmin edilmektedir.

Bir süre Kütahya'da okuduktan sonra Ahmedî'nin öğrenimini tamamlamak için *Mısır*'a gittiği, orada tanınmış bilginlerden ders gördüğü ve kültür alanında olduğu kadar hendese (geometri) gibi bilimlerde de iyice yetişmiş olarak yurduna döndüğü de kaynaklarda belirtilir. Önceleri Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın (öl. 1388) hocalığında ve danışmanlığında bulunmuştur. Yıldırım Beyazıd (1389-1402) —I. Murad, *Germiyan*'ı elde ettiğinde (1362-1389) — oraya vali olmuş ve Ahmedî de onun hizmetine girmiştir. Ancak Timur (1370-1404)'un *Anadolu* istilâsında (1402) bu sefer onun çevresinde bulunmuştur. Nihayet en çok uyduğu ve zevk u safa nedimi olduğu *Yıldırım*'ın oğullarından Emir Süleyman (ölm. 1410)'a bağlanmıştır. Onunla *Edirne*'ye de gitmiş, bir süre de orada yaşamıştır. Yazı hayatı bakımından en verimli çağı, işte bu *Edirne* yılları olmuştur. Ömrünün son yıllarını, bu sefer, *Çelebi Mehmed* (1402-1421)'e intisap edenlerden biri olarak geçirmiştir. Ölümü kabul edilebilir bir söylentiye göre *Kütahya*'dadır. *Amasya*'da vefat ettiğini söyleyenler de olmuştur. Ahmedî'nin şair ve bir bakıma tarihçi olan Hamzavî, kardeşidir. Ahmedî'nin hattat ve ressam da olduğu hakkındaki söylentilere kuşku ile bakmak gerekir. Çünkü Abdülvâsi Çelebi onun ölümünden bir yıl sonra, *Halilnâme*'yi nazmettiğinde, eserin yazılış sebebini anlatırken Ahmedî'ye de değinir ve onun müsvedde durumundaki bir manzum tercümesinden söz açar, yazısının çok okunaksız olduğunu belirtir.

Çok verimli bir şair olan Ahmedî'nin bir hayli eseri vardır. Başta *Divan*, *İskender-nâme* ve *Cemşid ü Hurşid* olmak üzere —Türkçe, Farsça ve Arapça— eserlerinin sayısı 10'u bulmaktadır. Ama en önemlileri ilk yazdıklarımızdır.

Divanının 8.000 beyti aşkın bir hacimde olduğu söylenebilir. *Kasidelerin* çoğu Emir Süleyman için yazılmışlardır. *Gazelleri* genellikle dinî konularda değildir. Nadiren tasavvufî olanlar varsa da çoğunluğunu *aşk ve şarap şiirleri* teşkil eder. *İskendernâme*, konusunda edebiyatımızda başarılı bir *mesnevî* örneğidir. Eser, ona adını veren kahramanın hayatı, aşkları, fetihleri hakkında tarihlerden, söylentilerden, destanlardan derlenip toplanmış bilgilerle oluşmuş ve nazım diliyle vücut bulmuştur. Bu esere eklenmiş —334 beyitlik— *Osmanlı Tarihi* de dikkat çekicidir. *Cemşid ü Hurşid*, 500 beyit tutarında bir *mesnevî* olup türünde başarılı ve ilk plânda sayılmaktadır. Özet olarak Ahmedî'nin güçlü ve çağının büyük bir şairi olduğunu tekrar edeceğiz.

AHMEDİ'DEN

I

GAZEL

Mef'âlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâilün

(— — U / — U — U / U — — U / — U —)

*İlet benüm selâmumu dildâre ey sabâ
Arz eylegil peyâmumu ol yâre ey sabâ*

*Dağıt benefşe saçları gül yanağ üstine
Saçgıl 'abîr ü 'anberi güldâre ey sabâ*

*Pinhan var yarın tapusına varır isen
Gösterme kendüzini sen ağıâre ey sabâ*

4 *Çün gizli râzuma seni ben mahrem eyledüm
Billâh iletme zârumu deyyâre ey sabâ*

*Bîçâreliğümü bentüm ol yâre arz kıl
Bâşed ki bula derdüme bir çâre ey sabâ*

*Vuslat güline irmez elüm pes nicesi ben
Bunca tahammül eyleyen ol hâre ey sabâ*

7 *Digil ki Ahmedî'ye niçe zahm urasın
Gammaz gamzelü gözü mekkâre ey sabâ.*

I

GAZEL

Ey saba rüzgârı, o gönül tutucu sevgiliye, benim selâmımı ilet.
O dosta, benden haber ulaştır, ey sabâ.

Ey sabâ, menekşe saçları gül yanaklar üstüne dağıtiver; (böylece) güzel kokuları, gülbahçesine saçiver.

Ey sabâ, sevgilinin huzuruna varacaksan, gizlice var; sen kendini yabancılara, rakiplere gösterme.

- 4 Seni, ben, gizli sırlarıma sırdaş ettiğim için, Allah aşkına, yanık yanık ağlamamı, hiç kimseye iletme, ey sabâ.

Çâresizliğimi o sevgili dosta saygıyla bildir, olabilir ki: derdime bir çâre bulur, ey sabâ.

Kavuşma gülüne elim erişmez, o halde ey sabâ, o dikene bu kadar nasıl katlanayım.

- 7 O koğulayıcı gamzeli, gözü hilebâza ey sabâ, de kı: Ahmedî'yi ne vakte kadar (nasıl) hep böyle yaralayacaksın? Sor bakalım.

I

METİN HAKKINDA AÇIKLAMA VE İNCELEME

Açıklama: Ahmedî, hemen her türde kalem kullanmış bir şairdir. *Kaside*, *gazel* gibi nazım şekilleri dışında *terkip* ve *terci-i bend'*ler de yazmıştır. Divanında *tevhid*, *münâcat*, *na't* gibi şiirler baş taraftadır. Yaklaşık olarak 8000'e yakın manzumeyi ihtiva eden *Hâmidiye Kütüphanesi* nüshası, ölümünden 24 yıl sonra (1437) istinsah edilmiştir. Ahmedî'den aldığımız bu *gazele* dikkat edilirse, onun, uslûbu, ahengi, sıcaklığı hakkında bir görüşe sahip olmak mümkün olur. Bir kere şair gayetle cana yakın bir dille sevgilisine seslenmek için, sabâ rüzgârını haberci olarak seçmekte ve hayalen kullanmaktadır. Eski edebiyatımızda, hattâ son yüzyılımıza kadar şairler, zaman zaman, sabâ rüzgârını, dostlarına sevdiklerine bir haberci gibi kabul etmişler ve duygularını ona yükleyerek, gûya, arzuladıkları yere göndermişlerdir. *A h m e d î* de bu geleneğe uymaktadır.

Dil gerçekten sadedir. İkizli, üçüzlü tamlamalar yoktur. Arapça, Farsça kelimeler bile yumuşak, anlaşılması güç olmayan kelimelerden seçilmiş gibidir. Gazelde hafif bir lâtife havası, biraz serzeniş kokusu da seziliyor. Bütün bunları göz önünde tutup Ahmedî'nin dil, uslûp, edâ ve ifâdesi üzerinde düşünebilir ve oldukça ilgi çekici görüşler ortaya koyabilirsiniz.

Kelime ve deyimler : Dildar: Gönül tutucu, sevgili. Sabâ: Kuzey-doğudan esen lâtif bir rüzgâr. Arzeylemek: Saygıyla bildirmek, bilgisine sunmak. Peyâm: Haber, aracı ile gelen söz. Benefşe: Meneşşe, 'Abir: Güzel kokulu bazı bitkileri (beyaz sandal, sünbül kökü, kırmızı gül, turunç ve iğde gibi) azıcık misk ile döğüp karıştırarak elde edilen bir ıtır. 'Anber: Tanınan, bilinen güzel bir koku. Gülzar: Gül bahçesi. Pinhan: Gizli. Tapu: Huzur. Kendüzi: Kendisi, kendi özü. Ağyar: Başkası, yabancı, rakiyp. Râz: Sır. Mahrem: Sırdaş. Billâh: Tanrıya and içerim, Allâh aşkına, inan olsun. Zar: Yanık yanık ağlama. Deyyar: Hiç kimse. Biçarelik: Çaresizlik, unulmazlık. Başed: Olabilir, olur. Vuslat: Kavuşma. Pes: O halde, imdi. Nice: Nasıl, hayli, ne kadar, ne vakte kadar. Taham.nül: Kat-

lanma. Hâr: Diken. Zahm: Yara. Gammaz: Koğulayıcı, dedikodu edici. Gamze: Göz ucuyla bakış. Mekkâr: Hilebaz.

Sorular: Bu gazeldeki güzel, sevgili için kullanılan sıfatları birer birer bulup belirtiniz. Böylece Divan Edebiyatı güzelinin yüz ve göz özelliklerini de, kısmen tesbit etmiş olabilirsiniz. Halk edebiyatında, doğanın bir rüzgârı, bir kuş, ya da başka bir aracı ile sevgiliye haber yollamak geleneği var mıdır? Biliyorsanız söyleyiniz. 6. Beyitteki gül ve diken münasebeti ile «gülü seven, dikenine katlanır» atalar sözü arasında, her hangi bakımdan, bir bağlantı kurabilir misiniz, açıklayınız.

II

GAZEL

*Gel gel ki senden ayru bu ayşun safâsı yoh
Hoş görelüm bu ömri ki dehrin vefâsı yoh*

*Bir dem bu ömr dadını zevk ile verelüm
Elden gelür iken iki cihânın bekası yoh*

*Yekrekdürür hezar bî-riyâ ehli sofiden
Bir sâfi ışk eri kim işinde riyâsı yoh*

4 *Ol yar vaslını kıluram dâyimâ heves
Dünyada gönlümün dahı ayruk hevâsı yoh*

*Sabr eyle ışk derdine çâre diler isen
K'ol derde çâre sabrdur ayruk devâsı yoh*

*Işkın yolunda menzile nicesi iriser
Ol kim belâ vü mihnete sabr u rızâsı yoh*

7 *Her kim bu yolda varlığını terk eyleye
Bir ömr-i câvidan bula anın fenâsı yoh*

*Ma'şûka vaslını dileyen cevre sabr ide
Dünyada rahat ola mı k'anın anası yoh*

*Çok hasta-dil esiri var ol câzu gözlerin
İllâ ki Ahmedî bigi bir mübtelâsı yoh.*

II

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma: Nesimî'nin nesre çevirip açıkladığımız ilk gazeli de: *Gel gel ki* diye başlıyor. Bu iki gazel arasında hem benzerlik, hem de ayrılıklar var. Her iki şairi iyice inceler, çağdaş olduklarını da düşünür, ama inançları arasındaki farkları da gözden kaçırmazsanız, ilgi çekici sonuçlara varabilirsiniz.

Sorular: Şair, bu gazelde dünya zevklerini mi terennüm ediyor? Yoksa şiirin tasavvufî bir yönü de var mı? Düşününüz. Dünyanın fâniliği, temiz aşk erine olan özlem, vuslat arzusu, sabır tavsiyesi sizde nasıl izlenimler bırakmaktadır? Görüşlerinizi toparlamağa gayret ederek bu iç âlem dalgalanmalarını dile getirmeğe çalışınız.

III

İskendernâme arasına eklenmiş

OSMANLI TARİHİ'NDEN

(I. Murad'ın şehadeti, 1389)

*Kopdu bir cenk orada kim rûzgâr
Etdi tarihini onun yâdigâr*

*Baş idi her yana kim etsen nazar
Gövdeyidi nereye kılsan gûzar*

*Yol dolu baş u ten idi kat kat
Küştelere üstüne yürür idi at*

- 4 *Darbdan ol harbde olup zebûn
Kaçdı kâfirler orada ser-nigûn*

*Kovagitdi düşmanı hayl ü sipah
Kaldı bir kaç kul ile bir yerde Şah*

*Durdu anda kim döniceğiz çeri
Ol arada bulalar ol serveri*

- 7 *Kana âlûde olup tâ pâ vü ser
Yatur imiş anda bir kâfir meğer*

*Gövdeler içinde olmuşdı nihen
Lîk Gazi Han'ı görürdi ayan*

*Çün kazâ erdi yaturken durdu ol
Sıçrayıp hançerle Şah'ı urdu ol*

- 10 *Ol arad'ol demde sultan-i said
Gazi idi mutlaka oldı şehid.*

III

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR

Hatırlatma: Bu parça Ahmedî'nin *İskendernâme* arasına kattığı 334 beyitli *Osmanlı Tarihi* ile ilgili bölümdendir (*Dâstân-i Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*). İskender, Hızır'ı bulup ondan kendinden sonraki tarihi öğrenir. Cengiz ve Hülâgû devirlerine ve nihayet Osmanlılara kadar gelinir. Onlarda anlatılır ki Ahmedî'nin yaşadığı devre kadar gelmesi, bu kısma ayrı bir önem verdirir. Bir bakıma bir destan karakteri de taşıyan bu *Osmanlı Tarihi* bölümünden yukarıya alınan parça I. Murad'ın şهادetini nazım dili ile canlandırmaktadır. Parçaya dikkat edilirse: Birinci Kosa savaşı'nın heybeti, düşmanın feci durumu, zaferin yüceliği ve Padişahı şehid edenin hainliği çok canlı tasvir edilmiş olduğu görülmeye varılır.

Sorular: Bu *mesnevinin* vezni bulunuz? Bu parçayı nesre çeviriniz. Osmanlı tarihlerinden birini okuyarak I. Murad'ın şهادetini anlatınız.

II

KADI BURHANEDDİN

Kadı Burhaneddin (1344-1398), şairlikle sultanlığı kişiliğinde birleştirmiş, XIV. Yüzyılın ikinci yarısında, *Anadolu*'da, Azerî yazı lehçesi özellikleriyle eser vermiş önemli ve ilgi çekici bir simadır. *Kayseri Kadısı Şemseddin Mehmed*'in oğlu olup bu şehirde 1344'te doğmuştur. Daha süt çocuğu iken annesi ölmüştür. Öğretime de 4 yaşında başlamıştır. *Arapça* ve *Farsça* ile birlikte çağının belli başlı ilimlerini de öğrenmiştir. Babasıyla *Şam*'a, *Mısır*'a gitmiş, *Hicaz*'ı ziyaret etmiş, buralarda hem öğrenimini ilerletmiş, hem de bazı tanınmış bilginlerin sohbetinde bulunmuştur. Memlekete dönerken babası *Suriye*'de ölmüştür. *Kayseri*'ye geldiğinde önce medresede ders vermiş, sonra da henüz 22 yaşında iken *Kayseri Kadısı* olmuştur (1366). Bu görevi başarı ile yapmıştır. Fakat bundan sonra maceralı, tehlikeler ve değişikliklerle dolu bir hayata atılmıştır. Bir çok mücadele ve bunalım günlerinden sonra Eredna-oğullarından idare dizginini koparıp kendi *sultanlığını* ilân etmiş, *Sivas* ve *Kayseri* bölgesinin hâkimi olmuştur (1382). Ama rahat yüzü de görmemiştir.

Kadı Burhaneddin Ahmed, âdetâ aralıksız denebilecek şekilde, çekişmeler ve savaşmalar arasında yaşamıştır. Gözünü kırpmadan *Mısır*, *Karaman*, hattâ *Osmanlı devletleriyle* boy ölçüşmeğe kalkmıştır. Timur'dan da çekinmemiştir. Nihayet *Karayülük Osman* ile *Sivas* ile *Devriği* arasında vukua gelen bir çatışmada yaralı olarak ele geçilmiş ve hayatına son verilmiştir (1398).

Kadı Burhaneddin, sadece cesaretli bir küçük sultan değildir. Bilgin ve şairdir de. Hattâ onun bu nitelikleri belki daha da önemlidir. İki bilimsel eseri bilinmekle beraber, bizi ilgilendiren yönü şairliğidir. Burhaneddin, İslâm dünyasının her üç büyük dilini o dillerde şiir yazacak kadar biliyordu. Ama en önemli eseri ve onu

Azerî Edebiyatının ilk büyük şairleri arasına yerleştiren: *Türkçe Divanı*'dır. Biricik nüshası *Londra*'da *British Museum*'da bulunan bu hacimli eser: onun hayatında istinsah (kopye) edilmiş (796/1393) süslü ve hareketli Selçuklu nesih yazısı ile. 1500 kadar *gazel*, 119 *tuyuğ*, 20 *rübaî* ve bir kaç ta *müfret*'den kuruludur. Şiirlerde mahlas mevcut değildir. *Divan*, o yüzyılın Azerî Türkçesi özelliklerini aksettirmektedir. Ama çağının bir Osmanlı şairi için de onun şiirlerini anlamak güçlüğü vardı, denemez. Geniş bir sözlük kapasitesi, vezin aksaklıklarına rağmen dile hâkimiyeti gözden kaçmaz. *Tuyuğ nazım şekline* de ilk defa burada tesadüf edildiği söylenebilir. Canlı, samimi ve tesirli bir uslûba sahip olan Kadı Burhaneddin'in şiirlerinde *tasavvuf zevki*, *anlayışı* ve *kültürü* de kuvvetlidir.

Kadı Burhaneddin'in şiirlerinden bir kısmı, Cenap Şehabeddin'in bir «*Mukaddemesi*» ile, İstanbul'da, 1922'de yayımlanmıştır. *Türk Dil Kurumu*, bu *Divanı*, tıpkı-basım olarak bastırmıştır (İstanbul, 1944). Son olarak: Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı*'nı özenli bir şekilde yayınlamıştır (İstanbul, 1980).

Netice olarak devlet idaresinde cesaret ve zekâsı, ilimde gayreti ve ihatası ve şiirde de zarafet, samimiyet, uslûp ve kabiliyeti ile Kadı Burhaneddin Ahmed, XIV. yüzyıl sonlarının değerli şahsiyetlerinden biridir, diyeceğiz.

KADI BURHANEDDİN'DEN

I

GAZEL

Müfte'ilün Mefâ'ilün Müfte'ilün Mefâ'ilün
 (— U U — / U — U — / — U U — / U — U —)

Şâhâ senün cemâliini göreyim andan öleyim
Susamışam visâlüne ereyim andan öleyim

Bunca zaman lebün için saçun karanusındayam
Âb-i Hayat kandadur sorayım andan, öleyim

Dün gece düşde ben seni benüm ile görür idim
Bu düşümün, ta'birini yorayım andan öleyim

4 *Bezm-i ezelde ereli canuma ıskı hüsniün*
Eremedüm varamadum ereyim andan öleyim

Canum u aklum u gönül zülfün içinde yitdiler
Teşviş eger olmaz ise tarayım andan öleyim

I

GAZEL

Ey Şah, senin güzelliğini —bir kerrecik olsun— göreyim de sonra ölüvereyim (zararı yok). Sana kavuşmaya susamışım, vuslatına eriyim de —sonra— ölüvereyim.

Bu kadar zamandır ki : dudağına ermek arzusu ve ümidiyle saçının karanlığı içindeyim, bekliyorum. Ab-ı Hayat nerededir? Onu sorayım, ondan sonra da öleyim, ne çıkar?

Düşte, dün gece, ben seni benimle görürdüm. Bu düşümün yorumunu yapayım (neye delâlet ettiğini sezeyim), sonra —isterse— öleyim.

- 4 Ezel Bezminde, güzelliğinin aşkı, canıma erdi ereli, sana —ben— eremedim, varamadım, kavuşamadım. Sana ereyim, varayım, sonra da öleyim, zararı yok.

Hem canım, hem aklım, hem de gönlüm —hepsi— saçının içinde yitip gitti. Eğer gücenme olmazsa, sevgilim, o saçlarını tarayım, düzeltelim, sonra da ölüvereyim.

I

METİN ÜZERİNDE AÇIKLAMA VE İNCELEME

Açıklama : Kadı Burhaneddin'i : Aşık Paşa, ya da Nesimî gibi çağdaşları ölçüsünde bir tasavvuf şairi saymak, onun şiirlerini zorlamak olur. Fakat bu *gazelde* ve benzeri şiirlerde —dikkat edilirse— bir *tasavvuf havası*, mecazî aşkla hakikî aşka, ayrı ayrı yaklaşan ve her iki anlamda da açıklanması mümkün kelimeler, deyimler vardır.

Gazelin bütününde bir tutku, sevgiliye doğru bir atılım seziliyor. Şair, sevgilisinin yüzünü görmediği, visaline kavuşmayı —ölümü bahasına da olsa— şiddetle arzulamaktadır. Üçüncü beyitte : «dün gece düşte ben seni benimle görürdüm» derken şair, «vahdet durumuna» değinmektedir. Vahdete ereyim de sonra öleyim, râzıyım anlamına gelen bu iç arzusu, bu derin bağlılık üzerinde düşünülmeğe değer. Son beyitteki *zülfi'n* kesret çokluk âlemini sembolleştirdiğini, *can*, *akıl* ve *gönül* kavramlarının maddî ve manevî yönleriyle insan varlığını kapsadığını hatırlamalıdır.

Kelime ve Deyimler : *Cemal* : Allah'ın vasıflarındandır. Karşıtı *celâl*'dir. *Cemal* : güzellik, daima lütufla beraberdir. *Âb-ı Hayat* : ebedî hayat suyu. Bunun zulmetle ilgisi vardır. Saçta da zulmet, karalık vasfı mevcuttur. Çünkü ancak zulümat geçtikten sonra *Âb-ı Hayat*'a kavuşulur. Visalden de amaç bu ebedî hayattan ibarettir. *Bezm-i Ezel Meclisinin* tanımlanmasında, bu inanca işaret vardır. Henüz evren yaratılmadan önce Cenab-i Hakk, huzurunda bütün ruhların topluluğuna «*Elestü bi Rabbiküm*» (*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*) diye buyurmuştur. «*(Onlar da Evet (Rabbimizsin), şahit olduk, demişlerdi)*» (*El A'râf Sûresi*, 172). *Teşviş* : Sözlükte karma karışık etmek veya edilmek, karıştırma, bulandırma anlamına gelir. Son beyitteki *teşviş* ve *tarama* sözlerinin de yardımı ile, sairin, tasavvufî anlamda —ve mecazî güzelliğin ötesinde— hakikî güzeli İlahî aşkı aradığı düşünülebilir. Bu takdirde «*teşviş*» ve «*tarama*» kelimelerine ayrıca önem vermek ve beytin açıklanışında daha titiz davranmak gerekir.

Sorular: Aşık Paşa ve Nesimî'nin, hattâ Ahmedi'nin —buraya alınan— gazellerinde tasavvuf inanç ve görüşünün etkisine değinilmişti. Siz bu gazeli de ekleyerek, her dört şairde tasavvuf bakımından mevcut benzerlikleri tesbit edebilir misiniz? Düşününüz. Şairin bir kavuşma için canını fedâyâ rıza göstermesini nasıl açıklarsınız? Son beyte göre sevgilinin saçı dağınık olacak ki, tarama arzusu içten gelsin. Böyle olunca can, gönül, akıl, zülûf, teşviş, tarama kelimeleri arasında nasıl bir münasebet kurulabilir? Belirtiniz.

II

A

Tuyuglardan

1

*Hak ezelden ne ki yazmışsa bolur
Göz neni ki görecekise görür
İki âlemde Hak'a sığınmışuz
Tohtamış ne ola ya Ahsah Timur.*

2

*Dil hod anundur veli can aparur
Dini koymaz akl ü iman aparur.
Gönlüme girdi hayali dün gice
Zulmet içre Âb-ı Hayvan aparur.*

3

*Nice gökde güneş seyrânıdır
Bu cihan erenlerin meydanıdır
Ye ve yedirgil al ü bağışlagıl
Her zaman bir yiğidün devranıdır.*

B

Rübâilerden

*Dedüm ki lebün dedi ne şirin söyler
Dedüm ki tilin dedi ne narin söyler
Dedüm ki canum cümle fedâdur suçına
Dedi ki miskin hele varın söyler.*

II

METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMA

Hatırlatma : *Tuyug* hakkında, Nesimî'den alınan parçalar nedeniyle hatırlatmada bulunulmuştu. *Rübâî* için de şu kısa açıklamayı yapalım : 1, 2 ve 4. mısraları birbirleriyle kafiyeli dört mısradan kurulu bir nazım şeklidir. Bütün mısraları kafiyeli olanlarına da rastlanır. *Kıt'a* ve *nazım* gibi benzerlerinden ayrılması vezin özellikleri dolayısıyledir. Çünkü *Rübâî*'nin kendine özgü ölçüsü vardır.

Sorular : *Tuyug* ve *rübâî* arasında ne gibi farklar vardır? Kadı Burhaneddin'in bu parçalarından onun karakteri hakkında bir görüşe sahip olmak mümkün mü, belirtiniz? İlk *tuyugdaki* Tohtamış ve Timur hakkında neler biliyorsunuz? Bunların birbirleriyle ve Anadolu'daki beylik veya devletlerle ilişkileri olmuş mudur? Açıklayınız? *Rübâî*'deki «dedüm... dedi...» soru ve cevabı şeklinde Divan Edebiyatı ile Halk Edebiyatında benzer şiirler biliyor musunuz?

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

A. ANSİKLOPEDİLER VE TARİHLER

- İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1-12/1 (Yeni baskı), İstanbul, 1950-1974.
- Meydan-Larousse*, Cilt 1-12, İstanbul, 1968-73.
- Türk Ansiklopedisi*, Cilt I-XXXIII, (Yeni baskı), Ankara, 1968-84.
- Türkçe Yazma Divanlar Katalogu*, Cilt I, İstanbul.
- Barthold, V. V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Rağıp Hulûsî Özden tercümesinden yeni harflerle yayına hazırlayanlar: Kâzım Yaşar Koprıman ve Afşar İsmail Aka), Ankara, 1975.
- Danışmend, İ.H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1. Cilt, İstanbul, 1974.
- Hammer, Joseph Von, *Osmanlı Devleti Tarihi* (Bugünkü dille özetleyen : Abdülkadir Karahan), İstanbul, 1966.
- Mecdî, *Tercüme-i Şakayık*, İstanbul, 1269.
- Mehmed Tâhir (Bursalı), *Osmanlı Müellifleri*, C. I-III, İstanbul, 1333-42.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 1. cilt, 3. Baskı, Ankara 1972.
- Wasti, H. Nayyar, *Türklerin Şark İlim ve Fenlerinde Hisseleri*, Lahor, 1976.
- Yücel, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara, 1970.

B. EDEBİYAT VE SANAT TARİHLERİ İLE
DİĞER ESER VE ARAŞTIRMALAR

- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, (Yeni baskı), 1970.
- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, I, İstanbul, 1972.
- Banarlı, Nihad Sâmî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Fasikül 1-8, İstanbul, 1971 ve sonrası.
- Buluç, Sâdettin, *Dursun Fakîh'in Gazavât-nâmesi*, Ankara, 1964 (Ayrı basım).
- Çağatay, Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, I, Ankara, 1950.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, 4. Baskı, İstanbul, 1972.
- , *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul, 1980.
- Karahan, Abdülkadir, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadîs*, İstanbul, 1954.
- Köprülü, M. Fuad, *Anadolu Türk Dil ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumî Bir Bakış*, Yeni Türk Mecmuası, İstanbul, Sayı : 4, 1933 (I, XIII ve XIV. Asır).
- , *Divan Edebiyatı Anatolojisi*, I. Fasikül, İstanbul, 1934.
- Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1964.
- Kürkçüoğlu, Kemâl Edîb, *Seyyid Nesîmî Divânından Seçmeler*, İstanbul, 1973.
- Levent, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, I, Giriş, Ankara 1973.
- Onan, Necmettin Halil, *İzahlı Divan Şiiri Antolojisi*, Ankara, 1941.
- Sadru'd-din Şeyhoğlu (Zeynep Korkmaz), *Marzubân nâme Tercümesi*, Ankara, 1973.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Şair ve Hekim Ahmedî*, İstanbul, 1954.
- Tarlan, A. N., *Kadı Burhaneddin'de Tasavvuf, Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, Cilt : VIII-XI, İstanbul, 1958-1961.
- Unat, Faik Reşat, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihlere Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1959.

İndeks

İNDEKS*

—A—

- Abbasi, 12, 129
Abdal Musa, 97, 102
Abdullah (Nasreddin Hocanın babası), 134
Abdullah b. Amr, 129
Abdülbaki Gölpınarlı, 94, 178, 179
Abdülkadir Karahan, bk. Karahan
Abdülkerim Satuk Bugra Han, 5
Abdülmelik b. Mervan, 129, 219
Abdülvasi Çelebi, 251
Abdürrahman, b. Müslim, 1
Abdürrahman Camii, 38, 57, 224
Abu Said Bahadır, 184, 197, 198
Abu Zarr, 221
(Hz.) Âdem, 244
Adıvar, A. Adnan, 270
Adıyaman, 83
Afrika, 189, 193
Afsar İsmail Aka, 269
Afyon Karahisar, 107, 129, 187, 188
Ahalle, S., 14
Ahlat, 82
Ahmed Bahadır, 184
Ahmed Celâyir, 197
Ahmed Dâ'i, 213, 215, 219
Ahmedi, 213, 215, 216, 249, 250, 251—260, 266
Ahmed Fakih, 127, 137—144, 153, 177
Ahmed Yesevi, 57, 61, 63—72, 88, 100, 132, 160
Ahsah Timur, 267
Ak Deniz, 80
Akar, Metin, 17
Akıncı Medresesi, 145
Ak-Orda, 186
Akkoyunlular, 195
Aksaray, 188
Akşehir, 63, 134, 159, 177
Ali Abâ, 97
Aladağ, 197
Alaeddin Camii, 105, 108
Alâeddin Esved, 206
I. Alâeddin Keykubad, 80, 81, 82, 84, 105, 202
III. Alâeddin Keykubad, 127, 153
Alaeddin Tepesi, 105, 106
Alaiyye (Alanya), 81, 107
Alaşehir, 187
(Hz.) Ali, 56, 97, 98, 132, 133, 214, 225, 237
Ali b. Abbas, 207
Ali Emiri Kütüphanesi, 13
Ali Şir Nevat, 38
Ali Ulvi Elöve, 210
Alp-Er Tonga, 18, 19, 20, 32, 33, 34
Alp-Er Tonga Ağıtı, 19, 33
Almanya, 190
Altın-Orda, 185, 186, 194, 198, 208, 210, 211
Amasya, 83, 99, 130, 186, 198, 225, 251
Amil Çelebioğlu, 179
Anadolu, 19, 60, 61, 64, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 111,

* Eserin dizgi tashihlerini özenle yaptığı gibi *İndeksi* de bütünüyle hazırlayan değerli asistanım Şeyma Güngör'e, samimiyetle teşekkür ederim.

- Danişmendliler, 100, 129, 203
Danişmend-nâme, 130
 Darendeli Bakal, 129
Dâstân-ı Muhammed Hanefî, 135, 216
Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Al-i Osman, 260
 Davud b. Mahmud Kayseri, 204
 Dede Korkut, 131
Dede Korkut Kitabı, 131, 177
 Dehhâni, 127, 153—158
 Deli Dumrul, 131
 Deny, J., 39
 Denizli, 81, 187
 Devlet Hatun, 187
 Dilaçar A., 47
 Dimetoka, 98
Dinle Neyden, 178
Divan Edebiyatı, 73
Divan Edebiyatı Antolojisi, 270
Divanü'l-Hamasa, 247
Divan-ı Hikmet, 65, 66—72, 73
Divan-ı Kebir, 92—93
Divan Şiiri Antolojisi, 177
Divanü Lugat'it-Türk, 11—20, 22, 31, 33, 47, 247
Divanü Lugat'it-Türk Dizini, 11, 14, 31, 35
 Divriği, 81
 Divriği Ulu Camii ve Şifâhanesi, 105
 Diyarbekir (Diyarbakır), 82, 83, 107
 Dobrica, 167
 Doğrul, Ömer Rıza, 73
Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 179
 Dulkadir-oğulları, 188
 Dursun Fakih, 132, 135, 203, 216
Dursun Fakih'in Gazavat-nâmesi, 177
 Dürr-i Melek Hatun, 134
- E—
- Ebu Müslim, (Horasanlı), 2, 102, 133
 Ebu'l Kasım el-Kuşeyri, 56
 Eckmann, J., 210
 Edib Ahmed, 37—40, 45, 47
 Edirne, 190, 197, 251
 Edremit, 187
 Eğridir, 188
 Eflâk Prensligi, 190
 Eflâkî, 137
 Efrâsiyab, 19, 20, 33, 34
 Ehl-i Beyt, 97
 Elbistan, 188
 Eimalı, 188
 Emeviler, 1, 129, 219
 Emre Köyü, 167
 Emir Arslan Hoca Tarhan, 39
 Emir Celâleddin Karatay, 106
 Emir Çoban, 184, 225
 Emir Hüsameddin, 202
 Emir Melik Gazi, 130
 Emir Seyfeddin, 37, 39
 Emir Süleyman, 219, 252
 Endülüs, 202
Enmuzecü'l-ulûm, 206
 Eraslan, Kemal, 68, 73
 Ereğli, 188
 Eretna-oğulları, 186
 Ergin, Muharrem, 47, 177, 270
 Erginer, Kaya, 177
 Ermenek Beyliği, 188
 Ermeniler, 81
 Erzincan, 80, 81, 90, 186
 Erzurum, 80, 83, 198
 Erzurumlu Darir, 211, 212
 Erzurumlu İbrahim Hakkı, 175
Eski Bir Türk Dili Yادigarı, 177
Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, 178
 Eskişehir, 84, 101, 128, 134, 178, 189
Esrar-nâme, 216
 Eşref-oğulları, 188
El-Evâmirü'l-Alâiye, 203
 Evdir Han, 107
 Eyüboğlu, Sabahattin, 177
 Eyyübiler, 81, 82

—F—

- Fahredden Râzi, 205
Fakr-nâme, 226
 (Hz.) Fatıma, 97
 Fatıma Hatun, Nasreddin Hoca
 kızı, 134
 Fatıma Hatun, Sultan Veled'in eşi,
 146
 Fatih Sultan Mehmed, 108, 158, 188
Fatiha Tefsiri, 206, 207
 Farabi, 21
Farsça Divan, Ahmed Dâ'î'nin, 219
Farsça Divan, Nesimi'nin, 238
 Fazlullah, Ester-âbadlı, 237
 Fenike, 188
Ferah-nâme, 218, 219
 Ferahşâd, 218
 Ferhad, 157, 158
Ferhad ile Şirin, 126
Ferheng-nâme, 216, 217
 Feriduddin Attar, 57, 216
 Feridun Nafiz Uzluk, 94, 95, 177
Fevaid, 99
 Fevri, 89
 Fırat ırmağı, 82, 190
Fihî mâ Fih, 92, 94, 179
 Firdevsî, 19, 34, 80, 215
Firdevsî'ye Göre İran Eski Tarihi,
 34, 47
 Flemming, B., 213
 Foça, 187
 Fuat Köprülü, XV, 14, 30, 43, 73,
 178, 270
Fusûli Bedâyi, 206, 207
 Fuzulî, 32, 165, 172
 Fûrûzanfer, B. (Bediuzzaman), 177
Fütüvvet-nâme, Nasiri'nin, 203

—G—

- Garib-nâme*, 52, 226, 227, 232—235
 Gazan Mahmud, 184, 197, 198
Gazavat-nâme (Dursun Fakih'in),
 132, 135, 203, 216

- Gaziyan-ı Rum, 102
 Gazloğlu Mehmed, 111
 Gaziye Hatun, 81
 Gazzalî, 56, 73, 95
 Gerger, 219
 Germiyan, 190, 251
 Germiyan-Oğulları, 187, 214, 217,
 213
 Geyikli Baba, 102, 167
 Gevher Hatun, Mevlâna'nun annesi,
 90, 145
 Gevher Şehbâz, Ahmed Yesevî'nin
 kızı, 64
 Gıyaseddin Cemşid, 205
 I. Gıyaseddin Keyhusrev, 80, 81
 II. Gıyaseddin Keyhusrev, 80, 82,
 83, 84
 III. Gıyaseddin Keyhusrev, 80, 106
 Gökmedrese, 106
 Göktürkler, 19
 Grönbeck, K., 209
 Gülşehri, 215, 216, 225
Gülistan Tercümesi, 211
 Gürdes, 187

—H—

- H'ace Ahmed, bk. Ahmed Yesevî
 Hacı Bektaş, 96—100, 168
 Hacı Bektaş İlçesi, 98
Hacı Bektaş Menâkıbı, Velâyetnâ-
 me, 97, 98, 99, 100
 Hacı Paşa, Celâleddin Hızır, 207
 Hacım Köyü, 98
 Haçlılar, 81
 (Hz.) Hadice, 134
 Hakim Ata, 64
 Halep, 202, 238
 Halıcı, Feyzi, 178
 Halife En-Nasır Li-Dinillah, 81
Halil-nâme, 251
 Hallacı Mansur, 56
 Hamid Beyliği, 190
 Hâmid b. Musî-i Kayserî, 206, 208
 Hamidiye Kütüphanesi, 255

Hammer, Joseph Von, 269
 (Hz.) Hamza, 133, 214
Hamza-nâmeler, 133
 Hamzavî, 251
 Haremeyn-i Şerifeyn, 144
 Harizm, 1, 64, 82, 100, 111, 116, 183,
 185, 194, 209, 210, 211, 212
 Harizmî, 211
 Harizmli Said Ata, 64
 Harizmşah, 90
 Harput, 80, 82, 83, 188
 Harran, 82
 Harunü'r-Reşid, 129
 (Hz.) Hasan, 97, 184, 210
 Hasan Büzürg, Şeyh, 184
 : Hasan Küçük, Emir Çoban'ın to-
 runu, 184
 Hasanoğlu, İsfarayinli, 212
 Hasanü'l-Basri, 56, 221
 Hasibe Mazoğlu, 177
 Hatiboğlu, 99
 Hatiroğlu Şerefeddin, 86
 Hatun Ana, 97, 99
 Hatuniyye Medresesi, 107
Havâssü'l-edviye, 207
 Hazar Denizi, 4
 Hızır, 164, 165, 251, 260
 Hızır Bey, 134
 Hızır İlyas Köşkü, 108
Hızır-nâme, 137
 Hicaz, 90
*Hicri Tarihleri Milâdî Tarihlere Çe-
 virme Kılavuzu*, 73, 270
Hidâye, 137
*Hikâyet-i Hadice Tezvic-i Muham-
 med*, 134—135, 178, 216
 Hind Yarımadası, 56, 93, 119
 Hoca Mes'ud 215, 216, 217
 Horasan, 1, 38, 56, 61, 87, 90, 96, 99,
 100, 101, 106, 111, 116, 137, 153,
 183, 185, 194, 205, 211, 212, 221,
 225
 Horasanlı Baba İlyas, 83
 Hortu Köyü, 134

Hürşid-nâme, 217, 218
Husrev ü Şirin, (Kutb'un), 211
Husrev ü Şirin (Fahri'nin), 214
 Huzayfa, Sahabe'den, 221
 Hülagu, 85, 86, 197, 260
 Hüsameddin Ahmed Şah, 106
 Hüseyin, Kaşgarlı Mahmud'ın baba-
 sı, 11
 (Hz.) Hüseyin, 97, 210, 214

—I—

Irak, 56, 59, 102, 106, 111, 184, 201,
 221, 237
 İtri, 89

—İ—

İbn Alâ, 130
 İbrahim, Ahmed Yesevî'nin babası,
 63,
 (Hz.) İbrahim, 71
 İbn Sina, 21, 207
İbn-i Bibi Selçuknâmesi, 203
İbtida-nâme (Veled-nâme), 146, 151
 —152, 179
 İçel, 188
 İdil (Volga), 185, 193
 İlhanlılar, İlhanlı, 184, 185, 186, 194,
 195, 197, 209
 İmam Musa Kâzım, 100
 İmam-ı Azam Ebû Hanife, 38
 İmam-ı Muhammed, 38
 İmam-ı Yusuf, 38
 İnce Minareli Medrese, 106
İntiha-nâme, 146, 147
 İran, 7, 34, 38, 56, 57, 63, 68, 87, 93,
 111, 115, 116, 117, 118, 119, 127,
 132, 156, 158, 183, 184, 185, 189,
 195, 201, 202, 215, 218, 221, 223,
 237
 İran Azerbaycanı, 185
 İrtiş Irmağı, 185
 İsa Bey, Aydınoğlu, 214
İsagoci Şerhi, 207

İsfendiyar-Oğulları, 188, 213, 214
 İskender, 260
İskender-nâme, 252, 259—260
İslâm Ansiklopedisi, 269
İslâm Medeniyeti Tarihi, 47, 73
İslâm Sanatı Tarihi, 270
İslâm Tasavvufu, 73
İslâm Türk Edebiyatında Kırk Ha-
dis, 210, 270
İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf, 73
 (Hz.) İsmâil, (Hz.) İbrahim oğlu,
 69, 71
 İsmail Dede, 89
 İsmail Hikmet Ertaylan, 219
 İsmail Rusûhl Dede, 94
 İsparta, 107
 İstanbul, 11, 13, 14, 34, 39, 45, 94,
 101, 108, 117, 129, 130, 134, 177,
 178, 179, 190, 191, 197, 211, 217,
 219, 269, 270
 İstanbul-Fatih Kütüphanesi, 133
 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi,
 129
 İsticap, 63
 İz, Mahir, 73
İzahlı Divan Şiiri Antolojisi, 270
İzahlı Eski Metinler Antolojisi, 48
İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,
 269
 İzmir, 187, 188
 İzmir-oğulları, 188
 İznik, 189, 199, 204, 214
 İznik Medresesi, 204
 İzzeddin Abdullatif b. Melek, 207
 I. İzzeddin Keykâvus, 79, 81, 202
 II. İzzeddin Keykâvus, 80, 84, 106,
 130

—K—

Kabaklı, Ahmet, 178
 Kâ'be, 55, 118, 144, 164, 165, 173
Kabûs-nâme, 216
 Kadı Burhaneddin, 212, 213, 246,
 249, 250, 261—269

Kadı Burhaneddin Ahmed ve Dev-
leti, 269
 Kadı Burhaneddin Beyliği, 186
Kadı Burhaneddin Divanı, 270
Kadı Burhaneddin'de Tasavvuf, 270
 Kadı Mahmud, b. Muhammed, 204
 Kadı Şemseddin Mehmed, 186
 Kadı'l-kuzat Siraceddin, 202
 Kadızâde (Bursalı), 205
 Kafesoğlu, İbrahim, 178
 Kafkasya, 184, 193
 Kahire, 204, 206
 Kalonoros Kalesi, 81
Kâmilü's-sinââtü't-tıbbiyye, 207
 Kapağan Han, 1
 Kara Alâeddin, 204
 Kara Deniz, 80
 Kara-Hülâgu, 183
 Kara-İsa, 187
 Karacahisar, 216
 Karahan, Abdülkadir, XIII, XX,
 XXI, 34, 73, 178, 269, 270
 Karahanlı, Karahanlılar, 2, 5, 12,
 20, 21, 22, 24, 25, 26, 31, 38
Karahanlılar Devri Edebiyatının
Karakteri ve Kutadgu Bilig, 47
 Karahöyük, 99
 Karakoyunlular, 195
 Karaman, Karamanlılar, 86, 90, 188,
 190, 206, 233
 Karamanlı Mehmed Bey, 86, 114,
 249
 Karaman-Oğulları, 188, 225
 Karasi Beyliği, 187, 189
 Karatay Medresesi, 106, 108
 Kastamonu, 188, 214
 Kaş, 188
 Kâşgar, 13, 21, 37, 210
 Kâtip Çelebi, XIV, 11
 Kayseri, 82, 86, 107, 186
 Kaygusuz Abdal, 98
 Kaygusuz Tekkesi, 98
 Kazan, 5, 185, 209
 Kazan Bey, 131
 Kâzım Yaşar Koprıman, 269
 Kebek, Tuva Han oğlu, 183

Kelile ve Dimne, 218
 Kellim, bk. (Hz.) Musa
 Kemah, 81
 Kemaleddin Kâmyar, 203
 Kemaloğlu İsmail, 215, 218, 219
Kenzü'l-Küberâ ve Mahakkü'l-Ümerâ, 218
 Kerbelâ, 214
 Kerbelâ Tekkesi, 98
Kerâmât-ı Ahi Evren, 216
Keşfü'z-Zunûn (Keşf-el-Zunun), XIV, 11
 Kıbrıs, 81
 Kılıç Arslan, 111
 II. Kılıç Arslan, 201, 202
 III. Kılıç Arslan, 79, 80
 IV. Kılıç Arslan, 80
 Kıpçak, 132, 183, 185, 194, 210
 Kırgız, 12
 Kırım, 5, 80, 193, 243
 Kırşehir, 83, 99, 214, 225, 226
Kıyasü'l-Enbiya, 209
Kıssa-i Yusuf, 132
Kıstasü'l-adâle, 203
 Kilisli Muallim Rifat (Bilge), 13, 14
 Kirman Selçukluları, 105
Kitabü Cevahiri'n-Nahv, 12
Kitabu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife, 138, 143—144, 177
Kitabü's-saâde ve'l-ikbal, 207
Kitabü't-talim, 207
 Kocatürk, Vasfi Mahir, 48, 178, 270
 Konya, 81, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 105, 106, 107, 108, 114, 134, 137, 145, 146, 168, 188, 190, 198, 225
 Konya Aksarayı, 202, 205
 Kovalski, T., 39
 Kosova Meydan Savaşı, 190, 260
 Korkmaz, Zeynep, 178, 179, 214, 270
 Kozanoğlu, Aptullah (Abdullah) Ziya, 178
 Köprülü, M. Fuat, bk. Fuad Köprülü
 Köse Dağ, 83, 84
 Kubadâbâd Sarayı, 108

Kudurî, 216
 Kudüs, 138, 139, 173
 Kûfe, 56, 221
 Kufeli Abû Hâşim, 56
 Kula, 187
Kur'an Tercümesi, 8
 Kurgan, Şükrü, 48
Kutadgu Bilig, 7, 21—35, 37, 40, 47, 48
 Kuteybe b. Müslim, 1
 Kutub, 211
 Kül-Tiğın, 1, 3
Külliyat-ı Şems, bk. Divan-i Kebir
 Kün-Toğdı, 22, 23
 Kürkcüoğlu, Kemal Edib, 270
 Kütahya, 187, 214, 251

—L—

Lahor, 269
 Lâlâ Şahin Paşa, 204
 Larende (Karaman), 90
 Lehliler, 190
 Levend, Agah Sırrı. 73, 270
 Lokman, 174, 175
 Lokman Perende, 100

—M—

Maarif, 146, 147
 Macarlar, Macaristan, 189, 190
 Mahmud, Kâşgarlı, 11—19, 47, 48, 172, 173
 Mahmud b. Ali, 210
 Mahmud b. Muhammed, 205
 Mahmud b. Sadrü's-Şeria, 208
 Mahmud Yükneki, 37
Makalât (Hacı Bektâş'ın), 99
Maktel-i Hüseyin, (Şâzi'nin), 214
 Malatya, 80, 83, 90, 106, 129, 130, 188, 202
 Malazgird Meydan Savaşı, 186
 Manisa (Saruhan), 187, 190
 Mansur, Arslan baba oğlu, 64
 Mansur b. Yakub, 106

- Mansuroğlu, Mecdut**, 177, 178, 179
Mantıku't-Tayr, 216
Manyas, 187
Mesnevi-i Şerif, Manzum Nahifî Tercümesi, 179
Maraş, 188
Mardin, 82
Mardin Artukluları, 80
Marmara, 112, 130
Martin Hartmann, 14
Marzubân-nâme Tercümesi, 179, 214, 218, 270
Massignon, Louis, 73
Maveraünnehr, 1, 38, 64, 101, 183, 185
Mebârikü'l-ezhar, 207
Mecalis-i Seb'a, 92, 94
Mecdi, 203, 269
Medine (Yesrib), 139, 143, 144
Mehmed Celâleddin, bk. Mevlâna
Mehmed Hocabek, 211
Mehmed Tâhir (Bursalı), XIV, 269
Mehmedoğlu Hatib Mehmed, 203
Mekke, 55, 139, 144
Mektûbat, 92, 95
Meliha Ülker Tarıkâhya, 179
Melik Âdil, 81
Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî, 168
Menakıbu'l-Arifin, 137
Menarü'l-envar, 208
Mengüçekler, 80, 81, 100, 106, 203
Menemen, 187
Menâkıbelerde ve Edebiyatta Seyyit Battal Gazi, 178
Menteşe-Oğulları, 187, 190
Meraga, 185, 197
Meriç, 189
Mescid-i Aksâ, 173
Mescid-i Haram, 173
Mesnevî, 92, 93—94, 145, 147, 179, 216
Mesleme, b. Abdülmelik, 129, 219
II. Mesut, 80, 84
Mezarıku'l-envar, 207
Metâliu'l-envar, 202
Metinler ve Açıklamaları Eski Türk Edebiyatı, 178
Mevlâna Celâleddin Rumi, 54, 57, 60, 84, 85, 88—96, 127, 137, 138, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 167, 168, 177, 179, 202, 215, 216, 223, 226
Mevlâna'nın Yedi Öjüdü, 94
Mevlevîlik, 88—96
Mevlid (Vesiletü'n-Necat), 52, 165, **Meydan-Larousse**, 269
Meyya-Farîkin Dağları, 82
Mısır, 5, 81, 86, 98, 116, 185, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 225, 248, 251
Mısır Kölemenleri, 209, 210, 211, 218, 237
Miftahü'l-gayb, 206
Mihalıççık, 167
Mir Gazî, 219
Mirkatü'l-cihad, 130
Mirsadiü'l-ibâd, 202
Mistisizmin Ana Hatları, 73
Mogol, Mogollar, 81, 82, 83, 85, 86, 100, 127, 183, 184, 194, 202, 203
Molla Fenari, 206, 207
Molla Lütflî, 248
Mugan, 198
Muğla, 187
Muğni, 204
Muhabbet-nâme, 211
(Hz.) Muhammed (Ahmed, Mahmud, Mustafa), 44, 52, 68, 97, 132, 134, 144, 165, 169, 170, 171, 172, 173, 210, 221, 244
Muhammed b. Abdülmümin, 108
Muhammed Dâd İspehsalar Beg, 39, 40
Muhammed Hanefî Cengî, 203, 214
Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler, 73
Muhammediyye, 226
Muhlis Paşa, 225
Muhyiddin, Hızır-nâme sahibi, 137

Seyyid Nesimi Divânından Seçmeler, 270

- Seyyid Şerif Cürcanî, 205, 208
 Sırbistan, 190
 Sırçalı Medrese, 108
 Sırp Sındığı, 190
Sihah-ı Cevheri, 205
 Simav, 187
 Sinop, 186, 188,
 Siruz, 208
 Sivas, 81, 83, 99, 106, 130, 186, 198,
 202
 Siverek, 82
 Sivrihisar, 134
Siyâsetnâme, 26
Siyer-i Nebi, 211, 214
 Söğüt, 189
 Sözen, Metin, 179
Su Kasidesi, 172
 Sultan Abdülhamit II, 203
 Sultan Baybars, 185
 Sultan Han, 107
 Suluca Karahöyük, 98, 168
 Sultan Mehmed Reşad, 89
 Sultan Tuğrul, 130
 Sultan Veled, 90, 94, 127, 145—152,
 179, 226
Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, 152, 179
 Sultaniye, 185, 198
 Sunar, Cavit, 73
 Suriye, 81, 98, 102, 111, 201, 237
 (Hz.) Süleyman, 154, 155, 156, 219
 Süleyman Çelebi, 52, 226
 Süleyman Şah, Germiyan Beyi, 187,
 214, 217, 219
 Süleymaniye Kütüphanesi, 133
 II. Süleyman Şah, 80, 130
 Süleyman Nahifî, 94
Süheyl ü Nevbahar, 216, 217

—§—

- Şair ve Hekim Ahmedi*, 270
Şakaik al-Numâniye, 203

Şakaik Tercümesi Hadâik al-Şakaik, 203, 269

- Şam, 90, 91, 116, 139, 145, 168
Şathiyye, 99
 Şâzi, Kastamonulu, 214
 Şehabeddin Sohreverdi, 111
Şehnâme, 19, 34, 80, 197
 Şehsüvaroğlu, Bedi N., 270
 Şehzâde Süleyman Paşa, 189
 Şekerciler Hanı, 91
 Sems-i Tebrizî, 85, 91, 92, 93, 145
 Semseddin Muhammed b. Hamza,
 206
Şerh-i Muhtasar-ı Mevakıf, 207
 Şeyh Edebalı, 203
 Şeyh Ekmelüddin, 206, 208
 Şeyh Galib, 89, 165, 172, 173
 Şeyh Hamideddin Kayserî, 206
 Şeyh Hasan, Celâyirîliler Kurucusu, 184
 Şeyh Mehmed, Şeyh Ziyaeddin Hafî talebesi, 207
 Şeyh Sadî, XX, 85, 215, 216, 217
 Şeyh Şehabeddin Sivasî, 207
 Şeyh Üveys, 184, 197
 Şeyh Zeyneddin Hafî, 207
 Şeyhoğlu, Sadru'd-din (Mustafa),
 179, 215, 217, 218, 270
 Seyyad Hamza, 128, 159, 160—165
Seyyad Hamza ve Bir Şiiri, 177
Seyyad Hamza'nın Beş Manzumesi,
 177
Şifâü'l-eskam, 207
 Şiraz, 237

—T—

- Taceddin İbrahim, bk. Ahmedi
 Taceddin Kürdî, 204
 Tâcîk, 232
 Taeschner, F., 216
 Tahir Olgun, 94
 Tahran, 146, 202
 Taptık Emre, 167, 168

*Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalo-
ğu, XIV*
*Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sa-
nati, 179*
Tarihte Türklük, 48
Tasavvuf, 73
 Tarlan, A.N., 270
 Tarmaşirin, 183
Tasavvuf Prensipleri, 73
 Taşkent, 64, 209
 Taşköprü-Zâde İsâmeddin Ahmed,
203
 Tavgaç Bugra Karahan, 21
 Tebriz, 185, 197, 198
 Tekeoğulları, 188
 Tiflisli Ebu'l-Hasan, 111
 Timur, 40, 64, 183, 184, 186, 187, 188,
190, 191, 194, 195, 197, 198, 205,
209, 251, 267
 Timurîlular, 184, 197
 Timur-Taş, 184, 225
 Tinibek Han, 211
 Tire, 207
 Tirmiz, 183
 Togan, A. Zeki Velidî, 269
 Tohta Han, 185
 Tohtamış, 186, 267, 268
 Tokat, 130, 186, 198
 Tokat Dizdarı Arif Ali, 130
 Tokmakçioğlu Erdoğan, 179
 Toprak, Burhan, 179
 Trablus-Şam, 218
 Trakya, 189
 Tur-i Sina, 95, 162, 163
 Turan, Osman, 179
 Turgutlu, 187
 Tuva, Çağatay Hanı, 183
 Türk, 1, 2, 3, 5, 8, 9, 11, 12, 13, 15,
19, 21, 24, 27, 32, 33, 38, 40,
44, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65,
68, 71, 84, 86, 88, 92, 93, 96, 100,
105, 106, 107, 108, 111, 112, 115,
116, 117, 118, 120, 121, 126, 127,
128, 129, 131, 132, 133, 137, 152,
158, 159, 165, 169, 181, 183, 185,
186, 189, 193, 194, 196, 197, 193,

203, 208, 210, 211, 212, 215, 218,
221, 225, 226, 232, 233, 237, 247,
248, 251
Türk Ansiklopedisi, 269
Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi
Tarihi, 179
Türk Dil Bilgisi, 47, 270
 Türk Dil Kurumu, 14, 31, 210
*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bel-
leten, 178*
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 177,
270
Türk Edebiyatı, 178
Türk Edebiyatı Antolojisi, 178
Türk Edebiyatı Tarihi, 178, 270
 Türk Kölemenleri Devleti, 86
Türk Lehçeleri Örnekleri, 47, 270
 Türk-Mogul Devleti, 185
Türk Sanatı, 270
Türk Şivelerinin Tasnifi, 47
Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu,
XVI, 269
 Türkiye, 93, 98, 167, 184, 189, 190,
195, 196, 213, 216, 238
 Türkiye Cumhuriyeti, 86
 Türkiye Selçukluları, 80, 84, 85, 86,
 Türkistan, 2, 56, 61, 63, 64, 108, 194,
205, 221
Türkiyat Mecmuası, 177
 Türkmen, Türkmenler, 12, 83, 86,
101, 112, 113, 114, 187
 Türkler, 6, 10, 25, 51, 101, 111, 115,
116, 117, 118, 184, 186, 193, 248
Türklerin Şark İlim ve Fenlerinde
Hisseleri, 269
Türkoloji Dergisi, 178

—U—

Ulu Arif Çelebi, 90, 146
 Ulu Cami, (Bursa), 190, 199
 Ulu Cami, (Malatya), 105
 Uluğ Bey, 205
Uluğ Bey, Zici, 205
Umumi Türk Tarihine Giriş, 269

Unat, Falk Reşat, 73, 270
 Uşak, 187
 Urum, 168
 Urfa, 82, 201
 Uygur, Uygurlar, 19, 108, 185, 197
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, 269

—Ü—

Ülkütaşır, M. Şakir, 48

—V—

Varaka ve Gülşah, 108
Varidat, 208
 Varşova, 211
 Vasık Bî'llah, 129
Vasf-ı Hal, 226
 Veled Çelebi (Izbudak), 94, 179
Vikayetü'r-rivâye fi mesâil'l-Hidâye, 204, 208
 Viyana, 108

—W—

Wasti, H. Nayyar, 269
 Wiesbaden, 214

—Y—

Yağma, Türk Boyu, 12
 (Hz.) Ya'kûb, 154, 155, 156
 II. Yakub Bey, 188, 219
 Yalvaç, 188
 Yarhisar, 189
 Yassı-Çimen Meydan Savaşı, 82
 Yazıcı-oğlu Mehmed, 226

Yeni Saray, 198
Yeni Türk Mecmuası, 270
 Yenisey Kitâbeleri, 3, 6
 Yenisey Nehri, 3
 Yenişehirli Avni, 54
 Yesi Şehri, 63, 64
 Yeseviye (Tarikat), 64
 Yetkin, Suut Kemal, 270
 Yıldırım Bayezid, 187, 188, 189, 190,
 191, 199, 218, 219, 251
 Yunan, 56
 Yunus Emre, 57, 65, 69, 84, 85, 88,
 113, 128, 137, 165, 167—176, 177,
 178, 241
Yunus Emre Bütün Şiirleri, 179
Yunus Emre Divanı, 179
Yunus Emre Ve Tasavvuf, 178
 Yusuf Has Hacıp, 19, 21—27, 32, 38,
 39, 44, 48
Yusuf ile Zeliha (Ali'nin), 132
Yusuf ve Züleyha (Şeyyad Hamza-
 'nın), 159, 160
Yusuf ve Züleyha (Darir'in), 211
 Yücel, Yaşar, 269
 Yüknük, 37, 38
 Yüz Hadis, 211

—Z—

Zahirüddin Faryabi, 202
Ze'l-Himme, 129
 Zencirli Medrese, 205
 Zengi Ata, 64
 Zeyneddin Cürcânî, 207
 Ziya Gökalp, XV
Zübdetü't-tevarih, 197

No. 11466

TOPTAN SATIŞ

İstanbul Devlet Kitapları Müdürlüğü
Ankara, Adana, Antalya, Burdur, Elazığ, Erzurum,
İzmir, Samsun, Sivas, Trabzon, Van ve Zonguldak
Bölge Şeflikleri.

PERAKENDE SATIŞ

Millî Eğitim Yayınevleri
ve Bakanlık yayınları satıcısı kitapçılar.

% 8 KDV DAHİL FİYATI: 800000 LİRA
(740741 Lira + 59259 Lira)